

Szántó Gábor András

IRODALMI BABONÁK

Liget

Szántó Gábor András

IRODALMI BABONÁK

Kiadja a Liget Műhely Alapítvány, 2017

Szerkesztő / Levendel Júlia, Horgas Judit

Tervező / René Margit

Tördelő / Károlyné Őr Erzsébet

ISBN 978-615-5419-24-9

A könyv megjelenését a

támogatta

TARTALOM

Arany János: TOLDI ESTÉJE	5
LÉLEKJÁRÁS	6
AZ EPIKUS KÖLTŐ ÉS AZ EPOSZI „CSUDÁLATOS”	20
SZENTEK ÉS SZENTSÉGTÖRŐK	28
CSINOSSÁGRA KAPATÁS ÉS GLÓRIA	45
A BÁTORTALAN ARANY JÁNOS	
(Felségsértés és feltámadás, többféle velszi bárdokkal)	67
 A PETŐFI-KÉPHEZ	 95
PETŐFI MINT EGYSZERŰ KÖLTŐ	96
PETŐFI MINT ÉLETRAJZI KÖLTŐ	107
PETŐFI APA-VERSEI	118
 Stendhal: VÖRÖS ÉS FEKETE	 129
EGY REGÉNY SZÍNEI	130
„EGY KARRIER TÖRTÉNETE”	143
„AZ UTOLSÓ SZÓ JOGÁN”	158
 Mihail Bulgakov: BATUM	 166
KENYÉR ÉS BOR, SAJTAL	167

Arany János:
TOLDI ESTÉJE

LÉLEKJÁRÁS

A *Toldi estéjéhez* csatolt *Végszóban* Arany tőle szokatlan alkotói elégedettséggel, de műve megértését hiányolva szól munkájáról: „Sokat mondhatnék még mind az egészről, mind a beszótt egypár epizódról; mert nem bocsátnám sajtó alá, ha *utólagosan*, a művészet törvényei szerint, felőle magamnak megnyugovást nem szereztem volna. De, ha efféle kommentár nélkül nem ötlük szemébe a tisztelt olvasónak, mit kitüntetni szándékom volt: jele, hogy nem értem el célomat; mert Bulwer szavaival: „*Poetry is for multitude, – erudition for the few.*”¹ [A poézis sokak tulajdona, a hozzáértés a keveseké.]¹ Az egészbe szótt epizódok említése azt mutatja, hogy Arany most is a számára legfontosabbról, a helyes kompozícióról beszél, amelyet sohasem „*magában* csinos”, „az egészszel semmi kapcsolatban nem álló”, „csak külsőleg ragasztott” „tények egymásutánjára”-nak fog fel, hanem ezek szerves összefüggéséből létrejövő „műalkat”-ként.² Már első méltatói, így Bártfay László, Toldy Ferenc, Salamon Ferenc és a nagyra becsült Kemény Zsigmond is *Toldijának* mintaszerű felépítését hangsúlyozta. „Költőnk, ki a művészi kompozíció bűbajos titkát bírja – írta az utóbbi –, a szétszórt s idom nélküli részeket³ kerek egészszé tudta átvarázsolni, melynek minden tagja szükséges ok vagy okozatként jelen meg. Beszélyéből a legcsekélyebbnek látszó történetet sem lehet kihagyni anélkül, hogy a mese fejlődésében hézag ne támadjon, és a motívumok szerkezete szét ne bomoljék. [...] Külön egy-egy bezárt cselekvényt tüntet elénk, de lélektani fonalaít átviszi a következőbe, annak többnyire fő motívumává válik, vagy legalább lényegesen hat a

¹ Arany János *Összes költeményei*, II, Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó, 1964, 696. A *Végszó* uő: *Toldi estéje*, Pest, 1854, 143.

² Arany János: *Naiv eposzunkról; Hadshi-Jurt (Wittgenstein) = Arany János Prózái dolgozatai*, 2. kiad., Bp., kiadja Ráth Mór, 1884, 335, 339, 512. L. még a költő leveleit: „én nem egyes helyekért, hanem kompozícióért dolgozok” (Szilágyi Istvánnak, 1848. jan. 27.); „nálam *főleg* a kompozícióban van a poézis”. (Petőfi Sándornak, 1848. ápr. 22.) *Arany János leveleskönyve*, Bp., Gondolat, 1982, 89, 94.

³ Azaz Ilosvai *Toldijának* összefüggéstelen epizódjait.

mese továbbfejlesztésére, s az egész kompozíció összhangzásába felolvad, legkisebb aránytalanságot sem okozva.”⁴

Az újabb idők Toldi-elemzései – Szilágyi Márton alapos és meggyőző tanulmányát leszámítva⁵ – nem nagyon törekedtek a megállapítások hasznosítására vagy hitelesítésére.

A *Toldi estéje* ügyében ennek inkább az ellenkezője történt. Egy ma már nehezen beszerezhető, középiskolásoknak szánt kiadvány egyenesen a kihagyhatóságok begyűjtésére ösztönözte a kritikus hajlamokkal megáldott tanulóifjúságot, mikor a fenti Kemény-idézetre utalva megkérdezte: „Egyetértesz ezzel a megállapítással? [...] Találsz-e olyan részeket, epizódokat, amelyek kihagyhatóak a műből?”⁶ Az öntevékenységre sarkalló kiadvány munkafüzete három szükségtelen epizód megnevezését várta el a tanulóktól: 1. „a Gyulafi-ikrek történetét”-t, 2. „az apródok első [Szent Lászlóról szóló] énekét”-t, illetve 3. „Bence és a kapus jelenetét”-t.⁷ Arany e diskurzusban nem kapott szót, az ő ellenkező tartalmú nyilatkozatait a tansegédlet, sajnos, nem közölte. Így nem idézte Tompa Mihálynak küldött, 1854. decemberi levelét, ahol épp „a tavaszi, *daliás idők*”-ben írt „Gyulafiak szerelmé”-vel büszkélkedik, amelyet „mindenkitől dicsértetni” hall.⁸ Nem tartalmazta a kiadvány a harmadik rövidítés indokoltságának ellentmondó *Végszót* sem, ahol Arany szelíd, de egyértelmű határozottsággal veszi védelmébe a sokszor kinevetett Bencét a csupán eszére hagyatkozó kapussal szemben. (Tegyük hozzá, olyan jelenetben, amely nem sokkal előzi meg az ész fölényét bizonygató Lajos király szavait.) Vö. „Az is megbocsátható, hogy a kinevetett vén szolgának *még egy*

⁴ Arany János *Összes Művei*, 2. köt., Bp., Akadémiai Kiadó, 1951, 247–249, ill. Kemény Zsigmond: *Arany Toldi-ja* = Uő: *Élet és irodalom*, Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó, 1971, 371.

⁵ Szilágyi Márton: *Bűnbeesés és megtisztulás [Arany János: Toldi]* = *A magyar irodalom története*, 1800-tól 1919-ig, szerk. Szegedy-Maszák Mihály, Veres András, Bp., Gondolat, 2007, 287–295.

⁶ Arany János: *Toldi – Toldi estéje*, sajtó alá rendezte és a szövegközti jegyzeteket írta Veres András; a munkafüzetet írta és szerkesztette Szabó Pap Edit, Bp, Ikon Kiadó, Matúra sorozat, 1994, 20, 36.

⁷ Uo., 57.

⁸ *Arany János leveleskönyve*, 256–257.

személyt rendeltem alá a kapusban, hogy legyen valaki, akin ő is nevéssen egyszer – megérdemli azt a hű cseléd.”⁹

A rövidítési *Megoldások* közlője csupán a *Szent László ének* esetében szolgál némi magyarázattal. A szent király történetét azért lehet, úgymond, elhagyni, mert „nem tartozik szervesen a műben leírtakhoz, nem kapcsolódik szorosan Miklós életéhez”.¹⁰

Nézem és töprenkedem... És a halálához?...

„Mintha égre kelne valamennyi csillag...” Arany – mint a fáklyák csillagai közt távozó, örökre elnémult Toldi – hallgat. „Erudition for the few?”

*

Ha a jó műből nem lehet egy szót sem kihagyni, akkor kezdjük az elején. Aranytól Riedl Frigyesen át a mai tankönyvírókig mindenki egyetért abban, hogy a *Toldi estéjének* már a kezdete is „a hanyatlásról, a pusztulásról” szól.¹¹ A mű „alaphelyzetében (I. ének) *minden az elmúlást idézi*”.¹² „Már az első énekben a természet és az emberi élet jelenségei mind összefolynak egy hatásnak: a bús-komor halálsejtő érzelemnek keltésére – írja Riedl is. – Késő ősz van. A dérütött fákról hullnak a sárga levelek. Az esthajnal lángja lohad. Leszáll a pusztá, hideg éjszaka, a bagoly elkezd sívítani halált hozó dalát. Előttünk a burjánnal felvert öskert közepén vén ház, melynek minden köve földre kívánczik. *Mindenütt a pusztulás jele*. Az ajtó csak csikorogva fordul meg sarkában, kilincse rozsdás, fája megodvasodott. A ház előtt sírásó ember, ki fagyos nyugalommal készíti utolsó nyugalma helyét:

Vándor-madár lelkem: jól érzi magába’,
Hogy ma-holnap indul melegebb hazába.”¹³

⁹ Kiemelés tőlem. Sz. G. A. – Ha a kapus az egyik „alárendelt”, vajon ki a másik? Arany János *Összes költeményei*, 696.

¹⁰ Arany János: *Toldi – Toldi estéje*, Matúra sorozat, Ikon Kiadó, 57.

¹¹ Arany János *Összes költeményei*, 696.

¹² Pethőné Nagy Csilla: *Irodalom*. 10. Tankönyv. Bp., Nemzeti Tankönyvkiadó, 2009, 400.

¹³ Riedl Frigyes: *Arany János*, kiadja Hornyánszky Viktor, Bp., 1887, 51.

A végső nyughelyét készítő öreg bajnok képletesen is eltemette magát itt, Nagyfaluban („Három éve már, hogy nem az udvart lesi, / Hanem a megígért jobb hazát keresi.” – 1/5), de a Budáról érkező Pósfalvi szavaira, az országcímert fenyegető veszedelem hírére most kilép a valóban is megásott sírjából:

„Vén sas, ifjodjál meg, nem érsz rá meghalni!”
És az ősz levante, e szavakat szólva,
Kiugrék a sírból, mintha ifjú volna.
(1/38–39)

Ez az esti sírelhagyás eszünkbe juttatja a *Toldi* X. énekének temetői éjszakáját, ahol a lódobogásra ébredő Miklós szintén egy sírról szökken a lovon érkező Bence elé, enyhe nyavalyatörést hozva kedves szolgájára: „De Bence mindebből egyebet nem értett, / Csak hogy sírból ugrott reá egy kísértet.” (X/3) Ha „egyebet nem értett”, nyilván volt még mit megértenie, hisz „mikor aztán felfogta eszével, / Halála napjáig nem feledheté el”. (X/4) A „tetszhalott” Arany-hős¹⁴ efféle „kísérteties feltámadása” csak első pillantásra látszik komikusan egyszerű, földi eseménynek; az előzményei és a következményei ennél jóval átfogóbb jelentést adnak a történeteknek.

Szilágyi Márton joggal értelmezi e feltámadást Miklós „saját eltemetkezéséről, kvázi-haláláról”, majd az ezt követő „ébredésről” szóló ígért teljesedni kezdésének,¹⁵ amiről a hős még elbujdosása elején, a IV. énekben beszélt kedves szolgájának:

„Mondd meg ezt, jó Bence, az édesanyámnak:
Gyászba borult mostan csillaga fiának:
Egykorig nem látja, még nem is hall róla;
Eltemetik hírét, mintha meghalt volna.

De azért nem hal meg, csak olyaténképen,
Mint midőn az ember elrejtezik mélyen,
És mikor fölébred bizonyos időre,

¹⁴ L. Csűrös Miklósnak a *Toldi szerelméről* írt fontos dolgozatát: Csűrös Miklós: *Közelítések a Toldi szerelméhez* (1982) = Uő.: „Lesz idő, hogy visszatérhet”, Bp., Kráter Műhely Egyesület, 1994, 8–17.

¹⁵ „Ami ezután kezdődik, az már egy újjászületés kezdete és ígérete”. Szilágyi Márton: i. m.

Csodálatos dolgot hallani felőle.”
(IV/21–22)

Miklós, a gyilkosságba esett, „hazajáró” lélek, nem szeretné, hogy elszunnyadt édesanyja kísértetnek higgye: „Édes anyám-asszony, ne féljen kegyelmed, / Nem hozok a házra semmi veszedelmet, / Jóllehet, hogy *éjjel járok, mint a lélek*, / De ha nappal jönék, tudja, megölnének.” (VI/9) A „lélek” szó itt valóban ’kísértet’-et jelöl, amit a Czuczor–Fogarasi szótár korabeli magyarázatai is igazolhatnak: vö. „A ‘lélek’ szó jelent úgynevezett kísértetet is, vagy a nép hiedelme szerint a megholtak bolygó, kivált elkárhozott lelkét. A *lelkek éjfélnél szokatlan megjelenni. Lelket látni. Lelkeket idézni. Úgy jár, mint a lélek*”¹⁶

A ’kísértet’ persze nem elsődleges jelentése a „lélek” szónak. Mint ugyanez a szótár írja, „a magyar népbölcsészet szerint az állatok [azaz ’minden élő lény’ – Sz. G. A.] között szorosan véve csak az embernek van lelke, a többinek pedig *párája*. Innen ha a nép valamely állaton sajnálkozik, azt mondja: *szegény pára!* Sőt az ördögről is azt tartja a közmondás, hogy *szegény, mert nincs lelke*. [...] A *lélek, lelkem* szót a legszivesebb, legnyájasabb szólításul használja a magyar. *Lelkem rózsám, lelkem galambom, lelkem angyalom*.”¹⁷ Vagy mint a *Toldi* végén, a „jó lélek” felső fokaként mondja Miklós édesanyja: „*Lelkemtől lelkezett, gyönyörű magzatom!*” (XII/17)

Már Riedl is fejszóválva nyugtázta egykoron, hogy Arany „egész új megvilágításban és oly művészi színváltozásokkal tudta ezeket a főmotívumokat másodízben előadni, hogy az olvasó nem érzi az ismétléseket”.¹⁸ Sajnos, nemcsak másodízben nem érzi. Olykor sokadik alkalommal sem. Mert mit szól például ahhoz az alapvetően fontos – ugyancsak *lelki* fogadalomhoz, amellyel Pósalaki hírére válaszol a főhős a *Toldi estéje* kezdetén?

[...] Vidd hírül az öreg cimboráknak,
Hogy a vén bajnokot sír fenekén láttad:
De a *lelke ott lesz a viadaltéren* (...)
(I/39)

¹⁶ Czuczor Gergely–Fogarasi János: *A magyar nyelv szótára*, 3. köt., Pest, 1865, 852.

¹⁷ Uo., 1358.

¹⁸ Riedl Frigyes: *Arany János*, 179.

A szakirodalom nem szól semmit. Még Szili József, az egész *Toldi trilógiáról* írt elemzés szerzője sem szentel neki egyetlen mondatot sem.¹⁹ Pedig de jó lenne tudni, miként jut el egy sír fenekén látott bajnok *lelke* a viadaltérre! Csak úgy egymagában, testetlenül? Mondjuk, szelíd nemtőként? Vagy ijesztő kísértet formájában? A mai lelketlen és szellemtelen kor olvasója akár így is fordíthatná ezt a fura üzenetet: „Kedves Lajos! Fogadd mélységes együttérzésemet kudarcaitok alkalmából. Lélekben veletek leszek. Egyébként a sírban. Üdvözlettel: Toldi.”

A három évig tetszhalott bajnokba csupán „hálni járt a lélek” („Voltam már halott is, – nem érzém, hogy élek, / Három évig hálni járt belém a lélek.” – V/6). De most újra van benne tettvágy és életerő, mert van munkája és feladata. Ahogy kedvelt szótárunk is mondja: „A lélek [...] szoros értelemben azon *láthatatlan*, de működéseiben észrevehető *erő*, *mely a testet élteti és tevékennyé teszi*”²⁰ A II. énekben, hál’ Istennek, megerősíttetik, hogy van Toldinak teste is. Igaz, kissé ködbe burkolva – „Teste beburkolva őszi nap ködével, / Lelke bús haragnak sötét fellegével” (II/2) –, de így talán a kérkedő olasz is meghökken tőle egy pillanatra! A párviadalt előkészítő Arany azonban tovább borzolja idegeinket, amikor Toldi ígérését „hitelesítve”, a nézőkkel elismerteti a viadaltérre érkező hős *kísértet*, azaz *testetlen lélek* voltát:

Van, ki a barátban Toldira ismerne,
De vénelli Toldit oly nehéz fegyverre;
Másik ügysegéllyel állítja, hogy megholt
Az öreg Miklós, – ő temetésén is volt.

Olyan is van elég, aki, ha csak lehet,
Szörnyíti erősen a csudás híreket, [...]
Egyik ezek közül azt a mesét lelte,
Hogy e biz’ a meghalt Toldi Miklós lelke;
Elragadt a félsz, a szíveket eltelé, –

¹⁹ Vö. „Pósafalvi János érkezik. Toldinak régi barátai üzenik: mérközzék meg egy olasz lovaggal, aki, ha nem akad emberére, a nemzet szégyenére elviheti hazájába Magyarország címerét. / Második ének. Toldi, Bence kíséretében, Buda felé tart.” Szili József: *Arany János: Toldi trilógia*, Talentum műelemzések sorozat, Akkord Kiadó, 1999, 35.

²⁰ Czuczor Gergely–Fogarasi János: *A magyar nyelv szótára*, 3. köt., 1388.

Még aki nem hitte, az is borzadt belé.

(III/22–23)

Humor? Természetesen az. Csakhogy a humor fájdalmasan komoly dolog. Abban Arany sem ismer tréfát. Annyira nem, hogy a sírból kikelt Toldi „*lelki fogadalmát*” követően lépten-nyomon emlékeztet e nagy erejű izomkolosszus *lelki-szellemi természetére*. Ilosfalvi „Tholdi”-ja csupán beöltözött barátnak („Klastromban gárgyántól barát ruhát vöve / Kurta pejlovára, mint egy barát üle”).²¹ Arany szerzetes vitéze azonban „*fráter Mikola*” néven szolgált egykor a bakonyi monostorban (l. *Toldi szerelme*, VIII/38–49), s így nem véletlenül visel barátcruhát. Rendtársai akkor nevetve közölték a dühöngő, alázatosságra tanított Miklóssal, hogy korábban a vízholdó szamarukat tisztelték ezen a néven. A szerző szemérmesen elhallgatja, amit a korabeli olvasó és ő is nagyon jól tud: a bibliai Mózes könyvében Bálám kigúnyolt szamara végül emberi szókra fakadva mentette meg az őt bántalmazó, ostoba gazda életét. (Számok 22, 22–33) A leszamarazott Miklósból élete végére apródoktól gúnyolt, öreg Toldi lesz. De előtte még véghezviszi a mózesi könyvek másik csodáját, amikor kettéválasztja a nézők Vörös-tengerét:

[...] az ijesztő barát,

Csakhamar elérte a bámulók sorát.

Összenézett a nép, nézett, de hallgatott

S a lovas barátnak nagy sikátort adott,

Mint mikor a Vörös-tenger kettéválván

Habjai csendesén ültek egymás vállán.

(III/10)

E Mózeshez hasonult néma barát hamarosan megszólal, és a szózata is prófétaian haragos és számon kérő lesz:

Ó! hogy ez a várhegy meg nem nyitja száját

S e bámész juhoknak el nem nyeli nyáját;

²¹ *Az híres neves Tholdi Miklósnak jeles cselekedeteiről és bajnokságáról való história*, 80. strófa = *Szöveggyűjtemény a régi magyar irodalom történetéhez: Reneszánsz kor*, Bp., Tankönyvkiadó, 1990, 652.

Nem elég, hogy szabad címert hagyta rátok –
Védni azt a sírból járjon fel apátok?
(III/31)

Ha figyelembe vesszük, hogy a földtől elnyeletés Aranynál a *szezségtörők* büntetése (gondoljunk *Az ünneprontók* című balladára), akkor a „bámész juhok nyáját” feddő Toldi nem lehet más, mint e megbántott *szezség* képviselője és védelmezője. A bibliai történeteken felnövé és azokat kedvelő Arany²² itt kimondatlanul is újabb párhuzamot von Toldi és Mózes között. Az új haza felé tartó vándorlás során a próféta is ezzel az isteni büntetéssel sújtja a küldetését tagadó Korahot és társait: „Mózes így szólt: ‘Ebből megtudjátok, hogy az Úr engem küldött, hogy végbevigyem ezeket a tetteket, s hogy mindezt nem magamtól tettem: ha [...] az Úr valami rendkívülit művel, például, hogy megnyílik a föld s elnyeli őket mindazzal egyetemben, ami az övék, s ők élve leszálnak az alvilágba, akkor tudjátok meg, hogy ezek az emberek káromolták az Urat!’ / Alighogy befejezte szavait, máris megnyílt a föld alattuk [...]” (Számok 16, 28–31)

Szörényi László nemrég emlékeztetett rá, hogy a *Toldi estéje* 1848 márciusára elkészült, korai változatában a „szabad címert hagyta rátok” kifejezés helyén még egy, a honszerző Árpádra érthető utalás szerepelt:

Nem elég, hogy *hazát szerzett s hagyta* rátok
Védni azt *feljárjon sírból ős apátok?*

„Az arcát eltakaró, magát csuklyás barátnak álcázó vitéz – írta a tanulmány szerzője – egyenesen úgy jelenik meg az elkorcsosult utódok között, mint a honszerző Árpád, aki kísértetként tér vissza! (Hasonló Vörösmartynál az *Árpád ébredése*, a Pesti Magyar Színház megnyitására írott alkalmi darab.) Mint tudjuk, Arany később visszariadt ettől a Toldi–

²² L. Gyulay Pálnak küldött, 1855. jún. 7-i önéletrajzá: „az ének és a szentírás vonzóbb helyei lettek első tápja gyöngé lelkemnek.” (*Arany János levelesládája*, 273.)

Árpád azonosítástól, és a „szabad címet hagyta rátok” változattal „enyhítette a strófa két utolsó sorát.”²³

Vajon tényleg visszariadt és valóban enyhítette? Egyáltalán, miért kellett megváltoztatnia? Az új haza felé tartó Mózesrel nyugodtan folytathatta volna ezt a „honszerzési” gondolatmenetet. Amit meg is tett később *Él-e még az Isten?* című versével, 1848 honvédő hónapjaiban:

Él-e még az Isten – az az Isten él-e,
Ki e dús Kánaán országba vezérle
Mint Izráelt hajdan,
Hozván őseinket füstnek fellegében,
Égre felpirosuló tűz-oszlop képében,
Véres viadalban? [...]

Harcra hát, magyar nép! Isten a vezéred:
Diadalmat szerezhetsz a te hulló véred
Minden ellenségen.

A Mózes-téma nem egy író foglalkoztatott akkoriban. Ne csak Madáchra és az ő *Mózesére* tessék gondolni, hanem Arany másik barátjára is, aki épp a *Toldi estéjével* egy időben írt a pusztában bujdosó magyarságról, s aki egy évvel később is a szabadság Kánaánja felé ösztökélte honfitársait:

Pusztában bujdosunk, mint hajdan
Népével Mózes bujdosott,
S követte, melyet isten küld
Vezérül, a lángoszlopot.
Ujabb időkben isten ilyen
Lángoszlopoknak rendelé
A költöket, hogy ők vezessék
A népet Kánaán felé.

(Petőfi Sándor: *A XIX. század költői*, Pest, 1847. január)

Induljatok
Százévrével, miljomával
A szolgaság Egyiptomából

²³ Szörényi László: „*Bújj el, Jankó...*”. Arany János és március tizenötödike, Liget, 2010/9, 78.

A szabadsági Kánaánba,
Mint Mózes népe hajdanába!
(Uő: *Vesztett csaták, csúfos futások!*,
Debrecen, 1848. december)

De hát változnak az idők, és mi velük együtt változunk. Persze nem mindegy, hogy mennyire és milyen irányban. A *Toldi estéjének* kiadási éve (1854) már nem a 48-as változat honszerző reményeinek időszaka volt, hanem egy azokat kegyetlenül megghiúsító honvesztésé. Hogy milyen következetes írói tisztességgel ragaszkodott Arany ekkor is a maga korábbi nézeteihez, azt épp a visszariadásnak és enyhítésnek gondolt motívumcserével, a „honszerzés” „szabad címerre” változtatásával igazolhatjuk.

A forradalom idején Arany még nyíltan kifejthette e „szabad címer”-ről vallott nézeteit. A Nép barátja 1848. augusztus 6-i számában közzétett egy *Országcímer, nemzeti szín* című írást a magyar országgyűlés által elfogadott és V. Ferdinánd király által szentesített áprilisi törvényekről, amelyek egyebek közt „a nemzeti szín és ország címere ősi jogaiba való visszaállításáról” intézkedtek. Elmondta, hogy ez idáig „minden sóházra, postahivatalra, kamarai, kincstári birtokra, minden magyarországi várra, kaszárnyára, minden középületre kifüggesztették a kétfejű sast, ráamázolták a sárga-fekete színt, hogy elhitessék velünk, miszerint nem Magyarországon, hanem Ausztriában vagyunk. El is hitették a szegény emberrel.”

Hitették ezt velünk már I. Lipót korában is, aki nem a szabadon választott magyar király jogán, hanem „örökös jussal akarta bírni a koronát”, s aki a birodalom többi részétől független Magyarországot is osztrák örökös tartományként akarta kormányozni. Akkor mondták ki Bécsben, „hogy Magyarország nem szabad ország, mert a *császár* fegyverrel vette vissza a töröktől; a nádori hivatalt eltörölték, helyette német kormányzót tettek; kimondták, hogy az országgyűlésnek nincs szólója [azaz ‘beleszólása’ – Sz. G. A.] a törvényhozásba; akármit parancsol a király, a nemzetnek nincs joga ellenezni.”²⁴

1. Ferenc uralkodása idején (1792–1835) a magyar címet

²⁴ Arany János: *Mik voltunk? Mivé leszünk? (Magyarország története, dióhéjba szorítva)*, Nép barátja, 1848. okt. 18.

nemegyszer Ausztria jelképei közé sorolták, ami a címertan nyelvén tudatta, hogy Magyarország immár osztrák örökös tartomány. A magyarországi pénzek többségéről eltűntek a hazai szimbólumok, és a helyükre tett kétfejű sas ekkor vált az elutasított önkény szimbólumává.²⁵ Az 1848 áprilisában elfogadott, *A nemzeti színről és az ország címeréről* szóló XXI. törvénycikk ezért a túl hiszékeny embereknek is „szemmel látható” módon kívánta jelezni Magyarország önállóságát és függetlenségét.²⁶

De mire megjegyezték volna – folytathatnánk Arany gondolatmenetét –, megjelentek a történelmi viadaltéren Franz Joseph és Nyikoláj cár, akik újra „elnyerték” tőlünk e szabad címet. Vissza is tért minden a régi kerékvágásba, azaz újra rákerült minden sóhivatalra a kétfejű sas meg a sárga-fekete szín. A Bach-korszaki újságenczúra idején ezt nem lehetett sajtóvita tárgyává tenni, de az irodalmi alkotások fél szóból is értő – és hozzáértő – olvasóinak már lehetett jelezni a problémát! Mondjuk olyanformán, hogy beleszóttuk a műbe egy országcímerért vívott „harci játék” (I/37) történetét, ahol a fennhéjázó, pillanatnyi győztes – a „bitang kalandornak” (II/11) nevezett olasz bajnok – szintén *örökös* igényt támaszt a mi lovagiatlan módon eltulajdonított országhelyvényünkre.²⁷

Hetykén járt alá s fel ország címerével,
Faggatá a népet gúnyoló beszéddel,
Szíve a szerencsén hólyaggá fuvódott
S gyakran éles szókkal így csúfolódott: [...]

„Én is ezt a címet hazaviszem innét,
Mivelhogy ez engem örökösen illet [...]
Mint a bősült gulya, ha vérszagot érez,
Bömbölve fut össze a kiomlott vérhez:
A lázadt magyarok azonképen vannak,

²⁵ Laszlovszky József: *A magyar címer története*, Bp., 1989, 26–28.

²⁶ Arany János: *Országcímer, nemzeti szín*, Nép barátja, 1848. aug. 6.

²⁷ Csak egyetlen példa. Mikor Toldi látja, hogy „eltört ellenfele kardja, / Iszonyú csapását rögtön visszatartja / És kiáltja Bencét, hogy ez egy heverő / Kardot a vitéznek hamar hozzon elő.” (III/36) Az olasz viszont épp Gyulafi Lóránt kardjának eltörését használja ki, hogy fegyvertelen társát vállon és nyakon szúrja. (II/32–33)

Mind az olasz felé törnek és rohannak.

(11/6, 8, 9)

Egek Ura! Hát ez lenne az *el nem érten bizonytalan* és fájvirág Arany János?...

A *Toldival* gyakran egybevetett homéroszi eposzokban igen súlyos következményekkel járt, ha egy vendég eltulajdonította a házigazda javait, azaz ha ő maga szentségtelenítette meg a Zeusz oltalmazta vendégjogot. (Gondoljunk csak a Helené elrablását követő trójai háborúra vagy az Odüsszeusz házában dőzsölő kérők lenyilazására.) Az országcímert csalárd módon „megöröklő” olasz vendéget Toldi szintén a szentségtörőket megillető helyre, vagyis a pokolba kívánja („A pokolba megyen!” – rivalkodik Toldi.” – 1/38), és bizony ő is véres bosszút emleget: „De a lelke ott lesz a viadaltéren, / Vérbosz-szuját állni az idegen véren.” (I/39)

Szegedy-Maszák Mihály ezt a külföldiek iránti bizalmatlanság növekedésével indokolja: „Toldi azt a tanulságot vonta le saját életének tapasztalataiból, hogy a külföldivel mindig bizalmatlanul kell viselkedni. Fiatal korában először megkegyelmezett a cseh vitéznek, csak akkor ölte meg, amikor az hátulról orvul akart végezni vele. Az öreg Toldi már gondolkozás nélkül leszúrja az olaszt, nem várja meg a király rendelkezését.”²⁸ Ez a kétségtelen tényeket tartalmazó felsorolás, sajnos, nem veszi figyelembe azt az először 1905-ben közölt és nemrég Szörényi László által is „hallatlanul fontosnak” nevezett tényt,²⁹ hogy a mű első, 1848 márciusi változatában Arany még egy gazdag élettapasztalatokkal bíró és határozottan dühös Toldival sem ölette meg az olasz címeröröklőt: vö. „Nyomban fejét venné a hogy megharagvék, / De király parancsol: ‘kegyelem adassék’” – III/41)³⁰

Hogy miért nem tette meg akkor, és miért tette meg később? Valószínűleg azért, mert a kegyelemnek helyt adó 1848-as változat és a „kegyetlen” 1854-es verzió között nem Toldi

²⁸ Szegedy-Maszák Mihály–Veres András–Bojtár Endre–Horváth Iván–Szörényi László–Zemplényi Ferenc: *Irodalom a gimnázium II. osztálya számára*, Bp, Tankönyvkiadó, 1982, 334–335.

²⁹ Szörényi László: i. m., 78.

³⁰ Dr. Esztegar László: *A Toldi-trilógia eredeti kéziratai a Magyar Nemzeti Múzeumban*, Magyar Könyvszemle, 1905/3, 220.

élettapasztalatai váltak igen kedvezőtlennek, hanem Arany Jánosé. Azé az Aranyé, aki a kétfejű sas visszahozása és a király által szentesített jogrend véres meghazudtolása után már nem óhajtott se címerrabló bitangokat, se őket kegyelő uralkodókat felmenteni. Nem e külföldiek elvont külföldisége okán, hanem e külföldiek konkrét modortalanságai következtében. Miként azt a kihagyásra javasolt Gyulafi-testvérek szavaival maga Arany is elmagyarázta:

„Tiszteljük, becsüljük az olaszt mi otthon,
De magyar hazánkban rajtunk ki ne fogjon,
Ne kössön velünk ki, csúffá ne tegyen, mert
Megharagszunk, aztán nem nézzük az embert”
(II/12)

Bár csupán a mű felénél tartunk, legszívesebben újra megkérdeznénk: hol van itt a *Toldi estéje* végére testált alkotói döntésképtelenség és „rezignáció”?

(Más szóval a ‘beletörődés’, a ‘lemondás’, meg a ‘reményvesztettség’?)³¹ A viadaltérrel távozó Toldi ugyan kesereg és háborog, de közben egyre „lelkesebbé” – sőt „szellemibbé” – válik:

Toldi elül, Bence utána csendesen,
Nem dobban az úton lovaik lába sem,
Körme sík homokba csuklóig lehalad,
Nyom előttük sincsen, utánok sem marad;
(IV/1)

Igazi szellemlovasok!... Már Tamás Attila megmondta erről a Rákos mezején léptető szellem-Toldiról: „Mintha rajta lenne annak nyoma, hogy már a sírjából szállt ki.”³² Toldi most is lovagiasan a segítségünkre siet, mondván:

³¹ „Lajos király és az öreg Toldi szembeállításával Arany haladás és nemzet dilemmáját éli át. Megoldás helyett rezignáció zárja a költeményt [...] Rezignációját azonban nemcsak Világos okozta, világlátásából is szervesen következett. Nemcsak a *Toldi estéjére* hivatkozhatunk, hanem *A rab golyára* is.” Szegedy-Maszák Mihály et al, i. m., 333, 335.

³² Tamás Attila: *Költői világképek fejlődése Arany Jánostól József Attiláig*. Bp., Akadémiai Kiadó, 1964, 51.

Elsötétült lelkem, mint a sötét árnyék,
Olyá lettem, mintha már földön se járnék.
(IV/7)

Még aki nem hiszi, az is borzong belé!

AZ EPIKUS KÖLTŐ ÉS AZ EPOSZI „CSUDÁLATOS”

„A csudálatos az eposz fönségéhez tartozik.”
(Arany: Széptani jegyzetek)

Az öreg Toldi írói következetességgel megrajzolt *lélekútja* a viadaltéri győzelem után a reformkori költészet nevezetes színhelyére, a hősi múltat idéző Rákos mezejére visz, ahol különös dolog történik vele. Úgy érzi, már nem a földön, hanem a föld felett jár, azaz a föld fölött lebeg. A középkori szentek legendáiból ismert állapot ez, amelyet a szentéletrajzi szaknyelv *levitációnak* nevez, s amelyet a *Toldi estéjéből* „kihagyható” Szent László legendáiban is megtalálunk. Aranynál azonban nem egy templomban imádkozó, hanem egy szentségtörőket korholó hőssel történik meg a csoda, amint a magyar országgyűlések egykori színhelyén háborog tévúton járó királya ellen. A színhelyek és személyek egymásra vetülése itt nemcsak az országos tanácskozások színterét közelíti a templomhoz (az országgyűlések nélküli Bach-korszak idején!), hanem e néptelen „templomban” lebegő „vén pap”-ot is (111/32) szentté avatja, azaz egy újkori eposzba szőtt legenda hőségé teszi. Olyan csendben és olyan visszafogottan, hogy az érzéketlen világ meg a világlátott irodalmárok máig sem veszik észre. Pedig Arany előzékenyen, már műve kezdetén figyelmeztet e hősétől elvárható „mutatványok” lehetőségére: „Ha most *feltámadna* s eljöne közétek, / *Minden dolgát szemfényvesztésnek hinnétek*”. (*Toldi: Előhang*) Gondoljunk csak bele: a hős kikel a sírjából (‘föltámad’), győz a viadaltéren, lovával együtt levegőbe emelkedik – és a kutya sem törődik vele. Hát nem csoda, ha elkeseredik?

„Nem hiába ástunk földalatti vermet:
Lásd, Bence, a földön már meg sem ismernek;
Mesévé csinálnak maholnap engem is,
Amiről azt mondják: hisszük is azt, nem is.”

Itt elhagyta kissé, vagy épen elakadt –
Érzé, hogy ha még szól, mindjárt sírva fakad.
(IV/4)

A költő epikájáról szóló szakemberek olykor megemlítik a műveiben „lebegtetett” [sic!] félcsodás elemeket, de rendszerint elfogadják ezek – Arany által is felkínált – földi magyarázatait. Joggal írja Nyilasy Balázs: e szakirodalmat „az eposzi *csodálatossal* kapcsolatos távolságtartó attitűd” jellemzi. A kortárs Szász Károly például hitelesen idézi Arany véleményét, hogy „az époszt a költői elbeszéléstől legszembeötlőbben a csodálatosnak, ember-s-természet-fölöttinek, az úgynevezett machinának használata különbözteti meg”, ennek ellenére „fontos tényként emeli ki, hogy Aranynál az összes ‘eposzi csodálatos’ földiesítve van, álmoként, belső kivetítésként is fölfogható.”

Az iménti levitációról is kapunk a szerzőtől egy „földiesített” indoklást, mikor – feltételesen! – a szél precíz munkájával magyarázza Toldiék vonulásának nyom nélküliségét: „Körme sík homokba csuklóig lehalad, / Nyom előttük sincsen, utánok sem marad; / *Ha maradna is* [/], azt mindjárt egyenlőre / Söpri az éjszaki szélnek fölözője.” (IV/1) E nem túl meggyőző „földiesítés” után számol be Toldi a föld felett járás – *lélekhez* jobban illő! – közlekedésmódjáról („Elsötétült lelkem, mint a sötét árnyék, / *Ollyá lettem mintha már földön se járnék.*” – IV/7), ami rögvést „földhözragadttá” teszi az előbbi indoklást, és újólág megerősíti a földtől elszakadás valószínűségét. A történetek Arany jeles kortársát, az orosz Vlagyimir Szolovjovot juttatják eszembe, aki szintén a hétköznapi bizonygatások ellenére összeálló másfajta bizonyossággként írja le az irodalmi fantasztikum megszületését: „Az igazi fantasztikum arról ismerhető fel, hogy sohasem jelenik meg nyílt és leplezetlen formában. Megnyilvánulásai nem igénylik az élet eseményeinek egyoldalúan misztikus értelmezését, inkább csak céloznak és utalnak egy ilyen eshetőségre. Az igazi fantasztikumban mindig marad valamilyen látszólagos, formális lehetőség a jelenségek szokásos és hétköznapi magyarázatára, de oly módon, hogy a magyarázat belső hitele végül kérdésessé válik. Minden részlet beilleszthető a hétköznapi események közé, csak az egész összefüggései utalnak egy másfajta okozatiságra.”

Ennek az Arany műveiből felsejlő másfajta okozatiságnak van néhány fontos műfaji és műértelmezési vonatkozása.

A Kisfaludy Társaság 1846-os pályázata „költői beszély” – azaz elbeszélő költemény – beküldését kérte a pályázóktól, és az első kiadásokban mindkét *Toldi*-mű ezzel a műfaji alcímmel

látott napvilágot. A *Toldi estéjéről* hírt adó Arany azonban ennél tágabb és bonyolultabb, a tulajdonképpeni eposz, a költői beszély és a tragédia jegyeit ötvöző alkotást vázolt fel Petőfi-nek: „én nem tulajdon értelemben vett *eposzt*, hanem úgynevezett költői beszélyt írok, melynek cselekvényfolyama, szerintem, drámai. Drámai a föllépés, drámai, sőt, ha sokat nem mondok, tragikus a lelépés [...]” A mai Arany-szakirodalomban Nyilasy Balázs vegyülékes műfajú alkotásoknak nevezi a költő ilyen jellegű műveit. Aranyról írt kismonográfiája főként a költői beszély lélektaniségalával kapcsolatos vonásokat emeli ki a *Toldi estéjében*.

E „centrális jelentőségű lelki érdekeltség”-éhez képest „túlhangsúlyozott”-nak ítéli a mű „szociologikus, ideologikus dimenzióját”, a „haza és haladás” konfliktusát előtérbe állító megközelítést, mivel „a király és a haldokló Toldi párbeszéde a maga kibeszélő nyíltságában [?] a mű finom, jellemző erejű interakcióihoz egyáltalán nem illő idegen testnek, szónokias beszédnek tűnik” számára. Ami a lelki érdekeltség centrális jelentőségét illeti, örömet egyetértenék vele, ha érdemük szerint méltatná ennek transzcendens és szakrális vonatkozásait. Mert amit feltehetőleg Arany műfajesztétikája, a költői beszély csodáktól idegen természete alapján mond „az archetipikus, elemi, hősi elvű lélekábrázolás többirányú, *deszakralizáló* pszichológiájáról”, az érzésem szerint korrekcióra és kiegészítésre szorul.

Az Arany-epika eposzi jellegzetességeit is tárgyaló monográfiájában, *A konzervatív-modern költőben* már körültekintőbben és elmélyültebben közelít e problémához. Bár az országcímer elbitorlásában nem ismeri fel a klasszikus eposzi hagyományt aktualizáló, s a magyar „nagyközösséget nagyon is elementárisan érintő közös vállalkozás” jelképes fabuláját, magában a *Toldi*-trilógiában rátalál az addig bizonytalannak vélt transzcendencia és szakralitás jegyeire. Idézem: „Toldi egotudatossága teljesen a nagyeposzok hőseihez hasonló: a hőstett akarása minden mást megelőz és minden belső ambivalenciát, ellentmondást értelmes, célirányos, koherens egésszé rendez benne. A hősi pszichikum végső soron nincs kiszolgáltatva a földies kuszaságnak, ellentmondásosságnak: adományozottnak, készen kapottnak, a transzcendencia világával szorosan összekötötnak tűnik. Igaz ez a hős fizikumára is. Miklós hatalmas ereje egészen eposzi, mert a gondviselés ajándékaként készen

kapott, mintegy előre kijelöli az életutat, a választandó sorsot, s éppen ezért szakrális színezetű. Toldi rusztikus erőpróbáiban a profán állandóan szakrális kisugárzást kap, az emberfeletti fizikum mintegy beragyogja, megszenteli a nagyon is földies tereket, legyen az akár egy szennyes, rongyos csapszék.”

Bizonyára újabb bizonyítékokkal és idézetekkel bővíthette volna ezeket a megállapításait, ha felhasználja Arany 1861-es akadémiai jelentését, a Nádasdy-jutalomra küldött pályamunkák bírálatát, amely az egyik pályamű hiányosságai kapcsán épp az újkori eposzban is megjelenítendő – és vélhetőleg a bíráló „vegyüleges” alkotásaiban is megjelenített – eposzi csodák természetét körvonalazza. Ahhoz, hogy az általa tárgyalt mű „költői beszély legyen – magyarázza Arany –, benső cselekvény kellene, a mi itt nincs, az egész fő esemény külső tettek sorozata [...] De végre nem is epopoeia. Hiányzik az emberek sorsát intéző fensőbb hatalom akaratjának látható kifejezése – érezhető, szemlélhető jelensége ama fensőbb *világrendnek*, melyet a tömegektől gyámolítva betölt az eposzi – s melyekben, a tömeggel szemközt, feltámad s bukik a tragikai hős. Az új eposz feladata volna e gondviselészerű világfolyást a már stereotíppá vált isten-megjelenések s egyéb mosolyra indító csodák helyett a mai kor s keresztyénség szellemének megfelelőbb módon is fel tudni tüntetni. [...] Oly hős nincs a darabban, ki ama fentebb kijelölt világrendnek földi végrehajtója volna.”

Úgy gondolom, ideje lenne Arany műveiben is megkeresni az imént említett sajátosságok érvényesülését. (Mert ki alkalmazza őket, ha nem az önmagához is szigorú tanácsadó?...)

1. Vajon találkozunk-e trilógiánkban az emberek sorsát intéző fensőbb hatalom akaratának látható kifejezésével? – Ha a légpárnás technika középkori fejletlenségét és a levegőbe emelkedés szentéletrajzi gyakoriságát tekintjük, Toldi levitációja alkalmasnak látszik ennek illusztrálására.

2. Van-e műveinkben olyan hős, ki e felsőbb világrendnek földi végrehajtója? – Már hogyne lenne! Tessék csak a viadal-téren mózesi „csodákkal” megjelenő, s a bitang címerrablót „pokolba küldő” ősz barátira gondolni. Mint Szilágyi Márton is utal rá, Toldi csehen aratott győzelme valójában „rejtett isten-ítélet”. Bizonyára azért, mert olyan „fensőbb akarat” működik benne, amelyet művünk *Előhangja* „Isten haragjának” nevez a hős bemutatásakor:

Rémlik, mintha látnám természetes növést,
Pusztító csatában szálfá-öklelését,
Hallanám dübörgő hangjait szavának,
Kit ma képzelnétek Isten haragjának.

Pár strófával később, ugyanezt az isteni haragot vélik
hősünkben felfedezni a véle birokra nem kelő vitézek is:

De ki vína bajt az égiháborúval,
Szélvészes, zimankós, viharos borúval?
És ki vína Isten tüzes haragjával,
Hosszú, kacskaringós, sistergő nyilával?
(*Toldi* I/12)

3. A „harag” igazi eposzi téma. Az „isteni Akhilleusz” haragjával kezdődik a legtökéletesebb eposz, az *Iliász* is, olyan haraggal, amely minden akháj és trójait, és minden olümposzi istent mozgásba hoz. A *Toldi estéjének* hőse azonban úgy hiszi, a neki utat engedő, ám a fegyverhordozóját kigúnyoló tömeg már nem ismeri fel az ő barátcsuhás alakjában sistergő „istennyilát”, s ezért hitetlenkedő mesét vagy száraz krónikát fog gyártani a történekből:

Időnek előtte krónikába tesznek,
Még szemükkel látnak s ihol már se hisznek:
Tán sokallják ami vén karomtól telik:
Mennydörgős nyila! hát kinek keveselik?
(IV/5)

Ebben kétségtelenül van némi beszélyi „érzelem” és „szenvédelem” – de ott van az eposzi istenség földi végrehajtójára utaló „istennyila” is. Az akhilleuszi könnyekkel küszködő Toldinak persze nincs egészen igaza: az előtte Vörös-tengerként megnyíló „nép” (III/10), a Bencét oltalmazó gesztusa nyomán beköszöntő némaság (III/19), majd a felismerését követő, s a király ünneplését messze meghaladó ujjongás mind-mind az iránta érzett őszinte – és szó szerint *népi* – támogatásról tanúskodik. (Úgy, ahogy ezt Arany fentebb idézett bírálata is megkívánta egy „tömegektől gyámolított” eposzi hős esetében.)

4. E földi dicsőség majd a temetési menetben, a koporsóját kísérő és az ég „valamennyi csillagát” egybegyűjtő fáklyák vonulásában éri el azt a „föld feletti” szintet (VI/35), ahová nemcsak a Rákos mezei levitáció, hanem az elhunyt vitéz dolgát emlegető emberek emlékezése is emeli. (VI/37) A földi és földön túli dicsőségnek ez a „csillagos” (kozmikus) egybekapcsolása már a *Toldit* lezáró két sor egykori változataiban is megvan („De a míg egy csillag lesz a magyar égen, / Szép emlékezete szájról szájra mégyen.”), és a „keresztyénség szellemének megfelelő”, gondviselészerű igazságszolgáltatás kívánalmaival is összhangba hozható.

Arany nemhiába olvasta újra és újra a homéroszi eposzokat, nem hiába írt Zrínyiről és Tassóról akadémiai értekezést, és hangoztatta öt évvel a *Toldi estéje* megírása után is: „Teremtsetek jó eposzt, – s az eposz korszerű!”). A *Toldi estéjét* nagyszabású tanulmánnyal köszöntő Gyulai Pál már a megjelenés évében „naiv műeposz”-ként határozta meg az addig elkészült két rész műfaját. Vajon miért maradt meg a szerző a saját műfajesztétikai szabályaival sem mindenben egyező, „költői beszély” alcímnél? Csupán az első rész pályázati kiírásából eredő hagyományként? Vagy a rá jellemző, alkotói szerénységből? Talán így is lehetne mondani. Meg talán úgy is – kissé halkabban –, hogy „neki csupán egy költői beszélyhez illő [?], nem igazán fontos [??] történetet kellett elmondania a Haynau-fajta igazságtételek és a meghódított Magyarországot civilizáló, a magyar címet előörklő Bach-rendszer időszakában.” Hogy Gyulai Pál egykorú kifejezését használjam, „a viszonyok kényszerűségénél fogva” ezek nem tisztán esztétikai, hanem cenzurális megfontolások. De hát Arany lett volna az első írónk, aki a Hivatal éberségét csökkentő alcímet adott egy munkájának? Hisz a más műfajú *Hymnus* sem aktuális imádságként ajánlotta magát egykoron, hanem olyan műként, amely „a Magyar nép zivataros századaiból” vétetett...

A költői beszélytől idegen, és az eposzi föntséghez tartozó transzcendens okozatiságnak azonban volt még egy fontos következménye, amelyet mindenképpen titkolnia kellett a szerzőnek. Mert ha Toldi valóban eposzi, azaz „fensőbb, isteni akaratból működő hős”, „egy fensőbb világrend földi végrehajtója”, akkor kinek lesz igaza egy fájdalmasan aktuális indulatokat gerjesztő, *civilizátor* uralkodóval folytatott vitájában?...

Itt nemcsak cenzurális, hanem művészi okokból is meg kellett őrizni a pártatlanság látszatát, és olyan érveket kellett a királyi vitapartner szájába adni, amelyek legalább földi szinten igazolnak valamilyen általa hangoztatott „igazságot”. El kell ismernünk, ez olyan jól sikerült Aranynak, hogy a mű transzcendens vonatkozásait és történelmi körülményeit mellőző szakirodalom máig is vagy Lajos érveit minősíti fontosabbnak, vagy *fifty-fifty* arányban ad a vitapartnereknek igazságot. Pedig a körülmények gondosabb szemrevétele ettől eltérő következtetésekhez is alapul szolgálna.

Magyarország történetét összefoglaló, 1848 októberében írt cikkében Arany nemcsak a magyarság királyokkal kapcsolatos tapasztalatait összegzi, hanem kitér a nagy és győzedelmes Lajos uralkodásának következményeire is. Az István király óta „elfolyt kétszáz esztendő alatt – írja –, maga kárán megtanult a magyar annyit, hogy *nem jó a királyokat csak úgy maga kedvök-kényök szerint bocsátani, mint a falu bikáját a vetésben*, mert ha akad egy-kettő olyan, aki maga jószántából hasznára dolgozik az országnak, megint következik tíz-húsz, aki azt gondolja, hogy az országot csak fejni kell. [...] Ami fő dolog, [az Aranybullában] a *király felelőssége is kimondatott: ‘hogyha a törvényeket maga a király, vagy az utána következő királyok megsértenék, szabad legyen a magyarnak feltámadni s ellenszegülni’*. Erre I. Leopoldig minden királynak meg kellett esküdni, – hanem Leopold, több szabadsággal együtt, ezt is eltörölte. [...]

Lajos uralkodása a magyar nemzet dicső kora volt. Hatalma három tengerig kiterjedt, tíz országban osztott parancsokat. Terjeszté a vallást, műveltséget; előmozdítá a kereskedést, a mesterségeket; az igazság-kiszolgáltatást jobb rendbe hozta, egyszóval oly jeles király volt, hogy őt a történetírók *Nagy Lajosnak* nevezték el.

Azonban *mivel ő is nem az országgyűléssel egyetértve, hanem maga kénye szerint uralkodott, halálával visszaesett az ország régi vágásába, leánya, Mária ellen sokan feltámadtak.*”

Mint látható, Arany ugyanabban a súlyos, I. Lipót-i vétekben – vagyis a törvényes korlátokat kiiktató uralkodói önkényben – marasztalja el Lajost, amelyért a leverte Magyarországot országgyűlés nélkül kormányzó Habsburg „Eduárdot” is elítélte.

A *Toldi estéje* 1848-as változatában az ősz Toldival pimaszkodó királyi apródokat az „Isten haragjá”-nak mondott bajnok „tüzes ítélet”-ként söpri el a menteujjával, elfogásának parancsát pedig egy „lélektelenné” váló király mondja ki: „El kell fogni Toldit’ – de fáj a szó néki, / Úgy fáj, *mintha önnön lelkét lehellné ki.*” A végleges változat királyi parancsa („El kell fogni Toldit! halál a fejére! – V/20) – Keresztury Dezső finom megfigyelése szerint – csaknem szó szerint megismétli az öccse elveszejtésére törő Toldi György (a „róka lelkű báty”) egykori utasítását, ami túlon túl kétes társaságba utalja az immár „nem népmeséből élénk lépő” uralkodót. Keresztury ennek ellenére védelmébe veszi őt, ami nemcsak az ifjúkori és az öregkori provokáció hasonlósága miatt látszik elhamarkodottnak, hanem az ősz bajnok Lajosról alkotott véleménye miatt is. A Rákos mezején léptető, épp hogy *levitált* Toldi ugyanis ezt a „rókaságot” érzi felséges barátja legjellemzőbb tulajdonságának: vö. „Hidegen vonítasz a dologra vállat – – / Vén király! a *róka nem rókább tenálad.*” (IV/6)

SZENTEK ÉS SZENTSÉGTÖRŐK

„Azon körülmény, hogy Toldival utoljára is nem a vele rokonnabb nép űz gúnyt, hanem az udvar, legszebben összehangzik a mű alapeszméjével” – írta egykor Gyulai Pál³³. De mielőtt összetűzne hősünk az udvarral, olyan diadalmenetben van része, amely igazi megkoronázása a Nagyfalutól idáig megtett „lélekútnak”. A tiszteletadás humoros – tehát ezúttal is komolyan veendő mozzanataként³⁴ – az őt „gyámolító tömeg” kedves fegyverhordozóját is megünnepli:

*Hol az öreg Bence, Toldi vén dárdása?
Fel kell őt emelni, hogy mindenki lássa! [...]
Azzal nekidőlnek, ahogy tőlük telik,
És Bencét lovastul vállukra cepelik;
Fészkelődik elébb egy kissé az állat,
De majd belenyugszik, mivel úgyis fáradt
(IV/20)*

– Ejha! – ámuldozhatna a kedves olvasó. – Ugyan hány ember kell ennek a lovon ülő Bencének a felemeléséhez? És mit szól hozzá az ünnepelet?... A felemelők számát, sajnos, nem tudjuk meg, de azt igen, hogy Bencét ezúttal is kirázza a hideg. Akárcsak a *Toldi* X. énekében, amikor ugyanő a temetőből előrontó, „föltámadt” Miklóst kísértetnek („léleknek”) nézi. A hideglelés, a borzongás a *Toldi estéjében*, a viadaltéri bevonuláskor is ilyen, egyszerre mulatságos és félelmetes túlvilágisághoz kapcsolódott: „Egyik ezek közzül azt a mesét lelte, / Hogy e biz’ a meghalt Toldi Miklós lelke; / Elragadt a félsz, a sziveket eltelé, – / Még aki nem hitte, az is borzadt belé.” (III/23) Vajon most is ilyen borzongató, lelki huncutságról van szó?

³³ Gyulai Pál: *Szépirodalmi szemle, 2. Epikai költemények. Toldi estéje* = Uő: *Kritikai dolgozatok, 1854–1861*, Bp., Magyar Tudományos Akadémia, 1908, 121.

³⁴ „A humor csak álarcát viseli a nevetségesnek. Alapjában véve fönséges” (Arany János: *Széptani jegyzetek* = Uő: *Tanulmányok és kritikák*, vál. és szerk.: S. Varga Pál, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 1998, 291.)

*Csakhogy a hideg nem rázta szegény szolgát,
Látva, hogy' felvitte Isten az ő dolgát; [...]
Nézett jobbra, balra, hátra és előre:
„Istenem! Istenem!” ennyi telt ki tőle.
(IV/21)*

Itt nem valami ártó lélek vacogtatja Bencét, hanem a nagybetűs Lélek, vagyis az Isten, aki a hű szolgát most közvetlen és átvitt értelemben is *fölemelte* („felvitte Isten az ő dolgát”). A megrendült öreg szintén Őt emlegeti: „Istenem, Istenem! ejnye bizony! no lám!’ / Tördelé rebegve, ‘sohase gondolám.” (Uo.)

Egy lovastól végrehajtott hősfölemelés nem szokványos dolog. Árpád vezér pajzsra emeléséhez képest már-már „szürreális” megtiszteltetés.³⁵ Különösen a szigorú epikai hitelben, ok-okozati viszonyokban és kompozicionális megfelelésekben gondolkodó Arany Jánosnál. Hogy mi a valóságfölötti benne? A fizikai és az élettani hihetetlensége. Egy hátasló súlya nagyjából fél tonna (400–600 kilogramm). Bence meg a gebéje, mondjuk, négyszáz. Ha négyen akarják őket felemelni (vagy ráadásul tovább „cepelni”), biztosan megszakadnak vagy fölbuknak.

Ha tízen, nem férnek el a ló alatt... A mai tévéhíradókban vagy az Animal Planeten darus kocsit vagy helikoptert hívnak ilyen esetben. És a régi időkben? Akkor is egy bizonyos gépezethez, illetve egy vele megjelenő személyhez fordultak, akit az antikvitás óta *Deus ex machinának* („géppel megjelenő Istennek”) neveznek. És láss csodát, ó, kedves olvasó! Bence „szürreális” felemelését mintegy igazolva, Arany a *Széptani jegyzetekben* is az ókori színház emelő gépezetét és a *Deus ex machina* isteni beavatkozását használja fel az esztétikai „csodálatos” megmagyarázásához: „Csodálatosnak nevezzük általában azt, ami természetfeletti erő által hozatik létre, vagy legalább úgy tetszik. [...] Ha a csodálatos [a] cselekmény folyamára előmozdítólag vagy gátlólag hat, *gépnek* (machina) neveztetik. [...] Hajdan a görögöknél a drámában is

³⁵ L. többek között Vörösmarty Mihály *Árpád emeltetése* (1825) c. költeményét, Kisfaludy Károly hasonló témájú illusztrációját (1826), vagy Kovács Mihály *Árpád pajzsra emeltetése* (1854) c. festményét.

alkalmaztatott ily gép (Deus ex machina), onnan vette az elnevezést.”³⁶

Ez a Bence esetében rejlő „valóságfölöttiség” korábban is jelen volt a mű „benső cselekvényében”, a főhős „lélekútjának” eseményeiben. Toldi mint sírját elhagyó, ködborította „lélek” indult a viadaltérre. (I/39, 11/2) Tengersizválasztásra és föld-elnyeletésre kész Mózesként szónokolt honfitársainak. (III/10, 31) Azok a meghalt Toldi lelkének hitték. (III/23) Rákos szent mezején áthaladva, lovával együtt levegőbe emelkedett. (IV/1, 7)

A lovas Bence emberi erővel történő fölemelése tulajdonképpen az iménti csodát ismétli és jeleníti meg. Már csak azért is, mert az őt éljenző tömeg benne is elsősorban Toldit ünnepli: „[Toldi] Hátra-hátra nézett s Bence diadalán / El-elmosolyodék, irigylé is talán. / Minek irigyelné? *tudja, kiért teszik: / Hol kedves a vendég, ebe sem éhezik.* (IV/22)

Arany kedélyes „ártatlansággal” és hamiskás humorral duplázza a korábbi „nem a földön járást” (IV/7), ami a hétköznapi lehetőségekhez képest meglepően jól sikerül. A féltonnányi ló és lovas egykönnyen a magasban terem. Mintha minden nekiveselkedő személy egy-egy Toldi Miklóssá izmosodna... Vagy, hogy elegánsabban fogalmazzunk, „a maga földiesen korlátozott adottságaihoz szinte földöntúli erő járult.” Akárcsak egy varázslat mozdulataihoz. Vagy mint az Arany-művekben megjelenő valóság képeihez... Mert hogy is mondja a Vojtina-féle *ars poetika*?

*Nem a való hát: annak égi mássa
Lesz, amitől függ az ének varázsa:
E hűtlen hívség, mely szebbít, nagyít –
Sulykot, bizony, nem egyszer elhajít [...]*
(Vojtina Ars poétikája)

A Bencéeket magasba emelő tömeg nem szándékosan utánozza a csodát, hisz nem láthatta és nem tudhatott róla. Vajon nem elbeszélői következetlenség ez?... Inkább a nyájas olvasót ébresztő stratégia. Újabb „lebegtetés” égi és földi magyarázat között. Emlékeztetés az iménti fantasztikumra, hogy választásra késztesen egy földi szemszögből bizarr és suta esetlegesség

³⁶ Arany János: *Széptani jegyzetek* = Uő: *Tanulmányok és kritikák*, 299.

meg az égi és költői szempontból varázslatos bizonyosság között. E bizonyosság a spontán, öntudatlan ismétlésből felragyogó kezdet, amely váratlanul a minta – az „égi más” – átható erejéről és hitelességéről tanúskodik. „Nem tudták, és mégis ezt teszik!” – konstatálja a meghökkent olvasó. De nemcsak ő, hanem e megduplázott mutatvány szenvedő alanya, a magasba emelt Bence is, aki egyszerre reszket az őt cipelő emberi erő *esendőse*ge és végessége, meg az őt „felvivő” erő végtelensége miatt!... Azok, akik eddig csak nevettek a megszeppent fegyverhordozón, most megérezhetnek valamit az Arany János-i humor „fönségéből”.³⁷ Meg abból, hogy miként finomítja költőnk „a mai kor szelleméhez” az ő idejére sablonossá vált, „emelőgépes” istenmegjelenéseket.

Mivel az eposz megújítását sürgető Nádasdy-bírálat szerint az efféle módszerek feladata „a gondviselésszerű világfolyás” érzékeltetése,³⁸ Toldiék megdicsőülése nyilván e gondviselés munkájának az eredménye. De mint a szentek életrajzára jellemző *levitáció*, egy szentté válási folyamat része is. A kanonizációs eljárások első irataihoz hasonlóan a *Toldi estéjének* ez a páros epizódja is legendákra jellemző csodát és azt hitelesítő, spontán népi reakciót örökít meg a szentté avatások ügyében is alkalmazott *Vox populi, vox Dei* [A nép szava, Isten szava] „munkahipotézise” alapján.³⁹

Érdekes, hogy a kálvinista Arany Jánost – akárcsak később Adyt – nem különösebben zavarja ez a felekezetében aggályosnak mondható szenttisztelet.

³⁷ L. Aranynek a műhöz írt *Végszavát*, illetve Riedl megállapítását: „A *Toldi népies*, a *Toldi estéje* humoros eposz.” (Riedl Frigyes: *Arany János*, kiadja Hornyánszky Viktor, 1887, 36.)

³⁸ „Az új eposz feladata volna e gondviselésszerű világfolyást a már stereotíppá vált isten-megjelenések s egyéb mosolyra indító csodák helyett a mai kor s kereszténység szellemének megfelelőbb módon is fel tudni tüntetni.” Arany János: *Bírálat a Nádasdy-jutalomra küldött három pályamunkáról* = Uő: *Tanulmányok és kritikák*, 299.

³⁹ Kovács Gergely: *Boldoggá avatás egykor és ma*, Új Ember, 2003. április IV. évf. 4. szám.; Pákozdi István: *Szentek az egyházban*, <http://www.vigilia.hu/2004/6/pakozdi.htm>; *A szentkultusz kialakulása*, <http://www.fokusz.info/index.php?cid>.

Talán mert Nagy Lajos kora még nem a hihetetlen csodákat és a szentimádást⁴⁰ kárhoztató reformátorok ideje? Így is gondolhatnánk. A saját kora mindenestre egy szakralizálódó nemzetfelfogásnak – vagy ahogy újabban nevezik, „nemzetvallásnak”⁴¹ – az időszaka, amelyben Aranytól a mőzesi honfoglalásra induló Toldinak, az országot védelmező Szent Lászlónak és a szabadságharc heródesi áldozatait elsirató Ráchelnek (vö. *Ráchel, Ráchel siralma*) egyaránt fontos szerep jut. A nem egyszerű izomkolosszusként, hanem lelki-szellemi alakként megformált Toldi „szentesedésére” így a példás személyekhez idomulás, illetve a főhőssel rokon, népi *lelkek* örvendezése jegyében kerül sor.

Szemléletesen jelzi e szakrális szintre emelt, közös lelkiséget az őt üdvözlő emberek leírása:

*Akármerre tekint, nem látni egyebet
Csak felé sugárzó száz meg ezer szemet,
Fennrázott süveget, karok emelését,
Mint örvendő lelkek szárnya lebbenését.*
(IV/ 26)

Az udvaroncoktól nem kedvelt és a királynál is kegyvesztett Toldi csak e rokonabb lelkekben őrzi meg jó hírnevét, amely a homéroszi héroszok *kleosza* [‘halhatatlan hírneve’ óta minden magát megbecsülő hős féltett kincse.⁴² Balassi és Zrínyi verseiben szintén ilyen jó hírért, névért és szép tisztességért fáradoznak. Ennek virágaira áhítozik a Laczfői nádor legényeit bámuló fiatal Miklós is: „Szép magyar leventék, aranyos vitézek! / Jaj be keservesen, jaj be búsan nézlek. / Merre, meddig mentek? Harcra? Háborúba? / *Hírvirágot szedni* gyöngyös koszorúba?” (Toldi, I/6.).

⁴⁰ L. pl. *A Pócsi Máriáról* írt Ady-verset: „Egy idő óta megnőtt a szívem / S a szép bűnöktől keservesen tiszta / S most hirtelen csak Tégedet keres / Egy szüzetlen és bűnös kálvinista.” stb.

⁴¹ Gerő András: *Képzelt történelem*, PolgArt, Bp., 2004, 289–298: Uő: *Magyar polgárosodás*, Atlantisz, 1993, 417–431.

⁴² Karsai György: *Íliász*. Talentum műelemzések, Akkord Kiadó, 1998, 28. Mogyoródi Emese: *Szabadság és erkölcsiség a homéroszi világban*, http://hunlit.lett.ubbcluj.ro/data/Andras/tantargyak/Antivitas/Mogyorodi_Emese_Homerosz_Iliasz.pdf

Az ilyen virágok Aranyánál télben és halálban is megmaradnak: „*Bokréták, virágok; – télizöld növények, / [...] mint a szép hír, halálban is élnek. (Toldi estéje, IV/27)*

A szép és jó hírhez járó örök dicsőséget Miklós már az első rész záró sorában megkapja. („Dicső híre-neve fennmaradt örökre.” – *Toldi*, XII/20)

Ez a mérnöki gondossággal dolgozó íróember egyszer azt mondta, hogy „vallási ihlet nélkül költői sincsen”.⁴³ Márpedig ha így gondolta, nekünk is illene figyelembe vennünk a műveiben szereplő földi tények égi összefüggéseit. Nemcsak azért, mert szoros kapcsolatot teremthetnek egy szent király meg egy szentté váló főszereplő között, hanem mert a túl közelre tekintő „földiesítéssel” a mű tágabb összefüggérendszerének felismerését tesszük így lehetetlenné.

Ami a két hős kapcsolatait illeti, már a *levitáció* csodája is azonos csoportba rendezi őket. Ha a váradi monostorban imádkozó Lászlót „az égi lakók közösségébe emeli” a helyváltztatás,⁴⁴ talán a szabadtéri országgyűlések „templománál” felelt Toldit se másfelé sodorja.⁴⁵

Toldi három év, László három évszázad után kel ki sírjából a bajba jutott ország megsegítésére. A szimbolikus „hármasszám (mint „közös együttható”) nemcsak kettejük tevékenységét minősíti azonos jellegűnek, hanem a lelki rokonságot is jelzi, amely a szintén *három* nap után feltámadt és a világnak megváltást hozó Jézushoz kapcsolja őket.

A két hős felcserélésig menő azonosulását mutatja a *Daliás idők* első változata (1853), ahol a tatárokat legyőző Toldiban a székelyek egyenesen a halottaiból életre kelt Szent Lászlót „ismerik fel”:

⁴³ Arany János: *Töredékes gondolatok* = Uő: *Tanulmányok és kritikák*, 355.

⁴⁴ *Szent László király legendája* (Kurcz Ágnes fordítása) = *Árpád-kori legendák és intelmek*, Bp., Osiris Kiadó, 1999, 92.

⁴⁵ A Rákos mezei országgyűléshely rejtett „templomosodásának” előképét lásd *Az elveszett alkotmány* utolsó énekében, a templommá változó megyegyűlés – nem szatirikus – apoteózisában: „Hömpölygő zenehang [...] mint orgona hangja. / A terem eltágul [...] hasonló megnyúlnak az ablakok és fönny / Ékben enyésznek el. A zöld asztal megrövidül és / Oltárrá alakul, márványlépcsőin, amelynek / A karok és rendek magokat térdelve találják.” Arany János *Összes költeményei*, Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó, 1964, 121.)

*Hanem a góbék közt foly különös beszéd,
 Mert nem ismerék fel Toldi bajnok kezét.
 Azt esküszí lófő, azt esküszí gyalog:
 Csuda történt, ámbár szemmel látott dolog:
 Néhai Szent László nagy király vezette
 Őket a pogányság ellen ütközetre. [...]
 Sőt nem egy a hitét arra is ajánlja,
 Hogy fején tündöklött arany koronája,
 Feje fölött pedig, fényes kereksegen,
 Koronás asszony ült a levegő égben.
 Voltak ugyan, akik ezt kétségbe vonták,
 Hanem azt mindnyájan bizonyosnak mondták,
 Hogy maga Szent László király a levante,
 S hogy Szűz-Mária volt az asszony felette.⁴⁶*

A Toldi estéjébe is bekerülő Szent László ballada (1853) nem a *Daliás idők* közvetlen azonosításának formájában, hanem az imént említett párhuzamok révén kapcsolja egymáshoz a két szereplőt. A Lászlóhoz idomulást itt nem a történelmi maszkokkal kísérletezés, vagyis nem egy korábbi „történelmi álca” – mondjuk, egy „Árpád- vagy Mózes-álca” – elvetése, és annak Szent László-álcával helyettesítése motiválja, hanem egy évezredek során kifejlődő vallási hagyomány változatos értékeinek felhasználása. E hagyományhoz kapcsolódva a „bűnös” Toldi is jobba válhat, és a honszerző Mózeshez, a honvédő Lászlóhoz és a megváltó Jézushoz hasonulhat. E hasonulások módját és feltételét Arany a mű 1848-as kidolgozásában, Toldi gondolataiban kezdi körvonalazni, de a végleges változatból az I. éneknek ezt a [31.] strófáját elhagyja. Vajon miért dönt így?

*Bűnömért, mi sok volt, imádkoztam sokat,
 Megszántam és bántam lelkemből azokat,
 Hiszem, megbocsátja Isten, ha nem értem,
 Szentjeért, akinek hamva felett kértem.
 Oh! ha – kit a szülék igazsága terem –
 Ezeriziglen kisarjad a kegyelem:
 Ugy vétkemet ott fenn szememre nem vetik,
 Mert én vagyok első és az ezeredik.⁴⁷*

⁴⁶ Arany János: *Összes költeményei*. 2. Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó, 215.

A szakirodalomban Lehr Albert Toldi-kommentárjai óta úgy vélik, az elhagyás oka a hős eltúlzott bűnbánata.⁴⁸ Bizonyára ez is szerepet játszott, de a kéziratban aláhúzott sorok azt sejtetik, hogy Arany miattuk húzta át és hagyta el a strófát.

Egy szent segítségét kérő imádkozó ugyanis nem a kálvinista, hanem a katolikus felfogás szerint cselekszik, amit az aláhúzó – maga a költő? vagy inkább a kézirat egy olvasója? – nemcsak a reformáció után született szerző, hanem a *reformáció előtt élt* főhős esetében is problematikusnak érezhetett. (Vö. a kálvini figyelmeztetéssel: „mi nem könyörgünk a szentek által, vagy a szentekhez [...] könyörgéseinket teremtményekhez intézni és ide s tova kóborolni oly dolog, amely meg van tiltva, ha nem akarunk szentségtörés bűnébe esni.”)⁴⁹ A *szülék* igazából termő, ezernyi isteni kegyelem szintén aggályos megfogalmazás, mert ez is kapcsolatba hozható ama katolikus elképzeléssel, miszerint a szent elődök által felhalmozott érdemből számos bűnbánó utód is bűnbocsánatban részesülhet.⁵⁰

1937-ben megjelent kismonográfiájában Keresztury Dezső kitér a költő vallásosságának kérdésére: „Kálvinistának született s hitéhez haláláig hű maradt. [...] A felekezetiességtől távol állt; vallásának eszmei és erkölcsi lényegét tette magáévá. Úgy tanulta, hogy a vallás igazi célja az erkölcsös, tiszta élet. Egyszerű, bibliás kereszténység volt az övé, távol a katolicizmus misztikájától, képzeletgyújtó jelképvilágától s művészi színgazdagságától – józan és emberi.”⁵¹ Szép és sok szempontból igaz szavak, de ami a más religiók eszme- és jelképvilágát vagy művészi színgazdagságát illeti, úgy gondolom, Arany e téren nagyvonalúbb és „ökumenikusabb” szemlélet híve.

⁴⁷ Arany János: *Összes költeményei, II.* Bp., Akadémiai Kiadó, 1951, 274.

⁴⁸ L. az iménti kritikai kiadás Voinovich Géza által készített és Lehr Albert szavait idéző jegyzetét: „Ezt nyilván azért hagyta el a költő, mert nem tartotta helyénvalónak ily erős kifejezést Toldi büntudatának és bűnbánatának” (Uo.) Szörényi Lászlónak szintén ez a véleménye: i. m. 77.

⁴⁹ Kálvin János: *Franciaország református egyházainak hitvallása* = Kálvin János *Kisebbségi Művei a rendszeres theologia köréből*. Református Egyházi Könyvtár IX. Pápa, 1912, 120.

⁵⁰ Lásd pl. a Luther által bírált, a szentek érdemeit többszörösen hasznosító búcsúcédulák problémáját.

⁵¹ Keresztury Dezső: *Arany János*, Bp, 1937, Magyar Szemle Társaság, Kincsestár sorozat. http://mek.oszk.hu/01_300/01_360/01360.html

Az iménti esetben lemondott ugyan a szentekhez fordulás és a szent elődök igazából termő kegyelem közvetlen megfogalmazásáról, de a cselekmény korhű mozzanataiban teret engedett az igaz küzdelmet értékelő „alkotói igazságszolgáltatásnak”. Mint legjobb reformkori társait, őt is egy valóban tisztább és erkölcsösebb kor utáni vágy költői megfogalmazása vonzotta, a „Megbűnhődte már e nép a múltat s jövőndőt”, és „Az nem lehet, hogy annyi szív hiába onta vért” aktuális problémaköre. Amiről a *Fiamnak* (1850) soraiban is írt: „Oh, remélj, remélj egy jobb hazát, / S benne az erény diadalát.”

A *Szent László* ének csatajelenetének székelyei már bátran fohászkodnak a szent királyhoz, s mint az öreg tatárral mondatja a szerző, „eredményesen”.⁵² A honmentő László feje fölött is megjelenhet az őt segítő Szűz Mária,⁵³ aki nyilván a nem protestáns Dubnici Krónikából kerül a kálvinista Arany alkotásába. Ez nem csupán az „egyszeri” epikai hitel szempontjából érdekes és fontos,⁵⁴ hanem a vele összefüggő, több évszázados hazai hagyomány miatt is. E tradíció értelmében Magyarországot a fiú utód nélkül maradt István király ajánlotta Mária oltalmába, akit ezek után Magyarország Védasszonyaként (’Patrona Hungariae’) tiszteltek. A hagyomány közkeletűségének bizonyí-

⁵² „Már a székely alig győzi, / Már veszélyben a nagy zászló: / De fölharsoq a kiáltás: / ‘Uram Isten és Szent László!’ [...] Nem a székely, nem is Laczfí, / Kit Isten soká megtartson, / Hanem az a: *László! László!* / Az győzött le minket harcon.”

⁵³ „Mert nem volt az földi ember, / Egy azokból, kik most élnek, / Feje fölött szűz alakja / Látszott ékes nőszemélynek: / Koronája napsugárból, / Oly tündöklő, oly világos – / Monda a nép: az Szent László / És a Szűz, a Boldogságos.”

⁵⁴ L. az Arany-költemény cselekményvázát adó krónika elbeszélését: „A csodát bizonyítja az említett foglyok közül egy igen öreg tatár is, aki azt beszélte, hogy nem a székelyek és a magyarok verték le őket, hanem maga László, akit mindig segítségül hívnak. Más társai is mondták, hogy midőn a székelyek ellenük indultak, valami nagy lovag járt előttük, magas paripán ült, fején arany korona, kezében csatabárd, mely hatalmas csapásokkal és vágásokkal pusztította mindnyájukat. E lovag feje fölött a levegőben, csodálatos fényességben nagyszépségű úrasszony jelent meg, akinek fején nagyon ékes és tündöklő korona látszott. Nyilvánvaló ebből, hogy a Jézus Krisztus hitéért harcoló székelyeket maga a Boldogságos Szűz Mária és Szent László király segítette meg a pogányok ellen, akik elbizakodtak vitézségükben és sokaságukban.” (*A Névtelen Minorita krónikája*, IX. fejezet = *Küküllői János és a Névtelen Minorita krónikája*, ford.: Geréb László, Bp, 1960.: <http://mek.oszk.hu/05500/05564.htm#68>).

tékeként a Kisdeddal ábrázolt Mária alakja félévezreden át jelen volt, például a magyarországi pénzeken. Nemcsak a római egyházhoz tartozó Mátyás király vagy II. Rákóczi Ferenc forintján és féltallérján, hanem az erős protestáns hitéről és vallási türelméről nevezetes Bethlen Gábor aranydukátján is.

A Nagy Lajostól Szapolyai Jánosig készült hazai pénzek másik „sztár szereplője” az Arany négy alkotásában is megverselt Szent László volt.⁵⁵ Az ő csatabárdot tartó alakja Nagy Lajos aranyforintján jelenik meg első ízben, de az ő lovas képe díszíti például II. Ulászló ezüst guldinerét is.

Mivel a Mátyás aranyforintján szereplő, csatabárdos királyalakot szintén róla mintázták, ott mindkét népszerű, hazai szentet együtt láthatjuk, akárcsak a Dubnici Krónikában vagy Arany verseiben.

A török elleni harcok végső szakaszától a Patrona Hungariae jelkép a magyar hadi lobogókra is fölkerült. Ott volt a negyvennyolcas, „szűzmáriás” honvédzászlókon is, mint például a Bem seregének készült lobogón, amelyen egy immár korona nélküli – tehát a Habsburgok trónfosztása után használt – „Kossuth címert” láthatunk.⁵⁶

Arany a koronás és a Kossuth-címet egyaránt a függetlenség jelképének tekintette. Nála nemcsak a *Toldi estéjében*, hanem annak megírásai időszakában is egy „szabad címerért” folyik a küzdelem. De az önálló Magyarországot osztrák koronatartománnyá süllyesztő olasz alkotmány, valamint az arra válaszoló debreceni trónfosztás után⁵⁷ a cári csapatokkal diadalmaskodó hatalom a zászlókról és a pénzérmékről is eltüntette a független magyar államiság jelképeit. A nem éppen hagyománytisztelő II. József ezüstpénzén még együtt szerepelhetett Magyarország koronás címere és Patrónája, és a 48-as törvényeket aláíró V. Ferdinánd sem háborgatta „Magyarország Védőasszonyát”.

A magát „Magyarország királyának” (REX HUNGARIAE) nyilvánító ifjonc „imperátor” azonban nemcsak a Kossuth-cí-

⁵⁵ A négy mű: a *Szent László füve* (1847), a *Daliás idők* (1853), a *Szent László* (1853) és a *Toldi estéje* (1854).

⁵⁶ <http://www.nemzetijelkepek.hu/tortenelmi-galeria-p18.shtml#galeriakep>

⁵⁷ Az előbbi időpontja 1849. márc. 6., az utóbbié 1849. ápr. 14.

mert és annak koronás elődjét, hanem Szűz Máriát és Kisjézust is *einstandolta*⁵⁸ a maga kétfejű sasmadarával.⁵⁹

Az öreg Toldi nem ok nélkül háborog: „Nem elég, hogy szabad címert hagyva rátok – / Védni azt a sírból járjon fel *apátok?*” (*Toldi estéje*, III/31) – Ez a szabad címer, meg a családias „apátok” megjelölés talán nem alaptalanul idéz fel az olvasóban egy bizonyos „Kossuth *apánkat*”, akinek szerepe volt e jelkép 1848-as törvénybe iktatásában, majd egy év múltán a forradalmi vívmányokra támadó Habsburgok április 14-i „koronátlanításában”. Arany mindkét eseményt üdvözölte egy-egy művében.⁶⁰ Az öreg Toldira testált mózesi szerepkör még inkább megerősíti a címerszimbolikától sugallt Kossuth-asszociációt. Zakar Péter nemrég számos példával illusztrálta a történészek számára jól ismert tényt, hogy a negyvennyolcas forradalom idején Kossuthot „a magyarok Mózesé”-nek nevezték.

„Révész Bálint professzor már 1848. március 22-i [!] beszédében azt fejtegette Debrecenben a tanuló ifjúság előtt, hogy Isten Kossuth kezébe tette le a mózesi csodatévő vesszőt nemzetünk vezetésében. Hasonló fordulatokra bukkanhatunk Könyves Tóth Mihály igehirdetésében, illetve a Szatmári Egyházmegye trónfosztást követően kibocsátott nyilatkozatában is. Baló Benjámin református lelkész aradi prédikációjában arról beszélt, hogy ‘a mi magyar Mózesünk, Kossuth Lajos’ vezérletével született meg a függetlenségi nyilatkozat. [...] Lázár Miklós katolikus káplán Debrecenben, a függetlenségi nyilatkozat kihirdetése alkalmával mondott miséje során szintén úgy vélte, hogy Isten adott nekünk egy embert, aki ‘Mózesként óvta’ ellenségeitől a nemzetet. [...] Kovrik Artúr így adott hálát az Istennek 1849. május 6-án: ‘Te adtál, te rendeltél Kossuth Lajos szolgádban Mózesnekünk, ő általa vezetsz a szolgaság földjéről az ígért Kánaánjába’.”⁶¹

⁵⁸ Einstandsrecht: ‘elővételi jog’. Persze helyénvalóbb lenne itt „elkobzási jog(talanság)ról” beszélni, úgy, ahogy az „Einstand” szót *A Pál utcai fiúk* hősei is használták.

⁵⁹ A történelmi pénzermék megtekintéséhez a gyöngyösi Huszár Lajos éremtárat (www.erehtar.eoldal.hu) és a <http://katalogus.numismatics.hu> honlapot ajánlom. Sz. G. A.

⁶⁰ Az *Országcímer, nemzeti szín* című cikkében, illetve az *Április 14-én* című költeményében.

⁶¹ Zakar Péter: *Isten és a szabadság 1848/49 Magyarországon: A forradalom és szabadságharc liberális egyházi megközelítései*, <http://www.c3.hu/scripta/szazadveg/21/zakar.htm>

A tanulmányíró hangsúlyozza: „*A Kossuth-Mózes analógia a szabadságharc bukását követően a nemzeti ellenállás részévé vált.* A paraszti tömegek emlékezetében ugyanis az egyházi évben gyakran előforduló, Mózes könyveiből származó olvasmányok automatikusan idézték fel ‘a magyarok Mózes’-ének politikai programját és cselekedeteit.”⁶²

A *Toldi estéjéről* szóló szakirodalom eddig nem figyelt fel erre az Arany írói tisztességét és bátorságát is jellemző párhuzamra. Korai kismonográfiájában még Keresztury Dezső is úgy vélekedett, hogy az 1849 utáni, „csüggedt” Arany Jánost legfeljebb a történelem elvont szelleme és a művészi megformálás elmélyítése foglalkoztatta. „A mélységesen szubjektív hangulat, a nyelv visszfényekkel gazdagon átitatott sűrítettsége, az alakokon vibráló különös humor meggazdagították s át is formálták [művének] népies alapszínezetét.” De aligha volt igaza a következőkben: „Szigorú, tömör szerkezete, zárt, *határain túl nem lépő, semmi korszerű kapcsolatot nem kereső eszmevilága* a klasszikus művek *időtlen befejezettségét* mutatták.”⁶³ A tények, szerencsére, nem erről tanúskodnak. Az a bizonyos aranyi szubjektivitás nemcsak a múlt irányában lépte át műve időhatárait, hanem kora szellemiségével is összhangban volt. Az új hazateremtés és a nemzeti ellenállás részét képező Mózes-analógiát már a Zakar Pétertől említett eseteknél korábban beépítette a *Toldi estéjébe*, majd a Kossuth–Mózes párhuzam általánossá válása idején, a honvédő harcok kezdetekor újra megerősítette. (Gondoljunk csak az *Él-e még az Isten?* idézett soraira: „Él-e még az Isten – az az Isten él-e, / Ki e dús Kánaán országba vezérle / Mint Izráelt hajdan, / [...] Véres viadalban?”). Ebben nemcsak az új és igazságosabb haza megteremtésének mózesi korfeladata és e korfeladatot szintén magára vállaló Petőfi példája ösztönözhetett,⁶⁴ hanem saját családtörténete is. Mint Arany László, a költő fia elmondja, az I. Rákóczi Györgytől nemességet kapott Arany-ősök, a Kraszna vármegyei Nagyfaluból a Bihar megyei Szalontára telepedvén az itteni hajdú őslakosok jogait élvezhették. Ez utóbbiak történetesen ismét

⁶² Uo.

⁶³ Keresztury Dezső: *Arany János*, Bp., Magyar Szemle Társaság, 1937; <http://mek.oszk.hu/01300/01360/01360.html>

⁶⁴ Lásd a költő által új Kánaán felé vezetett nép képét *A XIX. század költőiben* (1847).

egy „magyarok Mózeseként” kodifikált Bocskai Istvántól kapták a maguk hajdúnemesi szabadságát, amelyet a Habsburg-kormányzat később ugyanúgy semmisnek nyilvánított, mint Aranyék nemességét.⁶⁵

Arany a *Toldi estéjében* sem kívánta az olvasót Nagy Lajos korába zární. A történelmi múlt legendás személyeit és eseményeit megjelenítve tulajdonképpen a jövőt megalapozó jelen kérdéseit vizsgálta. Tevékenysége része volt annak az 1848 után határozott önvédelmi jelleget öltő folyamatnak, amely a magyar önállóságot „előrokló”, abszolutisztikus politika ellensúlyozása céljából átfogó, magyar történelmi mitológia létrehozására törekedett. E mitológiaépítkezés jórészt a bibliai és hazai események közti párhuzamvonás sok évszázados, nemzetközi hagyományát folytatta.

Nemcsak egy-egy ótestamentumi és jelenkori esemény között teremtett szakrális kapcsolatot, hanem a jelenkori, újabb szakralitáshoz is további, megszentelendő analógiákat keresett a hazai történelemben. Gerő András írja, hogy például a Kossuthot övező kultikus tisztelet nemcsak Mózes, hanem Rákóczi személyével is egybekapcsolta a forradalom vezetőjét, akit valósággal a kuruc fejedelem reinkarnációjának tekintettek.⁶⁶ E korabeli ötlettel összhangban, pár hónappal az első, 1848-as *Toldi estéje* után, Arany is megírta Rákóczi kurucainak feltámadás-történetét.

A rodostói temető című költeményét akár a Toldi-mű eszmei összefoglalásának is tekinthetjük, amelyben az epikáról lírára váltás és a cenzurális kötöttségek megszűnése következtében sokkal nyíltabban beszélhet a költő. Az általa megidézett fejedelem „az utolsó ítélet kürtjé”-vel ébresztgeti társait, akik a frissen kivívott szabadság beköszöntével szintén részt vesznek a zsarnokság maradványainak eltakarításában.

⁶⁵ Arany János *Összes munkái, 2. köt.*, szerk. bev. és jegyz.: Arany László, kiadja Ráth Mór, Bp., 1897, XX–XXXIV.

⁶⁶ „Természetszerűleg a politikai főszereplő személyének, Kossuth Lajosnak is kezd kialakulni a kultusza. Sokan a krisztusi feltámadást látják bele, amikor azt terjesztik: Kossuth tulajdonképpen Rákóczi. De a maga konkrétságában is kitüremkedik Kossuth biblikus nagysággá emelése, amikor a debreceni kapuőr a város kapuját átlépő Kossuth foglalkozását emígyen regisztrálja: a magyarok Mózeze.” Gerő András: *Magyar polgárosodás*. 425.

„Fel, fel, ti halottak, éjféli menetre!
Rákóczi Ferenc hí, a szabadság lelke.” [...] *Mintha most riadna serkentőt az a kürt,
 Mellyel idéz majd az utolsó ítélet [...]*
 „Miért búslakodtok, némán vesztelve?” [...] *„Nincs többé bilincsen a szabadság nyelve,
 Mint az ég haragja, oly hangosan szólhat,
 Hogy, mint nyárfa lombja, mit az ősz letarlott,
 Reszketve lehulljon, ha ki van még, zsarnok.”*⁶⁷

A megszólított társak ugyanúgy kilépnek sírjukból, mint a nemrég segítségül hívott öreg bajnok (vagy a *Toldi estéjében* 1854-re megjelenő Szent László). A két mű hőseinek helyváltoztatása is összhangban van „szellemtesti” lényegükkel. A fejedelem hívei természetesen a levegőben, a szélről sodorva közlekednek. Toldi, ígéretéhez híven, szintén „lélekként” jelenik meg a tetthelyen (vö. „De a lelke ott lesz a viadaltéren” I/39; E’ bizony „a meghalt Toldi Miklós lelke”, III/23), s onnan ugyancsak szélfúvásban, földi nyomot nem hagyva távozik. Íme, a két azonos jellegű, „szél söpörte” lélekvonulás:

*Fel, fel! És mint véstől űzőbe vett felleg,
 Gyorsan úsz az égen a kicsinyded tábor;
 Szellemtestöket, mint lobogó lángnyelvet,
 El-elkapja mintegy a szél s viszi távol.
 Majd halomra sepri, majd elmossa őket,
 Valamint a félénk, bujdosó felhőket.*⁶⁸

*Toldi elül, Bence utána csendesen,
 Nem dobban az úton lovaik lába sem,
 Körme sík homokba csuklóig lehalad,
 Nyom előttük sincsen, utánok sem marad;
 Ha maradna is, azt mindjárt egyenlőre
 Söpri az éjszaki szélnek fölözője.*
 (Toldi estéje, IV/1)

⁶⁷ Arany János *Összes költeményei I*, Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó, 1964, 48.

⁶⁸ Uo., 49.

Az utódoknak nyújtott támogatás szintén túlvilági, lelki természetű segítség, amely a számvető ész földi aggodalmait felülírva, az emberhez egyedül méltó *szabadságot* jelöli meg a legszentebb értéknek:

*Túlvilági álom ez – nem szabad holnap
Emlékezni rája gyöngé halandónak.*

*De nyomát bevési a lélekbe, mélyen,
Oda, honnan a vágy, a sejtelmek jőnek,
Mik diadalt ülnek a számvető észen
És megváltoztatják rendjét az időnek,
Hogy megáll az elme, mint egy bomlott gépely
S bámulja a lelket csodás ösztönével. [...]*

*Föltámad az élet,
És él a halál:
Pajzsán a szabadság
Szent címere áll.⁶⁹*

Arany eposzának magyarjai fellázadnak a szabad címerüket előöröklő, „bitang kalandor” ellen (*Toldi estéje* II/6, 8, 9, 11), és „örvendő lelkek”-ként ünneplik e szentség megoltalmazóját. (IV/26) Az udvar „civilizált” apródjai durván megalázzák és egyre kihívóbban provokálják ezt a már ifjú korában sem „galambepéjű”⁷⁰ védelmezőt. Vajon mit tehet ilyenkor egy mózesi vérmérsékletű, „iszonyú barát”,⁷¹ „kit ma képzelnének Isten haragjának”? Azt, amit az ifjú Mózes és az öreg Toldi is cselekszik: „tüzes ítéletként” csap le a szentségtörőkre.⁷²

⁶⁹ Uo., 49.

⁷⁰ Toldi Miklósnak sincs ám galambepéje” – *Toldi* II/14.

⁷¹ *Toldi estéje* III/4.

⁷² Vö. a mű első kidolgozásának elbeszélői kommentárját: „Toldinak e tréfa nem esett ínyére, / Mint tüzes ítélet azt mívelte vére”. Arany János: *Összes költeményei. II*, Bp., Akadémiai Kiadó, 1951, 285. Mózes reakcióira lásd a zsidó testvérét bántalmazó egyiptomi ifjúkori agyonütését (Kiv 3,11–12) vagy a Kánaán felé vonulást megtagadó Korachék földdel elnyeletését (Szám 16, 28–32).

Olyanformán, ahogy erre a maga eposzi tiszte is kötelezi egy „fensőbb világrend földi végrehajtóját”.⁷³

Szekularizált ifjúkorunk iskolai magyarázatai „ismételt gyilkosságnak” minősítették ezt a sajnálatos cselekedetet. A korabeli, „földies” szóhasználattal nevezhették volna „makarenkói pofonnak” is, amelyet ez esetben egy ősz lovagtól kellett elszenvednie néhány vele pimaszkodó ifjoncnak: „De jaj, aki kezdi! de jaj, aki fújja! / Egyet kanyarodik Toldi menteujja: / Rendre dől az apród, mint a zöld fű nyáron, / Sok fiú megsérül, szörnyet is hal három.” (V/17) E végzetes nyakleves kárvallottjai a király apródjai, tehát olyan nemes ifjak, akik maguk is lovagnak készülnek, és akiket egykor a királyi udvarban készítettek fel testileg és szellemileg a lovaggá ütésre. E felkészülés során meg kellett tanulniuk lovagolni, vívni, nyilazni, úszni, vadászni, sakkozni és énekelni, és el kellett sajátítaniuk a lovagi torna és a lovagi erkölcs szabályait. Az utóbbiakban nemcsak a hit oltalmazása és a felszentelt uralkodó iránti hűség, hanem a gyengék és az elesettek védelme meg az adott szó szentsége is benne foglaltatott. A tizennégy éves korát betöltő apród nemsokára fegyverhordozóként kísérte urát a csatába. Lovaggá ütésekor az őt avató mester pofonját még el kellett viselnie, de a továbbiakban nem tűrhette a megaláztatást.

Vajon ki szerepelt lovaghoz méltóbban az Arany által elmesélt lovagi „elővizsgán” – az idő előtt nyugdíjazott bajnok, vagy az őt heccelő, ifjú lovagjelöltek? A kérdés eldöntéséhez ajánlott irodalom ez esetben a költő 1850-ben írt, *Hecc, hecc!* című költeménye, amely ugyanúgy egy „bika–kutyafalka” küzdelmet jelenít meg, mint az 1848-as változat „Toldi–apródok” összetűzését leíró, részletes eposzi hasonlat:

*[Toldi] Nem szerette volna, hogy ő vesse békét,
A fickók azonban csak nem hagynak békét:
Körülcsípkedik, mint a csaholó ebek [...]
A legénység hátrál, szétfutkos előle,
Mintha porkapáló fene bika jőne.*⁷⁴

⁷³ Arany János: *Bírálat a Nádasdy-jutalomra küldött három pályamunkáról* = Uő: *Tanulmányok és kritikák*. 299.

⁷⁴ Arany János: *Összes költeményei*, I, Bp., Akadémiai Kiadó, 1951, 286, 287.

A forradalom leverése *után* és az 1854-es változat *előtt* írt költemény alkotója mintha az életéért küzdő bika pártján állna:

HECC, HECC!

Utcahosszat bőg a szegény marha,

Nincsen kedve menni vágópadra.

Kínosan küzd öt-hat szelindekkel:

Életéért még öklelni is mer!

Gyepű megűl vicsori szomszédok

Gyönyörködve nézik a játékot...

A mészáros ebeit kapatja,

Ráadásul magát is mulatja.

A nehezebb felfogású utódok számára Arany mindenesetre a vers mellé ír egy rövid, de fontos megjegyzést: „*A Haynau világra.*”⁷⁵

⁷⁵ Keresztury Dezső: *Mindvégig*. 216.

CSINOSSÁGRA KAPATÁS ÉS GLÓRIA

Arany János *Hecc, hecc!* című, 1850-ben született költeménye vágóhídi „életképben” ábrázolta a szabadságharc utáni megtorlást, vagy ahogy verse kéziratára jegyezte: „a Haynau világ”-ot.⁷⁶ Művében egy „ebeit kaptató” – azaz ‘kapni, fogni parancsoló’⁷⁷ – mészáros vezényli kutyáit a vágópadra hajtott bika ellen, az meg életéért küzdve „még öklelni is merészel”.⁷⁸ A négy évvel később megjelenő *Toldi estéjében* szintén ilyen kutya–bika viadalhoz hasonlítja a királyi apródok és az ősz bajnok összetűzését, miután Toldi lelki társait,⁷⁹ a címerrabló olasz ellen fellázadt magyarokat „bőszült gulyának” nevezte.⁸⁰ A logikus és következetes motívumhasználat láttán az ember önkéntelenül tovább kérdez: „És kinek szánja ebben az udvari kutya–bika viadalban az ‘ebeit kaptató és magát mulató mészáros’ szerepét?” Hisz ha az eposzi hős valóban egy költőnk által is vallott „fensőbb világrend földi végrehajtója”,⁸¹ bizonyára Arany is egyetért a királyhoz berontó Toldival, azaz ő is egy királyi mészáros gazdát hibáztat e „fogdmegségre” nevelt kölykök „csinosodásáért.”

⁷⁶ Keresztury Dezső: *Mindvégig. Arany János (1817–1882)*, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1990, 216.

⁷⁷ Czuczor Gergely–Fogarasi János: *A magyar nyelv szótára*. 3. köt., Pest, 1865, 378. A „kaptat” szó a „kap” cselekvő ige műveltető formája, ahol az alapige többek között harapásra is utalhat: l. „megkapta a kutya”, azaz ‘megharapta’. Arany műveiben a „kaptat” tiszántúli tájszó ‘szoktat’, ‘tanít’ jelentésű is: vö. „Édes jó barátim, akiket jobbadán / Én kapattam egykor fegyvert fogni csatán.” (*Toldi estéje* IV/28): „Ráhagyó az apjok, mert úgy volt kaptatva, / Mivel a vasorru ötét úgy kapatta”. (*Rózsa és Ibolya*).

⁷⁸ Arany János: *Összes költeményei*, I. Bp. Szépirodalmi Könyvkiadó, 1964, 155.

⁷⁹ „Akármerre tekint, nem látni egyebet / Csak felé sugárzó száz meg ezer szemet, / Fennrázott süveget, karok emelését, / Mint örvendő lelkek szárnya lebbenését.” CIV/26)

⁸⁰ „Mint a bőszült gulya, ha vérszagot érez, / Bömbölve fut össze a kiömlött vérhez: / A lázadt magyarok azonképen vannak, / Mind az olasz felé törnek és rohannak.” (II/9)

⁸¹ Arany János: *Bírálat a Nádasdy-jutalomra küldött három pályamunkáról* = Uő: *Tanulmányok és kritikák*, vál. és szerk.: S. Varga Pál, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 1998, 299.

Az 1848-as, első kidolgozás szerzője már e Haynau-világ előtt is megvonja a „Toldi-bika”, illetve az „apródok-kutyák” párhuzamot („Mintha porkapáló, fene bika jőne”; „Körülsíp-kedik, mint a csaholó ebek”), de az apródok „ledér” és „gyilkos nyelvű” műveltségét kárhoztatva még nem tér ki e képzettség „fogatós” természetére, valamint a király „gazda” szerepére.⁸² Ezt csak a szabadságharc leverése utáni, második kidolgozásban teszi meg, természetesen az óvatosság által diktált, a Hivatal éberségét kijátszó eszközökkel. Véleményét félig kimondott, csak a beavatottak számára világos utalásokkal egészíti ki, mint például Tompa Mihálynak küldött, 1852. október 1-i levelében, ahol az irodalom helyzetét és a kor „embert fogató” viszonyait értékeli:

„Kerényi meghalt! Bozzai Pali meghalt! Miért nem halunk meg mindnyájan!

‘Az boldog, aki meghal, mint ezek,

Ki mélyen nyugszik föld alatt.’

Vagy, mint a Barna Péter históriájában (Népdalok I. 381. I.) bővebben megolvashatod:

‘Nem jó föld ez pajtás, nem jó itten lakni,

Mert a szegény legényt meg szokták itt fogni.’

A költészet legalább bajosan fog e földben felvirágozni: a világtörténet ellenkezőt tanít.”⁸³

Ami a poézis elnémulásának világtörténeti tanulságait illeti, a levelezőtársnak bizonyára eszébe juttatta a közismert latin életbölcsséget: „Inter arma silent musae” (‘Fegyverek közt hallgatnak a múzsák’). Talán még ennek cicerói változatát is, amely a fegyverek közt elnémuló *törvényekről* szól: ‘Háborús viszonyok közt hallgatnak a törvények /is/’.⁸⁴ Mindkét szentencia híven jellemezte a megszállt Magyarországon 1849-től bevezetett, a polgári alapjogokat drasztikusan megnyirbáló

⁸² Arany János *Összes költeményei*, I. Bp., Akadémiai Kiadó, 1951, 286, 287.

⁸³ *Arany János leveleskönyve*, vál. és szerk. Sáfrán Györgyi, Bp., Gondolat, 1982, 156–157.

⁸⁴ Cicero: *Pro Milone*, IV. 10. Szécsi Ferenc: *Szállóigék*, Bp., Universum Könyvkiadó, 1936, 81.

„ostromállapot”-ot.⁸⁵ Pár hónappal korábban Tompa is megszenvedte ezt a lefogató, „nem jó” világot, amikor 1852 nyarán a kassai Haditörvényszék elé idézték, és egy hónapon át vizsgálati fogságban tartották *A gólyához* írt verse miatt. „A Gólya tojt nekem elég bajt” – összegezte megpróbáltatásait barátjának.⁸⁶ A házkutatás során Aranytól kapott leveleit is lefoglalták, aki évek múlva így emlékezett a saját műveiben – történetesen *A nagyidai cigányokban* (1851) – rejltő aktuális eszmék veszélyeire és akadályaira:

Ki gondolt arra, hogy van benne *eszme*,
Cigányfölötti érzés valami,
De, *Puchheim* kardja szívemnek szegezve,
Félig se mertem azt kimondani! (*Bolond Istók* II. [1873/4])

A mű látszólagos – s akkor nem részletezhető – „ürességének” okát egy Szilágyi Istvánnak írt, 1853. február 5-i levelében jelezte: „Ha üres, ha tartalmatlan, az nem annyira az én hibám, mint az állapoté, mely az ostromról neveztetik.”⁸⁷ Az eszmei tartalom miatti „merészségiányról” a továbbra is rendőri felügyelet alatt tartott Tompának vallott néhány hónappal később, 1853. november 22-én, immár a *Toldi* trilógiával kapcsolatban: „Ott állok, hogy az első *Toldi*ban sem gyönyörködöm többé: legföljebb mosolygok rajta, hogy én akkor *mir nichts, dir nichts* [’habozás nélkül’] bevágtam az irodalom kellő közepébe. Arra

⁸⁵ L. ennek 19. század végi meghatározását: „Ostromállapot – a kormányzatnak a katonai hatóságokra átruházása. Nemcsak háborúban, hanem béke idején is fordul elő, lázongó mozgalmak, zavarok elnyomása céljából, s kiterjedhet az egész országra, v. csak egyes tartományokra, kerületekre, városokra szorítkozhatik. Az O. kihirdetésével a végrehajtó hatalom a katonai parancsnokra megy át, akinek a polgári közigazgatási és községi hatóságok engedelmeskedni tartoznak, s aki az O. tartamára rendkívüli hatalmakkal fel van ruházva, amelyeknek erejénél fogva a polgároknak alapjogait, az egyesülési s gyülekezési jogot, a sajtószabadságot, a személyes szabadság s a hitjog sértetlenségére vonatkozó jogokat, a bírói hatáskörre vonatkozó törvényes szabályokat belátása szerint felfüggesztheti v. megszoríthatja. A katonai bíróság a hozzá utalt ügyekben a legsummasabban, rögtönítélő bíróságilag jár el. Az O. intézményét törvénnyel szokás szabályozni. Hazai jogunkban az intézmény ismeretlen.” (*A Pallas Nagy Lexikona*)

⁸⁶ *Arany János leveleskönyve*, 185.

⁸⁷ Uo, 176. A kiemelés Arany Jánosé.

courage kellett, az most nincs. Nem akarok hosszasan beszélni róla; érted anélkül is. A III-dik rész⁸⁸ fiókomban hever; nem tudok rámenni, hogy kiadjam.”⁸⁹

A publikálási elszántság hiánya és a Kassát megjárt Tompának írt „érted anélkül is”, valószínűleg ezúttal is a „Puchheim kardjával” szembeni óvatosságra, a haditörvényszéki fogadtatás lehetőségére utal. Erre enged következtetni, hogy a megjelentetés reménye éppen 1854 tavaszán, az efféle rögtönítélő meghívások ritkulása idején dereng fel előtte. Siet a jó hírt barátjával is közölni: „Igen, te Miska! Május 1-jétől megszűnik az ostrom-állapot: használ-e az neked valamit? Én helyedben folyamodnám akkor, mert az internáció alkalmatlan egy dolog.” Megírja, hogy ő újra munkához látott: átjavítgatta a *Toldi estéjét*, és szerződést kötött a kiadására: „Mellékesen egy *g'schäftet* csináltam *Toldi estéjével* (miután a II-ik darab elkészültét⁹⁰ magam sem győzőm várni), egy kissé kidolgozám, borzas haját megsimítám, s Heckenastnak reprezentáltam.”⁹¹

Nem tudjuk pontosan, hogy az első változat 1848. március 20-i befejezése után mikor és hányszor vette elő e művét, illetve mennyi időt szánt az újabb redakció elemeinek kidolgozására. Az első változat szövegében még gondosan feljegyezte a részek elkezdésének és befejezésének dátumát („júl. 3. 1847.”, „Decz 28 – jan. 15.”, „1848. Márcz. 20.”), de később, az ostromállapot idején készült második kéziratban, már közismert precizitása se vitte rá, hogy rögzítse az egyes munkafázisok időpontjait. Az új elemekkel kapcsolatban annyi bizonyos, hogy a Délibáb 1853 októberi számában már publikálta a *Toldi estéjének* csupán e második kidolgozásában helyet kapó *Szent László* balladát, és tudjuk, 1854 kora tavaszán bővítette 80 új verssorral a második éneket. (A Gyulafi-testvérek szerelmével, amelynek megírása idejét ez év decemberében közli barátjával: „A tavasszal írtam belé. *Daliás* idők!!!”)⁹² A Tompának szóló levelek alapján nagy valószínűséggel állíthatjuk, hogy az 1848 utáni szövegváltozások egyesítését, a „borzasságok” fentebb idézett „megsimítását” és a mű végleges formába öntését ebben a dátum nélkül ha-

⁸⁸ A *Toldi estéje*.

⁸⁹ *Arany János leveleskönyve*, 213.

⁹⁰ Ti. a trilógia második része, a *Toldi szerelme* befejezését.

⁹¹ Levél Tompa Mihálynak (1854. ápr. 22.) *Arany János leveleskönyve*. 237.

⁹² Uo., 256–257.

gyott, második kéziratban végezte el, 1854 tavaszán. Az 1854 októberében megjelent könyv és a két kézirat szövegeltéréseinek listáját aztán fél évszázaddal később, Esztegár László állította össze a Magyar Könyvszemle számaiban, 31 nyomtatott oldalon.⁹³ A Voinovich Géza-féle kritikai kiadásnak (1951) szintén jelentős terjedelemre, 19 sűrűn szedett oldalra volt szüksége e különbségek tételes felsorolásához.⁹⁴

Vajon miféle átalakításokra következethetünk a mű végleges szövege és e listák adatai alapján?

1. Az új szövegváltozat 1852 verssorból áll. Hiányzik belőle az első kidolgozás 100 sora, amelyeket főként tartalmi problémák miatt távolít el a szerző. (Ilyen rész például az ősz vitéz Lajos királynak előadott, dühös szónoklata, amelyből csak az Ilosvainál szereplő – de ott is kifejezetten felségsértő – sorokat tartja meg. Elhagyja a szentekhez fohászkodást említő 1/31. strófát, a Bencét bosszantó tömeg gúnyolódásainak két versszakát stb.)

A korábban nem szereplő, új sorok száma 262. (L. Szent László ballada /136/, Gyulafi-történet /80/, az apródok Toldit bosszantó gúnydala /28/ és egyebek.)

2. A mű énekeinek (fejezeteinek) számát négyről hatra növeli.

Számtalan „apróbb” módosítást is végez: szavakat cserél és aláhúz, helyesírást és szórendet változtat, jegyzeteket töröl és bővít stb. Ezeknek gyakran fontos, értelmező szerepük van.

A fenti adatok egyértelműen igazolják, hogy valóban új kéziratot hoz létre, amelyet filológiai hiba a korábbi, 1848-as változattal azonosnak nyilvánítani. Hogy miért hangsúlyozzuk ezt? Nos, azért, mert a magyar irodalomtörténet és könyvkiadás több mint egy évszázada az első – 1848-as! – kidolgozás évszámával látja el és adja ki mindmáig ezt a csupán 1854-ben befejezett és az előbbitől lényegesen eltérő szöveget.⁹⁵ Nemcsak

⁹³ Dr. Esztegár László: *A Toldi-trilogia eredeti kéziratai a Magyar Nemzeti Múzeumban (Első közlemény)* Közzéteszi Dr. Bányai Elemér, Magyar Könyvszemle, 1905/3, 193–237; Uő: *U.az (Második közlemény)*, Magyar Könyvszemle, 1905/4, 325–349. A javítási listák lelőhelyei: első cikk 206–237, második cikk 335–349.

⁹⁴ *Arany János Összes Művei*, 2. köt., Bp., Akadémiai Kiadó. 1951, 272–291.

⁹⁵ Csak egy-két találomra idézett példa, az ominózus antedatálás oldalszámával: Arany János *Munkái*. III. köt., s. a. r. Riedl Frigyes, Bp. Franklin

Riedl Frigyes cselekszik így, hanem a mű eredeti kéziratait már ismerő Keresztury Dezső is, aki egy „gyengéd, kiegyeztetésre törő” Arany János munkájaként értelmezi „a forradalom *előszelében*” megszületett *Toldi estéjét*. (Említi ugyan a forradalom utáni „átsimításokat és kiegészítéseket”, de csupán a mű kifejező erejét növelő vagy „az apródok nyers tréfáit megneumesítő” módosításokként.)⁹⁶ Sőtér István részletesebben kitér néhány fontos, 1849 utáni eszmetörténeti vonatkozásra, ennek ellenére ő is Arany forradalom előtti munkásságának keretében tárgyalja a művet.⁹⁷ A „Spenót” 1967-es, negyedik kötete, illetve a középiskolai tankönyvek és az egyéb irodalomtörténeti kiadványok szintén Arany 1849 előtti munkásságába számúzik a forradalom „utószelében” átdolgozott és csak akkor megjelentetett alkotást. Ma is időszerű felidézni Nacsády József ugyancsak 1967-ben elhangzott, jogos figyelmeztetését: „Minden műalkotás úgy hagyományozódhatik csupán az utókorra, ahogyan az alkotó kezei közül kiadta. [...] A *Toldi estéjének* az Arany életműben való elhelyezéséhez az 1854-es kidolgozás kell hogy alapul szolgáljon. A két kidolgozás összevetése [...] eleve ellene mond annak, az Arany-irodalomban igen gyakori véleménynek, hogy Arany 1854-ben pusztán formai-stiláris, szerkesztés-arányosítási módosításokat végzett volna.”⁹⁸

Vajon kitől ered a filológiai tényeknek ellentmondó „visszadátumozás”, valamint az ezzel járó, az értelmezési lehetőségeket jelentősen módosító nézőpontcsere?

Az igazat megvallva, magától Arany Jánostól, aki láthatólag nem kívánta világgá kürtölni, hogy a súlyos retorziókkal fenyegető ostromállapot idején alkotta meg a *Toldi estéje* újabb változatát. Erre enged következtetni Tompának 1854 decemberében küldött eufemisztikus önvallomása (amelyet valószínűleg már Tompánál korábban elolvastak ama személyek, akik e

Társulat, 1903, 365; Arany János *Összes költeménye*, 2., s. a. r. Keresztury Dezső, Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó, 1964, 81; Arany János: *Toldi – Toldi estéje – Buda halála*, szerk.: Szilágyi Márton, Bp., Osiris Kiadó, 2009, 180.

⁹⁶ Keresztury Dezső: *Mindvégig*. 167–169.

⁹⁷ *A magyar irodalom története*. 4. köt, szerk.: Sőtér István, Bp, Akadémiai Kiadó, 1967, 111–117.

⁹⁸ Nacsády József: *Motiváció változások a Toldi estéje két kidolgozásában*, ItK, 1967/5–6, 624–630.

„golyameséket” költő barátjára *felügyeltek*): vö. „A [művemhez csatolt] utószót azért láttam szükségesnek, nehogy a publikum azt higgye, miszerint hét év óta⁹⁹ mindig ezt a hat éneket csinálom.”¹⁰⁰ Mivel e hét esztendőből öt az ostromállapot éveire esett, a kor hivatalos kíváncsiskodóiban könnyen feltámadhatott a gyanú, hogy netán a fölöttébb hosszúra nyúlt érlelési idő élettapasztalatai, meg a haditörvényszéki kultúraformálás tanulságai is beszüremkedtek a tisztelt auktor úr munkájába. Az efféle nem alaptalan és nem veszélytelen gyanút a szerzők általában a mű időkoordinátáinak megváltoztatásával szokták elhárítani, amit Arany is nemegyszer megtett bizonyos aktuális tárgyú műveiben. Így helyezte át a királyi szó megszegésének egykorú témáját a 15. századi V. László idejébe, vagy az igaztalan uralkodói megtorlásokét a Zách családot kiírtó Károly Róbert, illetve az „ó angol” Edward király korába. A *Toldi estéjében* is elbújtatott néhány, 1848 után is érvényes aktualitást – így a címerrabló „lator” megbűnhődésének óhaját (a magyar országjelvényeket lecserélő Bach korszak idején!), a magyar Mózesként megjelenített Toldi „apátok” Kossuth-reminiszenciáit, az önkényuralmi leszámolások okául felhozott „felségsértés” témáját az öreg Toldi kirohanásaiban stb. Egy ilyen kockázatot vállaló szerző persze okosabban tette, ha nemcsak a mű cselekményének időpontját helyezte a rögtönítélő időszak kezdeténél korábbra, hanem a mű „elkövetésének” az időpontját is. Mint *Vojtina Ars poetikájában* írva áll, „*Hazudni rút. Ez ellen a morál, / A társas illem egykint perorál: / De költőnek, bár lénye isteni, / Nemcsak szabad: – szükség fillenteni.*” Úgy, ahogy az ostromállapot viszonyai közt élő Arany is tette a *Toldi estéjéhez* csatolt *Végszó* „költői túlzásaiban”:

„E művet *alig néhány versszak pótlással* [??], épp azon alakban [??] veszi a tisztelt közönség, mint ez nálam *1848 óta készen hever.* [???] [...] Mindazáltal, így is, amint van, elhátározám azt sajtó alá bocsátani, nem mint a dívó ízlés igényeinek megfelelőt, de mint *egy más kor szüleményét, egy hangot a múltból*, melynek ha egyéb nem – lesz tán mégis irodalomtörténeti érdeke.”¹⁰¹

⁹⁹ Ti. a *Toldi estéje* 1847-es elkezdése óta.

¹⁰⁰ Arany János leveleskönyve, 256.

¹⁰¹ Arany János: *Végszó* = Uő: *Toldi estéje*, Pest, 1854, 139.

De még mennyire!... Már csak azért is, hogy a fentieket összegezve megállapíthassuk: a *Toldi estéje* szövegkritikai szempontból több mint aggályos antedatálását egy önvédelmi nyomeltüntetésre kényszerülő, de a szabadság címere mellett továbbra is kitartó Arany János kezdeményezte. Ez részben mentheti, bár korántsem igazolja a fillentését tudományos téren is követő Arany-tisztelők szövegazonosítói „nagyvonalúságát”. Az „1854 \neq 1848” formában felírható egyenlőtlenség jelen esetben nemcsak számtani, hanem történelmi és filológiai igazság, ami az 1848 utáni művek és körülmények figyelembe vételét is megkívánja az irodalomtörténészekről.

Említettem, hogy a *Toldi estéje* 1848-as kidolgozásából ismert „kutyák \leftrightarrow bika” oppozíció, amely ott az apródok és Toldi viszonyát jellemezte, az 1850-es *Hecc, hecc!* című költeményben – a „mészáros gazda” bevonásával – alkalmassá válik a „Haynau világ” ellentéteinek és összefonódásainak meg-rajzolására. Vajon milyen jelentéssel telítődik ez a „mészáros gazda + kutyák \leftrightarrow bika” viszonyrendszer a *Toldi estéje* négy évvel későbbi szövegében, amely továbbra is érvényesnek tekinti a „Toldi-bika” és „apródok–ebek” párhuzamot?

Először a palotába készülő öreg vitéz közli Bencével, hogy a mentéjébe rejtett buzogányra a *kutyák* miatt van szüksége („Csak tedd vissza, Bence, ane’kül nem járok: / *Ha kutyák morognak*, hogy’ riasszak rájuk?” – V/8). Később szintén Toldi nevezi Lajos „kölykeinek” a sértegető apródokat, ami nemcsak bizonyos ifjú ebekkel rokonítja a királyi lovagiskola növendékeit, hanem a megjelölésben szereplő birtokos személyraggal világosan utal e kölykök *gazdájára* is. („Másszor megfeddenéd apró kölykeidet” – V/18). A *Hecc, hecc!* költemény vágóhídi szituációjához azonban egy új, csak a mű 1854-es változatában megjelenő versszak térít vissza minket, amely a *Hecc, hecc!*-ben használt „kapat” szó felidézésével nemcsak az ‘illemre okítás’, hanem a ‘(foggal) megragadás’ és a ‘sietős etetés’ jelentését is felvillantja e csintalan kölykök „csinosságra” szoktatásában:

„Mert szolgálá ottan sok úri csemete:
Losonczi-, Maróti-, Bánfiak nemzete [...]

Köznemes rendből is egy jóforma csapat,
Kiket *Lajos* ottan csinosságra *kapat*.” (V/11)

A Czuczor-Fogarasi nagyszótár a „kapat” szó első – ‘kapni, vagyis fogni parancsol’ – jelentésére ezt a példát hozza: *Kutyával elkapatni az oda vetett konczot*. A második – ‘futtában etet, abrakol’ – jelentésre a következő példát említi: *Megkapatta lovait, s legott tovább hajtott*.¹⁰² A tiszántúli nyelvjárásban előforduló ‘szoktat’ jelentést e szótár nem ismeri, csak a Szinnyei-féle tájszótár, de az valósággal összegzi e hamarjában végzett, „kapkodós” szellemi táplálás eredményét: *Rossszul volt kapatva az a gyermek*.¹⁰³

A következő – ugyancsak újonnan írt – versszakból azt is megtudjuk, hogy az ifjak külhoni továbbképzésére vagy saját költségen, vagy „a király zsoldjában” kerül sor, ami újabb gyengéd (?) célzás e finomságra szoktatás „katonás” jellegére és támogatójára. („Nem is egy fordult meg Páris-, Bolonyában, / Maga erszéynén, vagy a király zsoldjában.” – V/12) Summa summarum, az 1848 után átigazított szöveg szerint baj van e királyi „csinosítás” módszereivel, különösen, ha ezek után ilyen elkapatott ebadták intézik mások csinosodását is. (Jó lenne tudni, ismerte-e költőnk *A nemzet csinosodásáról* értekező Kármán József munkáját...) A királyi palotában *mennydörgő* Toldi az Arany János-i költői világban ugyanis nemcsak saját elégedetlenségét és tiltakozását fejezi ki, hanem egy fensőbb hatalom és az elnémított emberek – a „vox Dei” és a „vox populi” – ítélkezését is.¹⁰⁴

Toldi meg dühösen a királyhoz ronta,
 És *mennydörgő hangon* ilyen szókat ontta:
 ‘Király, ha nem nézném vitézi voltomat,
 Majd fejedhez verném hét-tollú botomat,
 Másszor megfeddenéd apró kölykeidet,
 Hogy meg ne csúfolnák vitéz vén fejemet.’
 Szólt és a *palota megrázkódott belé;*

¹⁰² Czuczor Gergely–Fogarasi János: *A magyar nyelv szótára*, 3. köt., Pest, 1865, 378.

¹⁰³ *Magyar tájszótár, I. köt.*, szerk.: Szinnyei József, Bp, 1893–1896, 1042.

¹⁰⁴ Vö. „Rémlik, mintha [...] / Hallanám dübörgő hangjait szavának, / *Kit ma képzelnének Isten haragjának.*” (Toldi, Előhang); „A nép, uram király, / Csendes, mint a halál, / Csupán a *menny dörög.* (V. László). Az első kiemelés tőlem, a második a költőtől származik. Sz. G. A.

Nagyfejű buzgányát magasra emelé,
Ábrázatja tűz lett, amit ősz hajának
Fehérlő havasi el nem olthatának. (V/18–19)

Az eget-földet rázó, fenséges Toldihoz képest a tétova és „szívбайos” Lajos nem a királyi méltóság megtestesülése, és az „igazságosztása” is elhamarkodottabb és kíméletlenebb, mint az 1848-as változatban:

A király *nem tudja, mi? s miért történik?*
Szemének, fülének nem hiszen, *csak félig*;
Szeme a távozó vén bajnokra tapad,
Füle visszacseng-bong minden hallottakat.
Majd, hogy a büntettet hallja a csoporttul,
Meghűl benne a vér, ábrázatja mordul,
S kiált, *odakapván kézzel a szívére*:
„El kell fogni Toldit! *halál a fejére!*” (V/20)

A jelenet tágabb szövegösszefüggései nem a lovagkori civilizáció jótéteményeit juttatják eszünkbe, hanem hogy ez az Anjou Lajos képére maszkírozott uralkodó idős kora ellenére is egyre jobban hasonlít egy Habsburg-Lotharingiai házból jött, ifjú Ferenc Józsefre. Úgy látszik, nem véletlenül jegyezte meg Arany a fent említett *Végszó* utolsó előtti mondatában: „Záradé- kul azonban megérintem, hogy a történelmi tekintet éppen nem gátolt, *Lajos királyt vénebbnek mutatni fel, mintsem az történetileg áll.*”¹⁰⁵ A király lovagképzőjébe járó növendékek rátámadnak „a szabadság szent címerét” megvédő lovagra, akit a korábbi kidolgozás „lelketlenné” váló uralkodója is elfogad- na,¹⁰⁶ de a szabadságharc leverése után befejezett mű uralkodója már gondolkodás nélkül halálra ítél. Ha a *Bánk bán* szereplőit csoportosító Arany János beosztását követnénk (1. „Gertrúdis

¹⁰⁵ Arany János: *Végszó* = *Uő: Toldi estéje*, Pest, 1854, 142.

¹⁰⁶ „El kell fogni Toldit!” – de fáj a szó néki, / Úgy fáj, *mintha önnön lelkét lehelné ki.*” (Arany János *Összes költeményei*, I, Bp. Akadémiai Kiadó, 1951, 288) Érdemes megfigyelni, hogy az uralkodónak ez a „lélektelenné” válása ellentétben áll az öreg Toldi „örvendő lelkek szárnya lebbenésével” (IV/26), illetve magával Toldival, aki már eleve „lelkétől lelkezett magzata” az édesanyjának. (*Toldi*, XII/17).

köre”, „Bánk bán köre”, „Endre köre”),¹⁰⁷ ez a döntés Toldi Miklós ellenfelei között, a „róka lelkű Toldi György bátya” tájkán jelölné ki Lajos helyét, amit Toldi jellemzése is megerősíteni látszik: „Hidegen vonítasz a dologra vállat – – / Vén király! *A róka nem rókább tenálad.*” (IV/6) Tovább erősíti e kínos egybetartozást, hogy annak idején György úr szolgálai, a Miklóstra dárdát hajigáló vitézek is áldozatukra uszított kutyákhoz hasonlítottak: „Mint kutyák közé ha nyulfiat lökének, / Kaptak [!] a beszéden a szilaj legények, Dong a deszkabástya Miklósnak megette [...]” (Toldi, III/4).

Ez a Lajos-maszkot viselő uralkodó a lovagjával folytatott, „tisztázó beszélgetés” során sem érvényteleníti az általa hozott halálos ítéletet, és hivatalos temetést vagy búcsúztatást sem rendez, amelyen mint „régibarád” megjelenne. E valóban nemes gesztusok helyett lovas katonáktól közrefogva, vaskoporsóba zárva viteti az elhunytat egy szekéren korábbi száműzetése színhelyére: „Lovas katonák közt a *gyászszekér* halad, / Rajta Toldi Miklós a *vasfödél* alatt.” (a mű első, 1848-as kidolgozása),¹⁰⁸ „Lovas katonák közt a *gyáskocsi* halad, / Rajta Toldi Miklós, *vas boríték* alatt” (a végleges, 1854-es változat, VI/35). A „vas borítékos, vas födeles” haladáshoz két másik Arany-idézet köthető. Az egyik ugyanennek az éneknek a 20. strófájából való: „Készen áll a börtön, megyek abba önként, / Hol nem földi bíró lát fejemre törvényt.” A másik egy 1852-ben írt vers, *A világ kezdete*: „A világ egy kopott szekér, / Haladna, de nem messze ér”...¹⁰⁹ Jelen esetben a születési és száműzetési hely öskertjében ástott sírgödörig, amelybe egyházi végtisztesség említése nélkül temetik el a király által úgymond nagyra becsült, de csak az egyszerű emberektől elbúcsúztatott bajnokot. A sírját nem keresztel, hanem jelképes ásóval jelöli hűségese szolgálja. Hogy miért éppen ásóval? És hová lett az egyházi végtisztesség?

A tankönyv- és szakirodalom erről mélyen hallgat. Miként arról is, hogy mi módon lehet e több mint különös tények

¹⁰⁷ Arany János: *Bánk bán tanulmányok* = Uő: *Prózai dolgozatai*, Bp, kiadja Ráth Mór, 1884, 105–184.

¹⁰⁸ Arany János *Összes költeményei*, I, Bp. Akadémiai Kiadó, 1951, 291.

¹⁰⁹ Arany János *Összes költeményei*, I, Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó, 1964, 217.

alapján Toldi és Lajos király igazának egyesítéseként jellemezni a műben megfogalmazódó Arany János-i álláspontot.¹¹⁰

A Lajos-féle „igazság” bizonyítására másfél évszázada a modern hadviselésről szóló királyi tanmesét szokták idézgetni, amely szerint a puska a maga nagymérvű és részrehajlás nélküli hatásával örökre idejétműlttá teszi a műben megjelent lovagkort, illetve a „Toldik vagy nem Toldik” világát.

Hajt az idő, nem vár: elhalunk mi, vének,

Csak híre marad fenn *karunk erejének*:

Más öltöbéli nép, más ivadék nő fel,

A ki ésszel hódít, nem testi erővel.

Ím az ész nemrég is egyszerű *port* talált,

Mely egész hadakra képes szórni halált;

Toldi vagy nem Toldi... hull előtte sorban:

Az ész *ereje* győz abban a kis porban! (VI/32)

Ha másfél évszázada ezt idézik, ideje megkérdezni: „Vajon miért a testi erőt említi Lajos e lovagkor – egyetlen [?] és legfontosabb [??] – tulajdonságaként...?” Minden jel szerint azért, hogy a nagyobb rombolásra alkalmas észt könnyebben győztesnek nyilvánítsa a kisebb rombolásra képes testi erővel szemben. De miért nem szól a lovagi életformához tartozó többi lényeges tulajdonságról – a bátorságról, a hűségről, az együttérzésről, a napjainkban „fair play”-nek nevezett emberi hozzáállásról, amely nemcsak ebben a régi korban adhatott elszántságot, célt és értelmet a Toldik vagy nem Toldik tevékenységének? E lelki erényeket se Lajos idejében, se máskor nem lehetett pusztán a „testi erő” fogalmával helyettesíteni. Alig egy évszázaddal később, Nándorfehérvárnál, Hunyadi és Kapisztrán János harcosai a bátorságuk, az elszántságuk, a

¹¹⁰ Csak egy példa a sok hasonló magyarázat közül: „A *Toldi*-ban a főhős az elbeszélő eszmei-ideológiai koncepciójának kifejezője volt, a *Toldi estéjében* már csak az alternatíva egyik ága, [...] a nemzeti hagyományok védelmezője, az erkölcsi normákhoz és az eszményekhez való ragaszkodás jelképe. Az udvar pedig az európai fejlődés kifejezője, az integrációé, amely részben a nemzeti sajátosságok feladását is jelenti. [...] Toldit halálos ágyán Lajos király meglátogatja, s az uralkodó kiegyezésre biztató szavai képviselik immár Arany álláspontját.” Osztovits Szabolcs: *Arany János: Toldi estéje. Középiskolai kötelező olvasmányok elemzése*, Corvina, 1997, 87.

szülőföldhöz ragaszkodásuk miatt is győztek Mehmed szultán többszörös számbeli és technikai fölényben lévő seregén: „Mert ekkor a törökök összes csapatai a magyarok vitéz és elszánt rohamától megzavarodva megfutamodtak. A magyarok pedig bátorságukat visszanyerve, új erő lelkével megsegítve az égből, kardjukkal mindaddig üldözték őket, amíg az ágyúkat és a vár romba döntésére használt egyéb hadigépeket is ott nem hagyták őrizetlenül. Ezért a magyarok mindazokat az erősítéseket, amelyeket a törökök felállítottak, tűzzel felgyújtották, az ágyúkat pedig vasszegekkel beszegezték [...] Az Isten dicsőségére és a császár megszégyenítésére elég annyi, hogy [az utóbbi] minden hadi készültségétől megfosztva, minden ágyúját meg egyéb odavontatott ostromgépét otthagyva, hadinépének mérhetetlen pusztulásával tért vissza hazájába.”¹¹¹

„Hajt az idő, nem vár”, haladnunk kell a korral? Valóban. Még az ágyútechnika elsajátítása terén is. De miféle haladás az, amely csupán az anyagi rombolás nagyságával méri a világ előbbre jutását, és közben említésre sem méltatja, mondhatnám, „lenullázza” a testi és szellemi teljesítmények *lelki* hajtóerejét?

Az „ész győzelme” előtt fejet hajtó Lajos király, illetve az ő kétes igazságát „szintetizáló” tanulmány- és tankönyvírók nem sokat fognak föl a sírjából kikelt Toldi üzenetéből, aki a *lelke* viadaltéri megjelenéséről biztosította öreg barátait.¹¹² Az ő Mózeshez, Lászlóhoz és Jézushoz igazodó lelke nem csupán egy jelmezes „harci játékhoz” (I/37), hanem a „szent szabadság címerének” megvédéséhez öltött újra barátcsuhát. A *Toldi szerelme* végén is csak „pihenőbe teszi le” ezt a tisztéhez illő, meglepően időtálló öltözetet, mert tudja, még szükség lesz rá:

¹¹¹ Thuróczy János: *A magyarok krónikája*, Bp, Európa Könyvkiadó, „Pro memoria” sorozat, 1980, 395–396.

¹¹² L: „Vidd hírül az öreg cimboráknak, / Hogy a vén bajnokot sír fenekén láttad, / *De a lelke ott lesz a viadaltéren.*” (*Toldi estéje* 1/39) Tanulságos elolvasni ebből a szempontból napjaink tankönyveit. Például Pethőné Nagy Csilla irodalom tankönyvét, amely az öreg Toldi értékrendjét „végérvényesen” a múltba utalva, az új korszak „hatékonyabb eszközökkel bíró gyakorlatiasságának” győzelméről tudósítja növendékeit, és olyan „megszégyenült, tehetetlen, végsőkéig kiábrándult öregembernek” [sic!] festi le az Arany János-i „fensőbb világrend” képviselőjét, akinek halálával „a lovagvilág egésze tűnik el”. Vajon minden értékével együtt, azaz „egészen” és „végérvényesen”?... (Pethőné Nagy Csilla: *Irodalom 10. Tankönyv*, Nemzeti Tankönyvkiadó, Bp, 2009, 402–403.

„Az öreg kámzsát is pihenőbe tette, / (*Oly durva daróc ez, hogy a moly sem ette*): / Majd felveszi később negyven-ötven évvel, / Ha magát is már ‘holt számba’ feledték el.)”¹¹³

Ideje észrevenni, hogy Arany a mű párbajjeleneteiben *nem Toldi*, hanem az *olasz testi erejét* hangsúlyozza:

Nagy is volt az olasz, *sok erő fért belé,*
Fekete mén lova nehezen cipelé,
Sokat nyomott rajta páncéla, fegyvere,
De csontos *teste volt a legsúlyosb tereh*¹¹⁴ (II/6)

A vele szembeszálló Gyulafi-testvérek testalkatáról nem nyilatkozik, csupán az olasz „Gyermekek!” megszólításából sejt-hetjük (II/26), hogy nem a nehéz súlyúakhoz sorolja őket. Azt azonban nem mulasztja el megjegyezni, hogy „midőn a korlát közzé bejövének, / Rájok minden szemből nevetett *a lélek*.” (II/16) Toldi szintén „lélekként” érkezik a viadaltérre, és a tetteit is magabiztos, lelki-szellemi könnyedség hatja át. Ha az erős és testes olaszt „nehezen cipeli” a lova, ő „ragyogó” „pej paripán *vágtat*” (III/4, 20), „*ugratja* a lovát” és „*táncoltatja*” (III/20), sőt, „*karikára forog*” vele (III/21). Eközben „könnyű pálcaként” forgatja fent a fegyverét, amely *zúgó szelet kavar*, és *fényes, tüzes kört rajzol a feje fölé*:

Zúgott a nehéz rúd, kavarván a szelet,
Nagy tányért csinált a barát feje felett.
Fényes karikát írt hegye a fegyvernek,
Mint ha tüzes üszköt csóválnak a gyermek. (III/21)

Ez az újabb Toldi-féle „szemfényvesztés”¹¹⁵ – értsd: eposzi csoda – a benne kavargó széllel és tűzzel, meg az ősz barát feje fölött megjelenő, fényes karikával – ismertebb nevén: *glóriával* – egy másik híres „szentesedést” és lélekkel telítődést idéz fel, az *Apostolok cselekedeteiben* elbeszélte Szentlélek eljövételét, (vö. „Amikor elérkezett pünkösöd napja, ugyanazon a helyen mindnyájan együtt voltak [ti. az apostolok]. Egyszerre olyan

¹¹³ *Toldi szerelme*, XII/98.

¹¹⁴ „Tereh” (rég): ‘teher’.

¹¹⁵ „Ha most feltámadna s eljöne kötétek, / Minden dolgát szemfényvesztés-nek hinnétek.” (*Toldi*, Előhang)

zúgás támadt az égből, mintha csak heves szélvész közeledett volna, és egészen betöltötte a házat, ahol egybegyűltek. Majd lángnyelvek lobbantak és szétoszolva leereszkedtek mindegyikükre. Mindannyiukat eltöltötte a Szentlélek [...]”¹¹⁶ Ez a lélekkel telítődés alapozza meg Toldi hamarosan bekövetkező, Rákos mezei *levitációját*; illetve ennek humoros párhuzamát, a szintén varázslatosan könnyűvé lett Bence lovastól történő fölemelését. A hűledező tömeg arról suttog, hogy „e biz’ a meghalt Toldi lelke”, és hogy az udvarból távozása után „őtesti szemmel / Nem látta [...] földön járó ember.” (III/23, 26) Az öreg vitézében csupán nyers testi erőt és érdes igazmondást látó Lajos akár tanulhatna is e nem mindennapi jelenettel közölt égi értékítéletből, hogyha kissé jobban odafigyelne az emberei értetlenkedésére:

„Ki volt ez? mi volt ez? ördög-e vagy barát?
Mért fel nem fődözte a királynak magát?
Mért hódolni nem ment? *Vagy semmi szüksége*
Földi jutalomra, földi dicsőségre...?” (III/42)

A földi ész földi jutalomra tart igényt. Akár a lélek melőzésével. Ez az „erény diadaláért” fohászzkodó Arany¹¹⁷ azonban igen fura szerzet. Nem örvend a lelkiismereten túllépő, földi „okosság” győzelmeinek és jutalmainak (lásd a balladáit), és nem hajlandó bizonygatni azok magasabb rendűségét. Gyulai Pál írja róla: „A gyermek kora komollyá és mélyen erkölcsi érzésűvé vált. Az maradt az ifjú, a férfiú is, s az erkölcs e kultusza éppen úgy megérzik költészetén, mint stíljén a szentírás és a zsoltárok nyelve.”¹¹⁸ Nála egy száraz, akadémiai beszámoló is átforrósodik, ha a tudás, a haladás és a morál kerül szóba. Mint az 1871. május 17-i főtitkári jelentésében, ahol a nemrég lezajlott német–francia háború tanulságait összegezi: „Oly világeseményeknek voltunk tanúi, csaknem résztvevői, a leviharzott esztendő folytán, melyek a szerény tudóst éppúgy megdöbbsentették circulusai [‘forgatagai’] közepette, mint a

¹¹⁶ ApCsel 2, 1–5.

¹¹⁷ „Oh, remélj, remélj egy jobb hazát, / S benne az erény diadalát.” (*Fiamnak*, 1850)

¹¹⁸ Gyulai Pál: *Arany János* = Uő: *Válogatott művei*, 2. köt., 5. rész, *Emlékbeszédek*, Bp. 1956.

közélet emberét tanácskozó asztalánál. Mindabban, ami történt, az emberiség évezredes haladásának egyszerre tagadását véltük látni; s a tudomány férfiát kétely zsidbaszthatá: vajon a mit az ismeret-vágy, messze múltban elenyésző századok óta, hangya-szorgalommal, vastürelemmel összehordott, nem fogja-e ismét elsöpreni dúló vihar; vajon a fáklya, mellyel ő az emberiség útjait megvilágítja, nem fog-e ezentúl csupán kanócul szolgáltatni minden eddigi építmény elhamvasztatására? Csuda lett volna-e, ha a nyelvtudós döbbenve áll meg rokonító munkájában, látva hogy művét az Erőszak országok hódítására, népfajok irtására kezdi kizsákmányolni; ha Clio [‘a történetírás múzsája’] eldobja tollát, midőn a népvándorlások iszonyait ismétlődni tapasztalja; ha a jogtudós botránkozva veszi észre, annyi szép elmélete után, az ököljog visszatértét; ha a bölselem éppen választott népének tettein kénytelen pirulni; ha végre a mennyiségi és természettudományok minden dicsőített fejleménye, óriási haladása kiválóan arra fordíttatik, hogy a rombolás eszközeit tegye ellenállhatatlanokká. Mert kinek volna kedve építeni, mikor a föld köröskörül hatalmasan reng s eddigi építményét roskadozni látja.”¹¹⁹

Ez nem az ész erejének győzelmét és eredményességét bizonygató Lajos király álláspontja, hanem a bibliai történet tanulságaira emlékező íróé, aki a *Toldi estéjében* is utal a tudáshoz társuló veszedelmekre. Az ő fél-civilizált apródjai szintén a tudás fájáról hoznak gyümölcsöket, amelyek között akadnak rosszak is: vö. „A tudás fájáról szép gyümölcsöt hoztak, / Jót is elég bőven, s ráadásul rosszat; / Mert ha gyalu nélkül bunkósbot az elme: / Gyakran kétélű tör lesz az kiművelve.” (V/12)

Arany, a Magyar Tudományos Akadémia vezető tisztségviselője, nem becsülte le az ést és a tudást, de tisztában volt határaival és felelősségével. Azzal, amit már Szophoklész is megfogalmazott, de amit a *Toldi estéjéhez* ért irodalomoktatók olykor elfelejtetnének a diákjaikkal: „Ha tud valamit valaki, mesteri bölcsét, újszerűt, / van ki a jóra, van ki gonoszra tör vele”.¹²⁰ Nem kedvelte azt a történetírást, amely csupán „a gondolkodók és a hóhérok” neveit jegyzi fel, másokról megfele-

¹¹⁹ Arany János: *Titkári jelentés* = Uő: *Összes művei. XIV. köt., Hivatali iratok* 2. Bp, Akadémiai Kiadó, 1964, 412. Kiemelések tőlem. Sz. G. A.

¹²⁰ Szophoklész: *Antigoné* (Trencsényi-Waldapfel Imre fordítása)

kezik. Egy ilyen akadémiai előadásra reagált tagtársának, Jókai Mórnak a következő üzenetkével:

Az emberi öltöt nagy feledékenység elnyeli, mint tenger,

Csak kettő marad fenn az emlékezetben: *Der Denker und Henker*.¹²¹

Egy másik barátjához, *A civilizátort* (1859) író Madách Imréhez hasonlóan ő sem lelkesedett az ostoba és gonosz módszerekkel terjesztett „haladásért”. Például azért a „modernizált” Ferenc József-i kormányzásért és igazságszolgáltatásért, ahol a megkegyelmezésre jogosult uralkodó csupán a halálos ítéletek végrehajtása után kér jelentést a bírósági leszámolásokkal megbízott Haynautól,¹²² s ahol még a Döblingbe távozott Széchenyi István Lánchídját is ez az akasztási ítéleteket szentesítő vágóhíd-táborszernagy avatja fel.¹²³ A *Toldi estéjében* Arany nem egy önkényuralmi civilizáció „részigazságát”, hanem annak elutasítását tette közzé. Olyanformán, ahogy az abszolutizmussal következetesen szembeszálló hazai közvélemény cselekszi ezt Eötvös József John Stuart Millnek írt levelében, a magyar történelem sajátosságainak magyarázataiban. (NB: Eötvös József a *Toldi estéjét* „minden követelésének megfelelő” műnek tartotta...) ¹²⁴: „Nemzetünk sohasem tranzigált [‘egyezkedett’] az abszolutizmussal, még akkor sem, ha az, mint VI. Károly vagy József császár alatt, a kultúra színe alatt közelített,

¹²¹ Denker (ném): ‘gondolkodó’, ‘bölcselelő’; Henker (ném): ‘hóhér’, ‘fene’, ‘ördög’. Jókai Mór: *Arany János. (Kakas Márton arcképcsarnokából)* (1865) = Uő: *Írói arcképek*, Unikornis Kiadó, Bp, 1993, 195.

¹²² „A minisztertanács [1849.] augusztus 27-én még úgy döntött, hogy Haynaunak a meghozott halálos ítéleteket végrehajtás előtt fel kell terjeszteni jóváhagyásra. I. Ferenc József azonban már augusztus 29-én arra utasította Haynaut, hogy a halálos ítéleteket csak végrehajtásuk után, tudomásulvétel végett kell felterjeszteni.” Hermann Róbert: *I. Ferenc József és a megtorlás*, Új Mandátum Könyvkiadó, 2009. L. még uő: *Az 1849–1850. évi kivégzések (a Megtorlás az 1848–49-es forradalom és szabadságharc után*, Bp, 1999, c. könyv kibővített fejezete), eugyintezes.pecs.hu/download/tajekoztatok/arad_vetelkedo/hermann.pdf. – Ferenc József utasításának szövegét l. *Az aradi vértanúk*, vál. és szerk.: Katona Tamás, Bp., Neumann Kht, 2001.

¹²³ Alig egy hónappal az aradi tizenhármak és társaik kivégzése után, 1849. november 20-án. L. Lőrinc László: *Különös Lánchíd-ünnepek*, HVG, 2009. november 24.

¹²⁴ „Ha valaha művet láttam, mely minden követelésemnek megfelelt, Toldi estéje az.” *Eötvös József Művei*. Levelek, 52. levél. (Arany Jánosnak)

és tántoríthatatlanul ragaszkodva alkotmányos jogaihoz, inkább lemondott a kultúra minden előnyeiről, mint hogy szabadságáról lemondjon, bár érzi, hogy a formák, melyek alatt ezt gyakorolja, rég elavultak [...] Civilizációnk foka politikai intézményeknél alantabb áll, mi főképp ökonomikus fejlődésünkre is káros hatást gyakorolhat. De [...] mi a legfőbb, hogy nemzetünk jelleme ezáltal az aljasodástól oltalmaztatott meg.”¹²⁵

Az aljasodástól való megoltalmazásra a szabadságharc levere utáni években is szükség volt, amikor a *Toldi estéjére* reagáló Gyulai Pál „a viszonyok kényszerűsége” ellenére is¹²⁶ hangsúlyozta a múltba visszanyúló Arany-alkotások aktualitását: „Ha [a költő] zsenialitása vagy művészete nem találja meg azon közvetítést, mely a jelen világnézeteit, erkölcsi érzületét összekötheti mondájával, [...] minket se nem érdekelhet, se meg nem indíthat. S ennek az egész mű alapeszméjén, alkotásán, jellemrajzain át kelt vonulnia. Ez az a pont, mely által műve a változó korviszonyok közt létezési jogot ví ki magának. [...] *A múlt és jelen nép élet eme szélében-hosszában felfogásából áll elő aztán az a bizonyos varázs, mely a multat a jelenbe, s a jelent a multba játssza.* [...] Én mindezeket nem a légből vettem, hanem nagyrészt egy magyar költő, *legnagyobb epikusunk, Arany* műveiből vontam le, kit *Toldi, Toldi estéje, Murány ostroma* [!] című epikai költeményei halhatatlanná tőnek.”¹²⁷

Az 1850-es évek „kényszerű viszonyai”, a magyar függetlenséget és alkotmányosságot megszüntető, a „civilizációt” ostromállapottal terjesztő „Haynau világ” és Bach-korszak nem engedte meg a nyílt és kendőzetlen állásfoglalást. De mint a korra visszatekintő kritikus írta Arany ekkori műveiről, „a lepel, melybe a költő a cenzorok vizsga szeme elől elburkolta célzatát, még szebben emelte ki gondolatait, s a kénytelen távolság, amelyből a dal hangzott, még több varázst kölcsönzött elhaló

¹²⁵ Uo. 272. levél (John Stuart Millnek). A neves angol közgazdász és filozófus a mai napig mint *A szabadságról* című könyv szerzőjét ismerik.

¹²⁶ Vö. „[...] legbüszkébb emlékeink a leventekorból valók, s majd mindig meg hasonlásban voltunk az újkori polgáriassal, mert *a viszonyok kényszerűségénél fogva legdrágább kincseinket fenyegette, a helyett, hogy összehangzón beléjük olvadt volna.*” Gyulai Pál: *Szépirodalmi szemle, 2. Epikai költemények. Toldi estéje (1855)* = Uő: *Kritikai dolgozatok, 1854–1861*, Bp., Magyar Tudományos Akadémia, 1908, 117.

¹²⁷ Uo., 104–105.

hangjainak.”¹²⁸ A *Toldi estéjéről* szóló értelmezések – nem kis részben a mű fentebb említett „antedatálása” következtében – többnyire máig sem ismerik fel ezeket a lepleket, s így a velük kendőzött célzatok varázsát sem érzékelik.

Nem szólnak például arról, milyen különleges „felhangjai” voltak a 19. század közepi Magyarországon a Lajos királytól oly nagy kedvvel emlegetett „puskapor” szónak. A lőpor feltalálását akkoriban egy középkori német szerzetesnek tulajdonították. Ez látszólag jól jött a Bach-rendszer „civilizációs” propagandájának, a mindenre kiterjedő német szellemi fölény hangoztatásának, de nem egy ironikus reakciót váltott ki e rendszer ellenfeleiből. Jellemző, hogy Madách „arisztophanészi komédiájának” fő alakját, a civilizátor Stroomot – aki voltaképpen az egész elnyomó rendszernek nevet adó Alexander Bachot parodizálta,¹²⁹ – szintén ama „nagy hivatást” teljesítő nemzet fiaként mutatták be, amely a puskaport is feltalálta:

STROOM: Igen, a nagy német haza honom! [...]

ISTVÁN: Ah, úgy, tehát a németnek hazája

Az, ahol egykor puskaport csináltak,

S ma is mindenki büszkén azt hiszi,

Hogy ő vala az egyik munkatárs.

STROOM: *Nagy hivatás van a német előtt?*¹³⁰

A korabeli nyelvi közegben élő olvasónak Arany puskaporral példálózó, középkori csinosítójáról könnyen eszébe juthatott egy „katonás” civilizációs módszereket használó, 19. századi „német” uralkodó, a Gyulai emlegette múlt és jelen egybejátzásának nagyobb dicsőségére.

Egy másik akkori humorista, a fentebb idézett Jókai Mór, szintén fontos testvérfogalmat – a „cenzúrát” – társította ez ominózus „puskaporhoz”, amikor a kor jegyeit és irodalmi témáit, valamint a „múltat tárgyaló” Arany-műveket jellemezte: „Más poéta nem mulasztja el tudatni a közönséggel, mikor volt szerelmes? mikor haragudott meg a kritikusokra? mikor csalta

¹²⁸ Gyulai Pál: *Arany János = Uő: Válogatott művei. 2. köt. 5. rész, Emlékbeszédek.* Bp. 1956.

¹²⁹ Strom (ném) – ‘folyam’, áradat’; Bach (ném) – ‘patak’.

¹³⁰ Madách Imre: *A civilizátor* (1859) = Uő: *Válogatott drámái,* Bp, Unikornis Kiadó, 1994, 143.

meg a kedvese? mikor volt kótyagos? eventualiter [‘esetleg’] mikor nincs a csizmájának talpa? és főleg: miket tenne ő a hazájáért, ha azok a feltett tettek engednék magukat megtételni?

Arany mindezekről nem énekel: ahelyett csak a nemzet nagy hőseivel foglalkozik, akiknek ugyan nagy virtus volt olyan nagy embereknek lenni, *mikor még nem volt se puskapor, se cenzúra.*¹³¹

A szépírónak is kitűnő Gyulai Pál szintén érintette tanulmányában ezt a „puskaporos” témát, de olyan szentimentális álpátosszal és olyan elemi fogalmazási hibákkal, mintha egy bárgyú és magyarul nem tudó Bach-huszar diktálta volna a szavait: vö. „S minő megható kiengesztelés, finom tapintat, hogy midőn a király mintegy mentve magát, így szól: „hajt az idő, nem vár, más ivadék nő fel, mely nem testi erővel, hanem ésszel győz”, nemrég egyszerű port találtak föl, s

Toldi vagy nem Toldi... hull előtte sorban,
Az ész ereje győz abban a kis porban,

tehát önkéntelenül Toldi régi bűját éleszti föl. Toldi már nem hallja, s még mindig a király kezét szorítva, már előbb elhunyt.”¹³² Oh! Irgalom atyja, ne hagyj el!...

A „puskapor” e kellemesen disszonáns jelentéskörnyezete eleve kétséget ébreszthetne Lajos király tanmeséjével szemben, de az Arany-kutatók színe-java több mint egy évszázada azon munkálkodik, hogy a félrevezető csalimesét fogadtassa el a mű alap gondolatának. A Lehr Albert *Toldi*-kommentárjait követő, fiatal Marót Károly is erre törekszik 1916-ban, majd 1931-ben, de Homéroszon nevelt szövegérzékenységének – és *elemi csinosodottságának* (értsd: *jólneveltségének*) – köszönhetően szóvá tesz egy alapvetően fontos, a mű szerkezeti felépítését érintő problémát. Nagyon zavarja ugyanis, hogy ezt a „Lajos ajkára adott alapeszmét” (mármint „az ésszel hódító, más öltöbeli ivadék végérvényes győzelmét a nyers erő maradi hőse fő-

¹³¹ Jókai Mór: *Arany János. (Kakas Márton arcképcsarnokából) (1865)* = Uő: *Írói arcképek*, Unikornis Kiadó, Bp, 1993, 193.

¹³² Gyulai Pál: *Szépirodalmi szemle* (Budapesti Hírlap, 1855). *Epikai költemények. Toldi estéje* = Uő: *Kritikai dolgozatok (1854–1861)*, Magyar Tudományos Akadémia, 1908, 126–127.

lött”...) ¹³³ igencsak „*bántó helyen és módon*” helyezi el Arany a mű kompozíciójában. Úgy érzi, az erkölcsök finomítását hirdető, a műveltséget terjesztő király fájdalmasan érzéketlenül és kíméletlenül viselkedik a haldokló Toldival szemben. Idézem: „A király [...] – mint az államrendnek, a műveltséget, észt és finomodást jelentő új szellemnek ‘uralkodói magas állásánál fogva támogatója, elősegítője’ ¹³⁴ – [...] talán alkalmazatlanul is, de mindenesetre *tapintatlan formában példázza a halódó Toldi előtt* éppen személye esendőségével a *lőpor feltalálásának jelentőségét*,” ¹³⁵ Lehet, hogy az eltávozott Toldi már nem érzi ezt, az olvasó azonban igen, s bár a mű terve és szerkezete kétségtelenül igényel bizonyos mérlegvonást, a kérdés ettől még „kérdés marad: *miért tette a nagy költő ezt a [...] csak a szerkezetet szolgáló magyarázatást oly helyre, illetőleg oly ember szájába, ahol bántó?*” ¹³⁶ Mennyivel természetesebb lenne, ha Toldi *ellenfeleitől*, az új szellemben nevelt, ifjú apródoktól hallanánk ezeket a „Toldiról vagy nem Toldiról” szóló kíméletlenségeket, s nem „Lajos finoman rajzolt alakjának ajkáról! [...] *Kell valami okának lenni*, hogy ezeket az éles és szükségtelennek is látszó szavakat oly tudatos és csiszolgotó költő, mint Arany mégis bent hagyhatta.” ¹³⁷

Marót Károly fontos kérdéseket vet fel, de nem ad megnyugtató választ rájuk. Bár mindvégig látja az ellentmondást a finomodást hirdető és ennek ellenkezőjét cselekvő Lajos királyban, csupán egy nagy alkotó megbocsátható hibájának hiszi, és Arisztotelész-idézettel ad rá feloldozást: „a költő, más jó dolgokkal megédesítve, észrevehetetlenné teszi a képtelenséget”. ¹³⁸ A kényes problémát elbagatellizálva úgy véli, „a legnagyobb és legtudatosabb ‘mű’-költők is [...] sokszor engednek meg maguknak nagyobb célok vagy értékek kedvéért kisebb ‘hibákat’, melyek legfeljebb az elmés kritikusnak feltűnők, de a költemé-

¹³³ Marót Károly: *Egy műfogás Arany Jánosnál*, Irodalomtudományi Közlemények, 1931/1, 61.

¹³⁴ *Toldi Estéje*, magyarázta Lehr Albert (Jeles írók Iskolai Tára, 90. szám), 302.

¹³⁵ Marót Károly: *Arany műhelyéből*, Irodalomtudományi Közlemények, 1916, 12, 171.

¹³⁶ Uo., 172.

¹³⁷ Uo., 175.

¹³⁸ Arisztotelész: *Poétika* (60b) = Uő: *Poétika és más költészettani írások*, ford.: Ritoók Zsigmond), PannonKlett, 1997, 103.

nyek közönsége fennakadás nélkül siklik át rajtuk.”¹³⁹ A nagyobb célt nála, sajnos, a (Nagy) Lajostól képviselt „alapeszme” hamis axiómája jelenti, amelyet elfogadva még egy mérnöki gondossággal komponáló Arany Jánosnak sem hiszi el, hogy nagyon is megfelelő helyre és a megfelelő személy ajkára adta ezeket a valóban éles, és egy jó királytól *szükségtelen* szavakat.

Arany számos megnyilatkozása ellentétben áll Arisztotelész fenti passzusával és Marót megoldási javaslatával. Már Petőfi-nek is elmondta: „nálam *főleg* a kompozícióban van a poézis, ha ti. van; és ha a kompozíciót már előre gyöngének sejtem, sohasem vesztegetem rá a mindennapi költészet tarka szalagbokrait.”¹⁴⁰ A mű első, 1848-as változatának befejezése után hat esztendeje volt a szerkezet átgondolására, a szükséges változtatások megtételére. Az elkészült művel – tőle szokatlan módon – elégedett volt. Mint *Végyszavában* írta, „nem bocsátnám sajtó alá, ha utólagosan, a művészet törvényei szerint, felőle magamnak megnyugovást nem szereztem volna.”¹⁴¹ Bizonyára tudta, miért időzíti éppen Toldi halálának pillanatára ezt a királyi példabeszédet. Épp ez a Toldi életét hasztalanná nyilvánító, hamis tanulságlevonás, ez az emberi küzdelmek lelki tényezőit lenullázó sírfelirat képes rádöbbeneni az olvasót e „harapósra csinosított” kölykök, meg a „civilizátor” gazdájuk *egykutyaságára* és embertelenségére. Párhuzamba állításuk nem üres formalitás, hanem a „lelkes” Toldi „lelketlen” ellenfeleinek megnevezése. A Világost és Aradot követő ötödik esztendőben.

Ami után az elbeszélés még folytatódik. Egy egészen másfajta „sírfelirattal”.

¹³⁹ Marót Károly: *Arany műhelyéből*, 176.

¹⁴⁰ Petőfi és Arany *Levelezése*, szerk.: Korompay H. János, Bp, Osiris kiadó, 2009, 109.

¹⁴¹ Arany János: *Végzó = Uő: Toldi estéje*, Pest, 1854, 142.

A BÁTORTALAN ARANY JÁNOS (Felségsértés és feltámadás, többféle velszi bárdokkal)

1854-re Arany jelentősen átdolgozta a *Toldi estéje* hat évvel korábbi, első változatát, ám a több száz sorral módosult kézirat szövegét nem ennek a befejezésnek az időpontjával, hanem 1848-as dátummal adta közre: „E művet alig néhány versszak pótlással, épp azon alakban veszi a tisztelt közönség, mint ez nálam 1848 óta készen hever.”¹⁴² A filológiai szempontból hamis és félrevezető keltezéssel emlékeztetett egy fontos történelmi eseményre („nem engedett a negyvennyolcból”), ugyanakkor elkerülte, hogy a kor haditörvényszéki „műbírálata” a ’48 utáni „Haynau világ” és a Bach korszak nyomait keresse munkájában. Az elterelő hadművelettel nemcsak a cenzúrárt tévesztette meg, hanem a „költői túlzását” készpénznek vevő, jámbor irodalomtörténészeket is, akik máig 1848 tavaszán lezárt szöveggént publikálják és magyarázzák ezt a hat évvel a forradalom után befejezett alkotást. Persze a „Haynau világ” problémáitól elvonatkoztatva... Vajon tényleg ilyen „időtlen befejezettséget” árasztó, „semmi korszerű kapcsolatot nem kereső” mű lenne a *Toldi estéje*,¹⁴³ amelyet mérhetetlen távolság választ el *A walesi bárdok* Arany Jánosától?

Az 1848 utáni évek „a puszkapor és a cenzúra” esztendei voltak, írta egykor Jókai Mór (történetesen egy Aranyról szóló munkájában).¹⁴⁴ Olyan időszak, amelyben „csörgő-sipka alatt harcoltak a koreszmék”.¹⁴⁵ Az öreg Toldi ekkorra befejezett történetét a kor nyelvén értő olvasók és barátok – így Jókai, Gyulai és Eötvös – egy kíméletlen ostromállapottal „csinosító”, kétes „civilizáció” és az alkotmányosságot felszámoló abszolutizmus elutasításaként fogták fel.¹⁴⁶ Nem úgy, mint a mű Lajos

¹⁴² Arany János: *Végszó* = Uő: *Toldi estéje*, Pest, 1854, 139.

¹⁴³ Keresztury Dezső: *Arany János*, Bp., Magyar Szemle Társaság, 1937.

¹⁴⁴ Jókai Mór: *Arany János. (Kakas Márton arcképcsarnokából, 1865)* = Uő: *Írói arcképek*, Unikornis Kiadó, Bp., 1993, 193.

¹⁴⁵ Jókai Mór: *Önéletírásom* (1895), bfl.archivportal.hu/id-1269-jokai_mor_neletirasom.html

¹⁴⁶ Gyulai Pál: *Szépirodalmi szemle, 2. Epikai költemények. Toldi estéje* (1855) = Uő: *Kritikai dolgozatok, 1854–1861*, Bp. Magyar Tudományos

királyi tanmeséjét¹⁴⁷ könnyelműen helyeslő utódaik, akik szerint e kor nézeteit ütköztető alkotás „*alapeszméje*” a puskaport feltaláló ész és haladás diadala, azaz „*az ésszel hódító, más öltőbeli ivadék végérvényes győzelme a nyers erő maradi hőse fölött.*”¹⁴⁸ Ha belegondolunk, Arany világától mélységesen idegen következtetés ez. A „Toldik és nem Toldik” tömegeinek egyre hatékonyabb és tudományosabb elpusztítását költőnk nem az ész és a haladás bizonyítékának, hanem ezek megcsúfolásának tekintette, és műve „csörgő sipkás” előadásmódjával is utalt az efféle „ésszerűség” lelketlenségére és ostobaságára. Például abban a „csudálatos”, de magyarázóit által elhanyagolt, sőt kihagyni ítélt jelenetben, ahol Toldiék éhen maradt lovai tiszteletlenül „röhögni és vihogni” kezdenek egy csupán a maga szűk észére hagyatkozó és a loétetéshez nem értő varga ügyetlenségén.¹⁴⁹

Elkezdték röhögni a várt eleségre;
 Nyihogtak, vihogtak sokáig hiába,
 De belé sem faltak a drága szénába;
 E csudán a varga csudálkozék nagyon,
Törte az elméjét: hogy s miképen vagon. (VI/7)

A szintén kacagni kezdő Bencétől tudja meg, hogy a felszer-számozott állatok csak a szájuk szabaddá tétele, vagyis „a fék és a zabola” eltávolítása után képesek elfogyasztani az immár „békétlenül várt” (VI/2) eleséget.

Akadémia, 1908, 104–105. *Eötvös József Művei*. Levelek, 52. levél. (Arany Jánosnak). mek.oszk.hu/05400/05480/05480.htm

¹⁴⁷ Vö. „Ím az ész nemrég is egyszerű port talált, / *Mely egész hadakra képes szórni halált; / Toldi vagy nem Toldi ... hull előtte sorban: / Az ész ereje győz abban a kis porban.*” (VI/32)

¹⁴⁸ Idézi Marót Károly: *Egy műfogás Arany Jánosnál*, Irodalomtörténeti Közlemények, 1931/1, 61.

¹⁴⁹ A jelenetet csak Sötér István kommentálja egy-két mondattal, amelyekben Toldi és szolgálai anakronizmusát fájlalja: „A hatodik ének ’humoros’, novella-szerű kitérése, Bence és a kapus jelenete még egyszer hangsúlyozza Toldi környezetének – és közvetve magának is – idejétmúltságát, életből kiszakítottágát.” (*A magyar irodalom története 1849-től 1905-ig*, szerk.: Sötér István, Akadémiai Kiadó, Bp. 1965, 116.) Korábban Benedek Elek is kihagyta a *Toldi trilógia* ifjúságnak szánt, prózai átdolgozásából. (Mai kiadása: Benedek Elek: *Toldi Miklós. Arany János műve nyomán*, Mercator Stúdió, 2006).

„Mi az istennyila! megbomlottál, koma?
Hisz nincsen leoldva se fék, se zabola!”
S úgy nevetett Bence, hogy el tán nem ájult, –
De a két vékonya iszonyún megfájult. (VI/8)

A most kapusként dolgozó varga egykor „sátáni bicskiával” szabdalta e „táltos” jószágok bőrét,¹⁵⁰ és ma is óvakodik tőlük, mivel „rúgnak és harapnak”.

„Szent atyám” tünődék, „vajmitévő legyenek?
Megharap, ha elül, – rug, ha hátul megyek.”
Sosem ült lovon a becsületes varga,
Bár ifjabb korában a sarut megvarrta [...]
Bicskiája, mint egy pokolbeli sátán,
Nyargalódzott végig a szegény ló hátán;
Mérete, szabta, vágta – ő volt akkor az ur:
Most a kantárhoz is keze-reszketve nyul. (VI/4–5)

Nem annyira észre, mint *bátorságra* lenne szüksége, hogy a felzablázott állatokat jól lakassa. (Hisz táplálni is kell a jószágot, ha nyírni akarják.)

Majdhogy meg nem evé kezét lábát érte
A kapus, hogy ő ezt *ésszel föl nem érte*;
De meg’ arra gondol: *mit ért voln’ az ésszel?*
Hisz csak nem mert volna odanyulni kézzel.
E gondolat neki vigasztalást adott,
Valahányszor Bence szemébe kacagott, –
Aki, lezablázván a két éhes párát,
Visszament a házba folytatni munkáját. – (VI/9)

A kulturális hagyományban és a régi magyar köznyelvben a varga nem túl okos ember. A mesterségével elboldogul, de más ügyekben nem tanácsos rá hallgatni. Ő jelenik meg a ma is használt „*Suszter, maradj a kaptafánál!*” figyelmeztetésben, és

¹⁵⁰ Toldi lovainak csodás képességeiről a *Toldi szerelmében* is olvashatunk: „’De nini, a Pejkó, a lovam, a hátas! / *Akármi legyenek, ha nem igazi tátos!*’ / Csakugyan a Pejkó, fényesre kihízva, / Termett valahonnan egyszeribe vissza; / Kísérte-e Toldit hegyi legelőkön? / *Vagy repült mint tátos? mi haszna tünődöm!*” (*Toldi szerelme*, IX/101)

olyan, ma már nem hallható élcelődésekben, mint „*Igen tud varga lovat patkolni. Vargához viszi az ekevasat. Varga ne szóljon feljebb a kaptánál*”.¹⁵¹ Eredetileg az idősebb Plinius *Természethistóriájában* olvashatjuk ama híres anekdotát, amelyben Apellész, a festő készségesen kijavítja egy vargától kifogásolt saru pontatlanságát, de nem engedi, hogy a botcsinálta kritikus további hibákat keressen a festményében: „*Ne supra crepidam sutor iudicaret* (‘A sarun túl a varga semmiben ne ítélkezzék’).”¹⁵² Egy hazai közegben született, későbbi szólásunkban maga Krisztus fegyelmezi meg az efféle kéretlen okoskodót. (Vö. „Úgy megrázza, mint Krisztus a vargát”).¹⁵³

Arany ügyesen aktualizálja az eredeti anekdota fontos elemeit – így a hős foglalkozásához társított kontárságot és illetéktelenséget –, de a „bátorság” témájának felvetésével újabb tanulságok levonására ösztönzi az olvasót. Műve utolsó, hatodik énekét ugyanis épp egy Toldi *bátorságát* hangsúlyozó, Ilosvai mottóval indítja: „Híres ez világban *szíve nagy bátorsága*.” Ha valóban igaz a meghatározás, miszerint a mottó „a mű (egy-egy részének) élén álló, *a mondanivaló lényegét jellemző* idézet”,¹⁵⁴ akkor a varga és Bence közti „csörgő sipkás” bátorságvizsgálat korántsem lényegtelen és kihagyható epizód, hanem egy azzal együtt zajló, másik bátorságpróba, a király és Toldi közti összetűzés párja és kommentárja. A két jelenet fontosságára és összetartozására a mottó utáni verssorok is utalnak: „Most Bencéhez térek, aki otthon maradt: / Mi emlékezetest vín véghez *azalatt*.” (VI/1).

A szolgák megmértetésében kétségtelenül a félénk kapussá lett „sátáni” borszabdaló a vesztes, akit Arany a cselekményben és a *Végyszóban* is „alárendel” a többi szereplőtől gyakran gúnyolt, de most felszabadultan kacagó Bencének: „Az is megbocsátható, hogy a kinevetett vén szolgának [= Bencének] *még*

¹⁵¹ Czuczor–Fogarasi: *A magyar nyelv szótára*, 6. köt., Bp., Athenaeum, 1874, 834.

¹⁵² Plinius, Gaius Secundus: *Historia naturalis*, XXXV, penelope.uchicago.edu/Thayer/L/Roman/Texts/Pliny_the_Elder/35*.html

¹⁵³ Ez utóbbi szólás magyarázatát l. Pásztori–Kupán István: *Szenháromság-tani kérdések William Paul Young A viskó című művében*, Református Szemle, Száznegyedik évfolyam, 2011. május–június, 3, 301.

¹⁵⁴ Magyar Értelmező Kéziszótár, Bp., Akadémiai Kiadó, 1978, 970.

egy személyt rendelttem alá a kapusban...”¹⁵⁵ Vajon tényleg megbocsátható?... Ugyan ki lehet ez a félénk varga melletti, „*még egy személy*”, aki szintén elbukik a bátorsági megmérétesen? Netán a Toldi által megriasztott Lajos király, aki már a mű 1848-as változatában „*székéig hátrál*” a trónterembe berontó Toldi elől – vö. „Néz utána, [...] *székéig hátrálva*, / Fél könyökkel *annak támaszkodik* állva”¹⁵⁶ –, és aki az 1854-es kidolgozásban sem a jó szívéről meg a „szíve nagy bátorságáról” tesz tanúbizonyságot?

*Meghül benne a vér, ábrázatja mordul,
S kiált, odakapván kézzel a szívére:
„El kell fogni Toldit! halál a fejére!”* (V/20)

Ha „meghül benne a vér” – akkor ’elborzad’, ’megrémul’, ’visszareten’. A szívéhez is ijedtében kap, ahol a 16. századi Ilosvai idejében is a bátorságát keresi az ember.¹⁵⁷ Egy bátor embernek „helyén lenne a *szíve*”, és „megőrizné a *lélekjelenlétét*”. Ellentétben a féltében halállal fenyegetőző Lajossal, aki a „lélektől lelkezett” Toldi¹⁵⁸ lefogásával „önnön lelkét leheli ki”,¹⁵⁹ s így a korabeli népi bölcsesség „szegény ördögét” juttatja eszünkbe. („Az ördögről is azt mondja a közmondás, hogy *szegény, mert nincs lelke*.” Czuczor–Fogarasi: 3. köt. 1388).

Egy *lelketlen*, nem elég Nagy Lajos azonban könnyen elveszítheti a tekintélyét. Különösen, ha rangjához méltatlan öltözékben jár az utcán, és a járókelők nem köszönnek neki. Vajon tényleg nem ismerik fel?... Az előtte haladó testőr, meg a mögötte lépdelő szolgák ellenére sem?...

Elül megy a testőr, ennek háta megett
A király és egy-két hű szolga lépeget.

¹⁵⁵ Arany János: *Összes költeményei*, 2. köt., Szépirodalmi Könyvkiadó, 1964, 696.

¹⁵⁶ Arany János: *Összes művei*, 2. köt., Bp., Akadémiai Kiadó, 1951, 288.

¹⁵⁷ Vö. „Mit félünk hejába? szükség hogy szívünk legyen, mert nám [’lám’] megvolna gyorsaságunk.” (Pesti Gábor: *XXIII. mese. A nyúlakról*)

¹⁵⁸ Miklóst az édesanyja „lelkeztől lelkezett magzatomnak” nevezi. (Toldi 12/17)

¹⁵⁹ Vö. „El kell fogni Toldit! de fáj a szó néki, / Ugy fáj neki, *mintha önnön lelkét lehelné ki*”. Arany János *Összes művei*, 2. köt., Bp., Akadémiai Kiadó, 1951, 287–288.

Egy cseppet se látszik köntösén, hogy király,
Kinevetnék, aki azt merné fogni rá;
Az utcán menő, ha szemét rájok veti,
Köszön a hadnagynak, de nem köszön neki. (VI/22)

Honnan ismerős ez a jelenet? – Utcai felvonulás... Benne egy uralkodó, illetlenül egyszerű öltözékben... Nem köszönő és nem éljenző járókelők... Hát persze. Az Andersen-mese! Itt is egy nem hiteles király visel hivatalához méltatlan ruházatot, s így az utcanép is tudja, hogy sem a ruha, sem a király nem igazi.

Vajon mit keres Hans Christian Andersen a 19. század közepi Magyarországon? Tényleg ismerte őt Arany?... A jelek szerint, igen. A magyarországi lapok már 1841-ben tudósítottak a dán híresség itteni látogatásáról, és a császár új ruhájáról szóló történetnek ez évben két változata is napvilágot látott a hazai „szépliteratúrai” kiadványokban.¹⁶⁰ Elképzelhető azonban egy még közelebbi forrás. Az első Andersen mesekönyvet ugyanis költőnk „angyalkedélyű komaasszonya”, az irodalmi babérokra pályázó Szendrey Júlia fordította magyarra, aki 1847-ben, a nemrég elkezdett *Toldi estéje* írásának idején, személyesen is beszélhetett Aranynak fordítói terveiről.¹⁶¹ Később, kapcsolatuk hűvösebbé válásakor Gyulai Pál hozhatott az asszonyról híreket,

¹⁶⁰ A fordítások címei: *A király láthatatlan öltözte* és *A császár új öltözte*. A lelőhelyeik: Koszorú: Szépliteratúrai ajándék a Tudományos Gyűjteményhez, 1841, 17–22; Regélő, 1841/49, 390–392. – Andersen magyarországi fogadtatásáról l. Emőd Teréz adatgazdag tanulmányait és bibliográfiáját: *Andersen élete és munkássága; A meseíró Andersen; A mi Andersenünk. Válogatott bibliográfia*, Petőfi Irodalmi Múzeum, 2005. Arany meseirodalmi tájékozottságához l. Merényi László *Eredeti népmesék* c. gyűjteményéről írt bírálatát: Arany János: *Összes munkái, V. Prózai dolgozatok*, Bp., 1884, 443–467.

¹⁶¹ A *Toldi estéjét* 1847 júliusában kezdte írni Arany, akit a Petőfi házaspár 1847 októberében látogatott meg Szalontán. (*Petőfi és Arany levelezése*, szerk. Korompay H. János, Bp., Osiris Kiadó, 2009, 70.) Júlia irodalmi debütálása alkalmából a figyelmes Arany egyszerre köszöntötte őt és Petőfit 1848. jan. 7-i levelében: „Isten megáldjon, kedves barátom, téged és lelkednek másik felét, a *Napló* és *Ábránd* angyalkedélyű íróját, mindazáltal nekem kedves komámasszonyt”. (Uo., 84.)

aki nemcsak Szendrey Júlia sógora lett, hanem az 1857-re megjelenő Andersen meseválogatás egyik recenzense is.¹⁶²

Ami Arany magyar királyi kortársait és ezek megtépzott tekintélyét illeti, se a szerény szellemi képességei miatt lemondott V. Ferdinánd, se a helyére léptetett, ifjú Ferenc József nem örvendett túl nagy népszerűségnek. Ha különböző okokból is, mindketten megszolgálták azt a fajta tekintélycsökkenést, amit akkoriban „felségsértésként” definiáltak. Az utcai és társasági köszönések elmulasztása főleg az 1848 utáni esztendőben, a szabadságharc leverését követő passzív rezisztencia idején jött divatba Magyarországon, amiről mind a „nem köszönők”, mind a „nem köszöntöttek” írásai beszámoltak.¹⁶³ Ebben a feje tetejére állított, új ruhás világban az 1848. december 2-án trónra ültetett Ferenc József több szempontból sem felelt meg a magyar törvények megkövetelte illemszabályoknak: nem választotta királlyá az országgyűlés, nem tett esküt az ország törvényeire, és meg se koronázták. A magyar trón jogilag üresen állt, nem volt kit felségsérteni rajta. De mint az aradi tizenhármas ítéletéből is látható, ez a királyi címet kisajátító királyjelölt a régi Habsburg hagyományokhoz híven ezúttal is „felségsértés” címen küldette halálba az általa veszélyesnek ítélt és a trónöröklési szabályokat betartó törvénytisztelőket: vö. „Mindezek a vádlott urak [...] ellentétben a császári királyi hadseregbe való belépésükkor tett esküjükkel, [...] hogy *törvényes* [??] császáruknak és *királyuknak* csapatai ellen harcolni nem fognak, a magyar forradalmi hadsereg soraiban szolgáltak, [...] részt vettek a magyar lázadó hadsereg harcaiban az ez év április 14-i debreceni országgyűlési határozatok megvalósításaért, melyek kimondták Magyarország elszakadását a császárságtól és a legmagasabb uralkodóháznak a

¹⁶² Gyulai Pál: *Írónőink. [...] Andersen meséi*. Fordította Szendrey Júlia. Pest, 1858. Kiadja Lampel Róbert. = Uő: *Kritikai dolgozatok 1854–1861*, Bp., Magyar Tudományos Akadémia, 1908, 305–307.

¹⁶³ Vö. Madarász József: *Emlékirataim 1831–1881 = A föld megőszült. Emlékiratok, naplók az abszolutizmus (Bach) korából*, 2. köt., vál. és szerk.: Tóth Gyula, Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó, 1985, 298–299; Vas Gereben: *Tekintetes urak*, Pest, 1864, 4.

magyarországi trónutódlásból való kizárását”, s ezért „felségsértés miatt [...] kötélt általi halállal büntetendők.”¹⁶⁴

A *Toldi estéje* 1854-es megjelenése idején Arany nem egészen jámbor kortársai nap mint nap szembesültek ezzel a véresen abszurd és messziről akár nevetségesnek mondható világgal, meg egy abban regnáló, nem hiteles király problémájával. Erre emlékeztette őket az a jelenet is, amelyben először egy Toldit harsányan megéljenző, majd a királyi felségen némán „(keresztül) néző” tömegről olvashattak „a múltat a jelenbe, s a jelent a múltba játszó” Arany „humoros eposzában”.¹⁶⁵ (Amit bizonyára ők és mi is joggal társítunk a királynak nem köszönő járókelők „tiszteletlenségével” vagy a puskaapor ésszerűségét hangoztató király nevetségessé válásával.)

Tán ha a felséges király maga jőne,
Annak sem lenne már annyi sok nézője.

[Értsd: 'mint Toldinak'. – Sz. G. A.]

Nem is *nézők*¹⁶⁶ ezek: mindnek szája tátva:
„Éljen Toldi! éljen!” harsogják kiáltva;
Összeroppan a hang – sőt a kopasz falak,
Messziről azok is „Toldit” kiáltanak. (IV/23)¹⁶⁷

¹⁶⁴ Az 1849. szeptember 26-án meghozott és október 5-én kihirdetett *Ítélet* szövegéből. *Az aradi vértanúk*, vál. és szerk.: Katona Tamás, Bp., Neumann Kht., 2001.

¹⁶⁵ „A *Toldi* népies, a *Toldi estéje* humoros epos. [...] *Toldi estéjében* több a víg jelenet, mint az első részben [...] A humor oly nevetető elem, melynek komoly, sőt méla (érzelmi vagy gondolati) alapja van.” Riedl Frigyes: *Arany János*, kiadja Hornyánszky Viktor, 1887, 36, 179.

¹⁶⁶ A *nézők* szót maga Arany húzza alá a mű második, 1848 utáni kidolgozásában. (Arany János: *Összes költeményei*, 1. Bp., Akadémiai Kiadó, 1951, 283). Ez is egyike az értelmezést segítő, „apró” módosításoknak.

¹⁶⁷ L. Henri Bergson fél évszázaddal későbbi megjegyzéseit a nevetés visszhang jellegéről és közösség építő szerepéről: „A nevetésnek visszhangra van szüksége, [...] állandóan visszaverődve egyre folytatódni akar, [...] akárcsak az égzengés a hegyekben. [...] Nevetésünk mindig egy csoport nevetése [...] Bármilyen közvetlennek véljük is, a nevetésben mindig ott bujkál valami egyezség, szinte azt mondhatnám: cinkosság más, valóságos vagy képzeletbeli nevetőkkel.” Henri Bergson. *A nevetés*, Bp., Gondolat Kiadó, 1986, 38.

A Toldit éltető emberek tulajdonképpen ugyanazt fejezik ki, mint a „királyi felséget” nem köszöntő „nézők” és járókelők, de az ő „tátott szájuk” már nem a kötelező üdvözlés tétlen [?] elmulasztásával, hanem az őszinte véleménymondáshoz szükséges „zabolátlan” szájjal közli a véleményét.¹⁶⁸ A királyt némán néző, de ellenfelét hangosan éltető emberek álláspontja az 1850-es évek folyamán „*Ne éljen Eduárd!*” formában is megfogalmazódik (természetesen *A walesi bárdok*ban) s így e kétféle változatban kifejezett, egységes ítéletalkotáshoz az eposz kitisztult ege és az együtt lebegő lelkek adnak egyfajta égi hozzájárulást.

Ilyen az ég, ha a felhők felszakadnak
S este szép pirosan visszatekint a nap. [...]
Akármerre tekint [Toldi], nem látni egyebet
Csak felé sugárzó száz meg ezer szemet,
Fennrázott süveget, karok emelését,
Mint örvendő lelkek szárnya lebbenését. (VI/25, 26)

Mivel a király esetében szó sincs feléje sugárzó lelkek szárnya lebbenéséről vagy a feje fölött lángoló és viharzó Szentlélek támogatásáról (l. a tűz-glóriás Toldi képét a III. ének 21. versszakában),¹⁶⁹ e királyi hatalomnak az isteni kegyelemre hivatkozás sem adhat¹⁷⁰ magasabb rendű, transzcendens indokoltságot. Az „égi legitimizáció” effajta megoszlásáról beszél Arany az 1848 őszén megjelent, *Felláadtunk-e mi magyarok?* című cikkében is, ahol csupán az emberek természetes szabadságvágyát, s nem pedig a királyok hatalomgyakorlását tekinti Istentől származó dolognak: „A népeknek természet szerint való

¹⁶⁸ A „szájtátiság” változatos cselekvési lehetőségeiről vö. a költő *Eldorádó* (1848) c. satirikus költeményét, ahol az eldorádói lakos szintén „száját tátja... ha akarja. / Másutt tán nem is képzelik, / Ott a szájtúl mennyi telik.” *Arany János Összes költeményei I.*, Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó, 1964, 37.

¹⁶⁹ Vö. „...a nehéz rúd, kavarván a szelet, / nagy tányért csinált a barát feje felett. / Fényes karikát írt hegye a fegyvernek, / Mint ha tüzes üszköt csóváltat a gyermek.”

¹⁷⁰ Gondoljunk az uralkodók címfelsorolásaiban szokásos „Isten kegyelméből” (latinul: „*Dei gratia*”) kifejezésre: vö. „Mi, Ferenc József, *Isten kegyelméből* Ausztria császára, Magyarország, Csehország, Dalmácia, Horvátország stb. apostoli királya” ...

jussa van a szabadsághoz, éppen úgy, mint a hálnak a vízhez, a madárnak a levegőéghez, – mert szabadság nélkül az ember nem is Isten képére teremtett állat, hanem igavonó barom. [...] Minthogy pedig az uralkodók a népek szabadságát soha sem akarták, a népek kénytelenítették fegyvert ragadni és fegyveres kézzel víni ki a szabadságot, melyet az Úristen szívökbe oltott.”¹⁷¹

Pár évvel később Széchenyi István is megvonja a fejedelmek számára „alanyi jogon” biztosított, isteni kegyelmet a Londonban kiadott *Ein Blick* (1859) fejtegetéseiben: „Mi az ’ember’-t sokkal magasabbra becsüljük, mint egy herceget, sőt császárt. Mert az Isten csak embert teremtett, míg a ’Dei gratia’ az uralkodók címében [...] csak nevetséges humbug [...] Senkinek sem jut eszébe ma, midőn az egykori rémítő nagyságok már porrá lettek, Dionis, Attila, Caligula, III. Richárd, Tamerlan és a legtöbb koronás fő címéhez a ’Dei gratia’-t is hozzá ragasztani: mert Isten kegye nem lehet ily kétséges természetű.”¹⁷² A jogtalanul trónra emelt Ferenc József esetében sem, akit egy másik döblingi mű, a *Szatíra* egyenesen a trónbitorló gyilkosok közé sorol: vö. „Akármennyit és akármily cifrán hazudjanak e kérdés körül a legfinomabb diplomaták, nem egyéb, mint usurpator [’trónbitorló’], és ha az ilyes még hóhérkodik is, akkor bármit is mond özsentsége [VII.] Pius pápa, bizony nem egyéb, mint gyilkos.”¹⁷³

A walesi bárdok szerzője sem gondolta ezt másképp: „Levágva népünk ezrei, / Halomba, mint kereszt, / Hogy sírva tallóz aki él: / Király, te tetted ezt!”, „Átok fejedre minden dal, / Melyet zeng velszi bárd.”

A hazai költőket mérlegre tevő Ady később úgy vélte, hogy a kiegyezést elfogadó Arany és társai „a deáki tett” után hűtlenné váltak egykori elveikhez, s csupán Toldi hűségéről daloltak: „...a velszi bárdok kézbe csaptanak, / S pihentető, szép énekeket mondtak.” // Egy emberöltőn folyt a dárídó / S

¹⁷¹ Nép barátja, 1848. nov. 5.

¹⁷² [Széchenyi István]: *Egy pillantás a névtelen Visszapillantásra* = Gróf Széchenyi István *Munkáiból*, II. köt., s. a. r. Berzeviczy Albert, Bp., Franklin Társulat, 1907, 272.

¹⁷³ Károlyi Árpád: *Gr. Széchenyi István döblingi hagyatéka*, II., Bp., 1921, 349; Kosáry Domokos: *Széchenyi Döblingben*, Bp. Magvető kiadó, 1981, 110.

ékes meséje Toldi hűségének”.¹⁷⁴ Bizonyára ezért írta a *Buda haláláról* is, hogy „jobb, különb Toldinál s minden más fölpuksztott Arany-alkotásnál.”¹⁷⁵ A nyomába lépő Móricz Zsigmond húsz évvel később csaknem Arany egész munkásságát „bátortalannak” ítélte, és a pihentető hűségéneknek minősített *Toldit* „a régmúlton örvendező”, a dolgokat csupán „konstatáló” művek közé sorolta: „Arany csak két ízben volt ifjú és bátor és szabad ember: első és utolsó munkájában: *Az elveszett alkotmányban* és az *Őszikékben*. Ott politikai, itt emberi bátorsága nyilatkozott meg. S ha a túlvilági törvényszék előtt egy jócselekedet megmenti a bűnöst a pokoltól, őt ez a két cselekedete megmenti nehéz nyolc kötetének súlya alól és sugártiszta jellemnek fényével csillog. [...] Soha többet egész életében a közélet kritikáját nem gyakorolta. [...] Megírta a *Toldit*, amelyben már nincs szatíra, hanem őszinte öröm a régmúlton. [...] Ez kellett, a zavartalan, búfeledtető epika [...] A *Toldi-trilógia*, a *Buda halála*, a balladák és kisebb költemények költője végeredményben egy konstatáló költő. Nincs jelen az eseményekben, lezárt dolgok azok az ő számára [...] sohasem lépi át azt a határt, amelyet az egyház, a politika és a törvény engedélyez.”¹⁷⁶

A szépíró Móriczot becsülő, de Aranyt jobban ismerő Kosztolányi „meggyőződése egész hevével” szállt szembe ezekkel a szűkkeblű és igaztalan értékelésekkel: „Hogy nem volt hős? De igenis hős volt [...] és – ha úgy tetszik – ’bátor’ is volt, nagyon bátor, amilyen csak egy író lehet [...] Ne várjuk meg, míg a túlvilági törvényszék megmenti őt a pokoltól, nehéz nyolc kötetének súlya alól *Az elveszett alkotmány* miatt. Nehéz nyolc kötetének nemes arany-súlyáért, a *Buda haláláért*, *A nagyidai cigányokért*, a *Bolond Istókért*, léleklátó balladáikért, számtalan lírai remekéért, minden betűjéért, melyet valaha lerótt, mentse föl őt azonnal a földi törvényszék. Mi mentsük föl őt.”¹⁷⁷

Kosztolányi nem egy példát hoz fel a később nemcsak Móricztól hiányolt, „közéleti kritika” jelenlétére Arany műveiben

¹⁷⁴ Ady Endre: *Kétféle velszi bárdok* = Uő. *Összes versei*, Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp., 1977, 543–544.

¹⁷⁵ Uő: *Strófák Buda haláláról*, Nyugat, 1911/1. szám

¹⁷⁶ Móricz Zsigmond: *Arany János írói bátorsága*, Nyugat, 1931/24. szám

¹⁷⁷ Kosztolányi Dezső: *Író és bátorság: Válasz Móricz Zsigmondnak*, Nyugat, 1932/3. szám

(*A szegény jobbágy, A fülemüle, A nagyidai cigányok, A walesi bárdok* stb.), de a „búfeledtető epikává” nyilvánított *Toldi-trilógia* nincs közöttük. Pedig lehetne. Csupán az Adynál említetttnél kellene valamivel több „bárdot” felidéznie Arany költeményeiben.

A magyar szókészletben két ilyen azonos hangzású, de különböző jelentésű szó van. Az egyik az ókelta *bardos* szóból származik, és ’kelta dalnok’-ot vagy ’énekes’-t jelöl, a másikat a középfelnémet *barte* szóban vettük át, és ennek ’széles fejsze, balta’ az alapjelentése.¹⁷⁸ A Czuczor–Fogarasi nagyszótár több fajtáját is felsorolja az utóbbi vágószerszámnak (*konyhai bárd, ácsbárd, simító bárd, mészárosok bárdja* stb.), amelyeket – a dalnokot jelentő „bárd” szóval együtt – Arany meglepő következetességgel használ fel a hatalom megtorló és „civilizátori” tevékenységének, illetve az ezekre adott válaszreakcióknak a bemutatására.

A „bárd” szóalak először 1847-ben, a *Murány ostromában* jelenik meg verseiben, és a hóhér munkaeszközét jelöli.

Széttekint segélyért s csak a bakót látja,
Mint villog kezében irgalmatlan bárdja.¹⁷⁹

Az 1848 végén keletkezett *Álom – való* című költeményben már egy egész nemzet nyájára lesújtó bádról ír, amely nemcsak embereket nyakazó hóhér, hanem egy nemzet nyáját feláldozó mészáros eszközére is vonatkozik:

Látom a reménynek vékony szálán tartott
Villám tündöklésű damokleszi kardot,
Melynek átkos éle nyugatról s keletről
Egy egész országon húzódik keresztül.
S egy egész nemzetnek áldozati nyája,
*Egy néptörzsök esik a bárdnak alája.*¹⁸⁰

¹⁷⁸ *Etimológiai szótár. Magyar szavak és toldalékok eredete*, főszerk.: Zaicz Gábor, Tinta Könyvkiadó, 2006, 57.

¹⁷⁹ *Arany János Összes költeményei III*, Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó, 1964, 221.

¹⁸⁰ *Arany János Összes költeményei I*. Bp. Szépirodalmi Könyvkiadó, 1964, 74.

Két évvel később, a „Haynau világot” megjelenítő *Hecc, hecc!* „életkép” sanda mészárosának szintén erre a vágószer-számra van szüksége, hogy a harapós ebeivel vágópadra vonszolt szarvasmarhát leölje.¹⁸¹ Azt az állatot, amely az Arany művek képvilágában következetesen az „igába hajtott”, „istenadta népet” jelöli:

S a nép, az istenadta nép,
Ha oly boldog-e rajt'
Mint akarom, s mint a barom,
Melyet igába hajt?
(*A walesi bárdok*)

A *bikához* hasonlított Toldi¹⁸² és a címerrabló olaszra „bőszült *gulyaként*” zúduló magyarok (*Toldi estéje* II/9) szintén e járomba fogott, s ezért boldognak nyilvánított teremtmények közé tartoznak, akiket a civilizátor Lajos király *simító bárd*dal akar finomságra és kultúrára szoktatni. Ez éppen olyan „ész-szerű” és finom eszköz, mint ama „*bitónak*” – vagy másképpen „*bitófának*” – nevezett oszlop, amelyhez egykor a fejésre vagy leölésre szánt szarvasmarhát kötözték. vö. „*Bitó*: bitó-fa, szobor [= ’földbe vert faoszlop’], mellyhez kötik a *le-ölendő v[agy] fejő marhát*.” (Baróti Szabó Dávid: *Kisded szó-tár*, Kassa, második kiadás, 1782, 21.)

A magyar nyelvben a marhát, az embert és a fát is bárdolják. De ha az ácsok ácsbárdal – „másképp *simító bárd*dal” – egyengetik a munkába vett fát”,¹⁸³ vajon egy ’bárdolatlan népet’ és egy ’faragatlan pórsuhanczot’ szintén ezzel a vágóeszközzel kell „finomabb erkölcsökre szoktatni, vagy a durvaságból, darabosságból, szögletességből *kisimítani*”?¹⁸⁴ Az igazát bizonygató Lajos a gyűlölség és a szeretet közti választás fontosságáról beszél, de maga sem biztos benne, hogy a megfelelő eljárást és eszközt választotta: vö. „*Vagy hát nem szeretet volt, hanem gyűlölség / Hogy simítani kezdtem a nemzet erkölcsét?*” (VI/31) A halálba hajsolt Toldi utolsó szavai arról szólnak,

¹⁸¹ „A mészáros ebeit kaptatja, / Rádásul magát is mulatja.” Uo. 155.

¹⁸² „Mintha porkapáló, fene bika jőne” (V/19).

¹⁸³ Czuczor – Fogarasi: 1. köt., 486.

¹⁸⁴ Uo.

hogy ő és társai nem kérnek e famegmunkálási módszerekkel és szerszámokkal végzett emberfaragásból.

Nem hagyok örököst... csak egy hű cselédet:

Azt kötöm szívedre – meg a magyar népet.

Szeresd a magyart, de ne faragd le” – szóla,

„Erejét, formáját, durva kéréget róla:

Mert mi haszna simább, ha jól megfaragják?

Nehezebb eltörni a faragatlan fát.” (VI/28)

Az 1848 utáni „bárdolásokra és töréspróbákra” adott választ Arany az 1854-es *Toldi estéjében* megjelenő Szent László, illetve a vele párhuzamba állított Toldi alakjában fogalmazza meg. A nehéz időkben mindketten a sírjukból kikelve – vagyis *feltámadva* – győzik le ellenfeleiket olyan fegyverrel, amely a szentté avatott lovagkirály közismert ikonográfiai attribútuma (megkülönböztető jegye) volt,¹⁸⁵ de amelyet egy jogtalan hatalom most népük ellen fordít. László a már-már diadalmaskodó tatár sereget üzi el a segítségével („Jobb kezében, mint a villám / Forgolódott csatabárdja / Nincs halandó, földi gyarló / Féreg, aki azt bevárja.”), míg Toldi „a szabadság címerét” eltulajdonító „bitang kalandort” (II/11) küldi vele a pokolba (vagyis a

¹⁸⁵ L. a középkori hazai templomok és pénzérmék csatabárdos Szent László ábrázolásait (Szántó Gábor András: *Szentek és szentségtörők*, reciti.hu/wp-content/uploads/48_SzantoGaborAndras_Kilian.80.pdf). A *feltámad* szó Arany János-i értelmezéséhez lásd Dávidházi Péter kitűnő tanulmányát („Harmadnap”; Arany János és a feltámadás költészete; <http://www.holmi.org/2011/06/davidhazi-peter-„harmadnap”>), valamint a korabeli értelmező szótári kommentárokat és példákat: „Tulajdonképen fekvő, nyugvó, hanyag helyzetéből fölkel, de bizonyos erőlködéssel, a külső maga megfeszítésével. Jelentése 1) fölkerelkedik. *Feltámad a szél. Feltámadnak a hullámok.* 2) Keresztény értelemben a megholt embernek teste feléled. *Szálla alá poklokra, harmadnapon holtából feltámad* (Apost. Hítv.) 3) Valaki ellen fölzendül, fölkel. *Feltámadni a felsőség ellen.*” Ez utóbbi, társadalmi és politikai jelentéskörnek nemcsak Szent László és Toldi iménti feltámadásában van minket is bátorítóan fontos szerepe, hanem magának Nagy Lajosnak és utódának Arany János-i megítélésében is: vö. „mivel ő is [ti. Nagy Lajos] nem az országgyűléssel egyetértve, hanem maga kénye szerint uralkodott, halálával visszatért az ország régi vágásába, leánya, Mária ellen sokan *feltámadtak*.” (Arany János: *Mik voltunk? Mivé leszünk? (Magyarország története, dióhéjba szorítva)* Nép barátja, 1848. okt. 18. L. még az Arany-barát Petőfi hasonló értelmű szóhasználatát: „*Föltámadott a tenger, A népek tengere*” stb.

fentebb említett lelketlen és „szegény” ördögök honába): „A pokolba megyen!” rivalkodik Toldi (I/38); „A király engedne: ’kegyelem’ kiáltja, / De előbb járt a vas, Toldi Miklós *bárdja*.” II/11.)

A két utóbbi – csak 1854-ben megjelenő – sor itt úgy kapcsolódik az előzőhöz, mintha a király magának kérne kegyelmet, és a feldühödött Toldi nem a név nélküli olasz „kalandor”, hanem az ő fejére sújtana le bárdjával. Szürreális „montázs”, de nem egészen alaptalan. Arany a *Daliás idők* második dolgozatában (1853–1855) szintén szóba hozza Anjou Károly és fia, Nagy Lajos trónbitorlásának („bitorságának”) kérdését,¹⁸⁶ és az utóbbit megfenyegető Toldi is egy vétkesnek ítélt Lajos fejét célozza meg „hétollú botjával”. („Király, ha nem nézném vitézi voltomat, / Majd fejedhez verném hétollú botomat” V/18)

A trónterembe engedély nélkül berontó Toldi jelenete nem Ilosvaitól, hanem Aranytól származik. Az egykori históriában nem egy jogosan háborgó hős vonja felelősségre vétkes uralkodóját, hanem egy fejedelmére mérges alattvaló adja elő panaszát, miután megkérdezték.

Jó Lajos királynak ezt bémondták vala:
Tholdi vitézekben hármat megölt vala;
Azonban Miklós is királyhoz bójuta;
Király kérdi okát, miért mívelte volna?

Az ősz vitéz válasza familiárisan nyers és goromba, de itt nem tekintik felségsértőnek és nem ítélik halálra.

„Király! ha nem nézném vitézi voltomat,
Majd fejedhez verném hétollú botomat;
Másszor megfeddenéd apró kölykeidet,
Meg ne csúfolnájak vitéz vén fejemet.”
Akkor Tholdi Miklós királlyal így jára,
Azonban az gyűlés Budáról eloszla,

¹⁸⁶ „Károly volt az első, magyarok királya, [...] Most fia országol, fia Lajos ennek: / Ki mondja bitornak? Ki még idegennek?” (IV/13); Arany János *Összes költeményei*, 2. köt., Szépirodalmi Könyvkiadó, 1964, 296.

Tholdi Miklós haza méne Nagyfaluba
Két esztendő múltván Tholdi Miklós meghala.”¹⁸⁷

Finita la commedia. Semmi rárontás, semmi mennydörgés, semmi „Halál a fejére!” Az 1854-es, végleges változatban Arany egyenesen Werbőczy István *Tripartituma* alapján rajzolja meg a fenti jelenetet, csaknem szó szerint dramatizálva és felvállalva annak „felségsértés” meghatározását. A Werbőczy-féle definíció szerint ugyanis „A hűtlenség vétkének [...] első esete a felségsértés bűne; ha tudniillik valaki fejedelmünk személyére szentségtelen kezet vet, vagy fegyverrel vagy méreggel ellene tör, vagy azok közé a falak közé vagy abba a házba, ahol a fejedelem lakozik, hatalmasul beront.”¹⁸⁸ (vö. „Toldi meg dühösen a királyhoz ronta, / És mennydörgő hangon ily szavakat ont.” /V/18/) Az ilyen vétkes büntetése halál és birtokvesztés: „Az, a ki felségsértés vagy hűtlenség vétkébe esett, [...] nemcsak kiváltságát, hanem fejét és minden javát is veszti.”¹⁸⁹ Kivéve, ha az uralkodó megkegyelmez neki, mert „a kegyelemadás és a jószágok visszabocsátása a fejedelem hatalmában áll.”¹⁹⁰

A *Toldi estéje* második kidolgozásának időszaka azonban nem a kiengesztelődés, hanem a forradalmat megbosszuló ötéves ostromállapot és a „nem engedünk a negyvennyolcból” ideje. Az alkotmányosságot, a magyar államiságot, a nemzeti jelképek használatát megszüntető birodalmi önkény ellen a legváltozatosabb társadalmi rétegekben növekszik az ellenállás, a dinasztiahoz hű konzervatívokat és az egyházakat is beleértve.¹⁹¹ Igaznak bizonyul az ifjú osztrák császár orosz megmentőjének jóslata, miszerint a kíméletlen megtorlással „politikai hibát” követ el, mert nemcsak legyőzöttekért közbenjáró barátját, „legjobb szövetségesét sérti meg”, hanem „még ellen-

¹⁸⁷ *Szöveggyűjtemény a régi magyar irodalom történetéhez. Reneszánsz kor*, Bp., Tankönyvkiadó, 1990, 653–654.

¹⁸⁸ *Tripartitum*, I. rész, 14. cím, 1. §.

¹⁸⁹ *Tripartitum*, II. rész, 12. cím, 6. §.

¹⁹⁰ *Tripartitum*, I. rész, 20. cím, 2. §.

¹⁹¹ Szögyény-Marich József emlékiratai = *A föld megőszült I., Emlékiratok, naplók az abszolutizmus (Bach) korából*, Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó, 1985, 33–108.

ségesebbé teszi egy nép szellemét, amelyet inkább engesztelni kellett volna”.¹⁹²

A forradalom leverése után befejezett *Toldi estéje* nem a korábbi ellentétek enyhüléséről, hanem azok fokozódásáról tanúskodik. A főhős és a király összetűzését most már nem az udvar idegenmajmolását kárhóztató, huszonnégy soros dörgedelem formájában kapjuk meg, amelyet Toldi elfogásának parancsa követ,¹⁹³ hanem egy villámcsapásként lezúduló, négysoros felségsértésbe sűrítve, amelyet a megrettent király – hivatalosan vissza nem vont – halálos ítélettel torol meg. A forradalom előtti változat Toldija még engedelmeskedett uralkodójának, és megkegyelmezett az országcímert „előöröklő” „olasz” kalandornak, de a szabadságharc leverése és a „Haynau világ” után az ilyen bűnösnek már nem jár bocsánat.

Mindez nem sokban igazolja „a semmi korszerű kapcsolatot nem kereső”, „bátortalan” és „rezignált” Aranyról szóló hagyományos elképzeléseket. Az állítólag 1848-ban lezárt *Toldi estéjében* számos olyan esemény nyomaira bukkanunk, amelyek az 1850-es években izgatták Aranyt és kortársait. Gondoljunk csak a Bach-korszak nevezetes szakáll-, bajusz- és kalaprendeleteire, amelyekkel a hatóságok a forradalmi metely továbbterjedését igyekeztek megakadályozni (l. Kossuth-kalap, Kossuth-szakáll). Arany és barátai leleményes humorérzéssel tették nevetségessé e kaszárnys rendteremtési próbálkozásokat. „Híre futamodott például – meséli később Kosztolányi –, hogy a nagykőrösi diákoknak tilos magyaros pörgekalapot viselniük. Egy reggel általános derűltség közepette valamennyien köcsöskalapban jelentek meg, melyet holmi madárijesztőről csentek, vagy vedlett kürtőkalapban, melyben édesanyjuk a tojásokat tartogatta.” Hasonlóan tették csúffá a rebellis szakállvisetlet tiltó rendeletet Arany tanártársai is. A készülő parancsról tudomást szerezve, „az egész tanári kar egyszerre lekapartatta

¹⁹² Karl von Buol-Schauenstein szentpétervári osztrák nagykövet jelentése Felix zu Schwarzenberg osztrák miniszterelnöknek (1849. okt. 20.), <http://mek.oszk.hu/06100/06162/html/aradiv02883/aradiv02883.html>

¹⁹³ *Arany János Összes Művei*, 2. köt., Bp., Akadémiai Kiadó, 1951, 287–288.

forradalmi szörzetét”, hogy a rendelkezést kézhez véve ne kelljen engedelmeskedniük.¹⁹⁴

Az emberiség történetében vannak „sima bőrű” és „szakállbarát” korszakok is. Az ókori Kelet vagy Toldi Miklósék ideje a dús arcszörzetet kedvelte, s ezt az előkelőség, az erő, a bölcsesség jelének tekintette. A magyar nyelvi adatok általában a szakáll megbecsüléséről és tiszteletéről szólnak: „*Becsüld meg az ősz szakált. (Km.) Szakállamra mondom, azaz becsületemre (Czuczor – Fogarasi). Ellentétben, mondjuk, XIV. Lajos francia udvarával vagy a 19. századi Habsburg birodalommal, amelynek tisztviselői többnyire borotvált képűek voltak, és a dús szakállt vagy a nagyméretű bajuszt már-már egzotikus, keleti vonásnak tekintették. A század közepe táján ezen arcdíszeket hovatovább a politikai szabadgondolkodás és a megbízhatatlanság jeleiként értelmezték, amit reformkori nagyjaink – így Széchenyi, Kossuth, Batthyány, Wesselényi, Eötvös, Táncsics vagy Damjanich – szakállas és bajszos portréival is illusztrálhattunk. A „szép ezüst szakállú” (I/4), „felségsértő” Toldi jól illett e jeles panteonba. Szívszorító bizonyítéka ennek a *felségsértés* címén valóban *bitófára* – újabb jelentésében akasztófára – ítélt Damjanich János, aki utolsó kívánságaként azt kérte a hóhértől: „*Vigyázzon a szakállamra, arra kényes voltam mindig.*”¹⁹⁵*

Ilyen történelmi szöveggörnyezetben talán Arany sem ok nélkül tartotta meg hősének már az 1848-as szövegváltozatban is szereplő és a sima képű udvaroncokra morgó „szakállnótáját” (IV/14–15), miközben naiv ártatlansággal hangsúlyozta e részlet „idézet” voltát: „Csaknem szórul szóra Ilosvaiból”. Így járt el Toldi felségsértő kirohanásával is (VI/18), amelyet a forradalom leverése utáni szövegváltozatban szintén külön szerzői jegyzetben óvott meg a cenzori közbeavatkozástól: „*E négy sor Ilosvaiból van átvéve, minden változtatás nélkül.* – Arany jegyzete”

A Bach korszakbeli szakáll- és bajuszháború nem kis helyet foglal el Arany 1852/1853-as levelezésében. Legközelebbi barátját, Tompa Mihályt így tájékoztatja az ügy fejleményeiről,

¹⁹⁴ Kosztolányi Dezső: *Író és bátorság. Válasz Móricz Zsigmondnak*, Nyugat, 1932. 3. sz.

¹⁹⁵ Baló Béni református lelkész vallomása Kacsinszky Géza lejegyzésében = *Az aradi vértanúk*, vál. és szerk.: Katona Tamás, Bp., Neumann Kht, 2001.

kitérve annak eszmei összefüggéseire: „Közlöm veled a világszerű eseményt, hogy éppen az imént vágtam le Don Caesar de Bazan-féle spanyol szakállamat, és csippentém rövidebbre bajuszomat, megelőzendő a parancsot, mely, amint hallom, már Kecskeméten várakozik expedícióra [...] Szász Károly is épp a borbélyműhelybe ment, hogy szakállt, s mint *pap*, bajuszát levétesse, ami pedig nehezen rendítené meg Európa egyensúlyát, mert igen kicsiny.”¹⁹⁶

Az ügy irodalmi hasznosításaként 1854-ben megírja a bajusztalansága miatt pórul járt Szűcs György gazda történetét (*A bajusz*), és – a hamarosan megjelenő *Toldi estéje* nyitányaként – sokatmondó címlapképpel teszi közzé művének II. énekét. A Vasárnapi Ujság címlapjának szöveges része nem véletlenül épp az „örökös” címerelrablásával dicsekvő „olasz” sértegetéseit és a felheccelt nézők dühkitörését beszéli el (II/5–9), amelyet a címlap másik felén Arany félalakos portréja lát el képes és jelképes magyarázattal. A portré ikonográfiai különlegessége a gondosan pödrött, az arc vonalán messze túlnövő bajusz, amely az iménti tűréshatárokhoz képest jelentősen meghaladja az európai egyensúly felborításához szükséges méreteket.

Az „ősz” és „nem galambepéjű” Toldi¹⁹⁷ a legközelebbi elődje – mondhatnánk „rokona” és „boldog őse” – *A walesi bárdok* galamb-ősz énekesének és dalnokainak.

Ajtó megől fehér galamb,
Ősz bárd *emelkedik*. [...]

Az öreg dalnok *emelkedése* „fehér galamb” voltából következik, amely ősi lélekjelkép s egyben a Szent Lélek szimbóluma. Ugyanúgy áthatja őt az Arany-hősök számára nélkülözhetetlen lelkiesség, mint a levegőbe levitált Szent Lászlót vagy a glóriával koszorúzott, „nem a földön járó” Toldit. Ők valamennyien egy fensőbb világrend, egy „nem földi bírót” ítéletét közvetítik, amely a vértanúságot vállaló bárdok földi és túlvilági énekeiben is úgy szól – sőt, úgy „emelkedik” és „csap le” – mint a szent lovagok kezében forgó harci attribútum.

¹⁹⁶ Levél Tompa Mihálynak (1852. dec. 1.) = *Arany János leveleskönyve*, Bp., Gondolat, 1982, 165.

¹⁹⁷ „Toldi Miklósnak sincs ám galambepéje” – *Toldi* II/14.

A 'Vasárnapi Újság' hetenként egyszer egy nagy nagydíjra íven jelenik meg: - Ezéketesi díj helyben: március, április, május és június hónapokban, azaz: négy hónapra 40 pkr. (Háskor kld. 10 pft.) -- Márciusától fogva utolsó decemberig, azaz: négy hónapra 1 ft. 40 kr. pp. (Háskor kld. 2 ft. 24 kr. pp.)

Mutatvány Arany Jánosnak „Toldi Estéje” című hőskölteményéből.

Arany János.

Nagy is volt az oltás, sok erő fért belé,
Fekete mész lova nehezen csipelő,
Sokat nyomott rajta páncella, fegyvere,
De onnantó teste volt a legelősebb tereh.

Hetykén járt alá s fel ország cimerével,
Faggatá a népet gyönyörű beszéddel,
Szíve a szerencsén hűlyággá fuvódott,
S gyakran éles szókkal ilyen csúfolódott:

„Nem vagyok én tenger iszlén csodája,
Hogy éklélön rajtam utca szeme szája,
Nem is jöttem ide, párízón vetve,
Tánczomat mutatni, mint valamely medve.
Sőt a szemfényvesztőt sem ily nagyon értem,
Hogy magát ily sok nép öszetörje értem :
A szemfényvesztők csak egy módját tudom ...
A ki némi meri, jöjön, megragatom.

De ugyan ki jön-e mellyik merne jöni,
Gyenge ábrázatját követő ösztönöi...?
Ne lopjuk az időt: felment annak ára;
Jobb, hogy minden ember hazamegy, dalgára; —
En is ezt a ezimet hazaviszem innét,
Mivelhogy ez engem örökösen illet:
Jó tsanakát, magyarok, ámbár reggel vagyon;
Várotok piacját én innárr elhagrom."

Mint a bőszült gulya, ha vérszagot érez
Bőmbőlve fut össze a kionaltt vértész :
A lázadt magyarok azonképen vannak,
Mind az olasz felé törnek és rohannak.

Menyaidörgést felülmúl véstes ordítások,
Látzók, de nem hallók fügcikorgatások;
Mint a tengerészek, egymást rúgva tolják
S a mint nekidőlnék, recseg a nagy korlát.

Ti urak, ti urak, hitvány ebek!
Ne éljen Eduárd?
Hol van, ki zengje tetteim –
Elő egy velszi bárd! [...]

Itt van, király, ki tetteidet
Elzengi, mond az agg;
S fegyver csörög, haló hörög
Amint húrjába *csap*.

„Fegyver csörög, haló hörög,
A nap vértóba száll,
Vérszagra gyűl az éji vad:
Te tetted ezt, király!”

Úgy látszik, mégiscsak igaza volt a folklorisztikus diákbölcsességnek, miszerint „Arany János velszi bárdokkal sújtott le a Habsburg-házra.” A *Toldi estéjét* és *A walesi bárdokat* tényleg ugyanaz a költő írta.

Kérdezhetné persze valaki: „De hogyan fejezte be őket? ... A balladát tényleg a vértanúk dalával, mindent túlzengő fortissimóval, a humoros eposzt meg néma sírjelenettel, amelyről a jó ég tudja, mit üzen az olvasónak...

Harmadnap olyankor, egy fölleges estén,
Domb emelkedett már Toldi Miklós testén,
Amelyet az öskert, bánatja jelével,
Behinte lehulló, sárga falevéllél.

Nem jelölte a sírt drága érc, vagy márvány:
Bence volt az emlék, lába felől állván,
Egy ásót ütött le, azon támaszkodék,
S elborítá a sírt új havával az ég. (VI/38)

Horváth János például az elmúlás történelmi mélabúját és az enyészet végleges diadalát látja benne: „Kétség és remény, ború és derű váltogatja egymást a műben [...], mígnem végül 'egy fölleges estvén' visszakerülünk a kiindulás színhelyéhez, a sírhoz, melynek dombja immár megásója testén emelkedik. A két versengve vetélkedő hatalom: *élet és enyészet közül az utóbbi győzött*. [...] *Csak az elmúlás méla hangulata marad meg s hulldogál 'bánatja jelével': sárga falevelekkel a nagyfalusi sírra*. Az öskert Toldi személyét, a gazdáját gyászolja: a költő hangulatában az idők és korszakok elmúlásának történel-

mi mélabúja is benne rezeg, megilletődött belenyugvásként a törvényszerűbe, a változhatatlanba.”¹⁹⁸

Szép ez a lírai eszmefuttatás, de sajnos nem a mese végéről szól. A *Toldi estéje* nem a lehulló falevelekkel és a végleges elmúlás bánatával végződik, hanem a télbe forduló természet újonnan jött, első hóesésével, amelyet tényleg a fent említett „jó ég” – végső soron Isten – terít a sírra, meg az oda ásót tűző Bencére. „Kinek az ég alatt már senkije sincsen, / Ne féljen; felfogja ügyét a jó Isten.” (*Toldi* VII/1)

Az első havazás a művészetben és a mindennapi életben is érzelmi megtisztulást és örömteli ünnepélyességet sugall. Ahogy az Arany-tisztelő Ottlik Géza is mondja, ilyenkor „véget ér a sár korszaka... Tiszta és puha szőnyeget terít lábunk elé az égi kegyelem.”¹⁹⁹ A hóesés hozta kegyelem jelentőségét és lehetőségét már a strófa ó- és újszövetségi kezdőszava, a feltámadásra utaló „Harmadnap” is érzékelteti. Ez nem véletlenül csak az 1849-es bukás és „Apokalipszis” után jelent meg e versszakban, egy nagyon is e világi feltámadás óhajaként és megerősítéseként. (A korábbi, 48-as kidolgozásban még „Másnap alkonyatkor” szerepelt.)²⁰⁰ Arany nem a történelmi mélabú és a vigasztalan enyészet költője, hanem egy egyszerre üdvtörténeti és e világi feltámadásé, amit műve elhanyagolhatónak hitt részleteivel – így a „harmadnap”-pal vagy a Bence támaszául szolgáló ásóval is – jelez nekünk, figyelmetlen olvasóknak. Mert ki gondolná, hogy ezt a közönséges kerti szerzőszámot az európai művészetben már a 14. század óta a krisztusi feltámadás jeleként használták?... (A feltámadt Jézust a János evangélium Mária Magdolnája először kertésznek hitte, akit így e jelenetben többnyire ásóval a kezében ábrázoltak.)²⁰¹

Végleges enyészet helyett feltámadás? Nem is olyan gyászos üzenet ez egy Bach-korszakban befejezett és kiadott, humoros eposz lezárásaként! Emlékezzünk, már a fiatal Toldi megmond-

¹⁹⁸ Horváth János: *Tanulmányok*, II. köt., Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 1997.

¹⁹⁹ Ottlik Géza: *Iskola a határon*, Magvető és Szépirodalmi Könyvkiadó., Bp, 1976, 141–142.

²⁰⁰ Arany János *Összes Művei*, 2. köt., Bp., 1951, 291.

²⁰¹ Vö. még János 20,1–8; *A keresztény művészet lexikona*, szerk.: Jutta Seibert Corvina, 1986, 41, 187–190 (az Ásó és a Krisztus feltámadása címszavak).

ta: „Aki meg se halt még, minek azt siratni, / *Mikor a halott sem fog halott maradni!*” (Toldi VI/16)

1. kép: van Oostsanen (1533)

2. kép: Dürer

3. kép: Bronzino

4. kép: Lavina Fontana (1581)

5. kép: Janssens-Wildens (1620)

6. kép: Lucan Huetter (1753)

7. kép: Alonso Cano (kb. 1640)

A PETŐFI-KÉPHEZ

PETŐFI MINT EGYSZERŰ KÖLTŐ

A Petőfiről szóló írások többsége másfél évszázada az „őszinteségét”, az „egyszerűségét”, a „világosságát” emeli ki. „Őszinte, mert egyszerű és nincs mit elhallgatnia. Őszinte, mint ahogy az üveg átlátszó” – mondta róla például Babits Mihály is, aki szerint Petőfi olyan „tisza és primitív tükör”,²⁰² „amelyen nem hagy nyomot a legfeketebb kép sem...”²⁰³

A minden titkok verseinek Adyja, aki minden emberben Észak-fokot, titkot és idegenséget látott, ennek épp az ellenkezőjét állította: „Engem Petőfi tanított meg arra, hogy nincs világosság... Még Petőfit is, a mindig átlátszásra a Nap elé álló, ragyogó Petőfit sem tudjuk megmagyarázni [...] Boldogok, akik mindent megmagyaráznak, mert eszükbe se jut, hogy megérteni teljesen semmit se lehet, s kiváltképpen nem a nagyon világosnak tetszőt...”²⁰⁴

Kinek van itt igaza? Lehet, hogy tényleg elvakít bennünket ez a ragyogó és üvegszerű világosság? Lehet, hogy épp a nagyon világosnak tetszőt a legnehezebb felfogni és megérteni?...

Vegyünk egy példát. Az „egyszerűség kedvéért” olvassunk bele, mondjuk, az *István öcsémhez* című versbe, amelyet a legújabb Petőfi-monográfia is „a családi viszonylatok nyílt, őszinte ábrázolásaként” jellemez,²⁰⁵ s amelyet még a freudista Wagner Lilla is „komplikálatlan és idillikus” versként emleget.²⁰⁶ Vajon miként magyarázzuk benne azokat a váratlanul felszikrázó „többletjelentéseket”, amelyeket egy filmmontázsokon és freudi elszólásokon nevelkedett olvasó tán könnyebben észrevesz, mint a Petőfi-szövegekről fölényes biztonsággal ítélező irodalmárok?

Idézem:

²⁰² Babits Mihály: 'Petőfi és Arany' = Uő, *Esszék, tanulmányok*, 1. köt., Bp. Szépirodalmi Könyvkiadó, 1978, 160.

²⁰³ Babits Mihály: 'A magyar jellemről' = Uő, *Esszék, tanulmányok*, 2. köt., Szépirodalmi Könyvkiadó, 1978, 646.

²⁰⁴ Ady Endre: *Petőfi nem alkuszik = Petőfi koszorúi*, Bp., Magvető, 1973, 384.

²⁰⁵ Kerényi Ferenc: *Petőfi Sándor élete és költészete*, Osiris, 2008, 122.

²⁰⁶ Wagner Lilla: *A negyedik Petőfi*, London, Szepsi Csombor Kör, 1972, 20.

Szegény atyánk! ha ő úgy nem bizik
Az emberekben: jégre nem viszik.
Mert ő becsületes lelkű, igaz:
Azt gondolá, hogy minden ember az.
És e hitének áldozatja lett,
Elveszte mindent, amit keresett.
Szorgalmas élte verítékinek
Gyümölcseit most más emésztí meg.
Mért nem szeret úgy engem...²⁰⁷

Mármint kicsoda?...

A pillanat tört részéig azt gondolhatnánk, hogy az apa, aki e néhány sorban eddig ötször töltötte be az alany szerepét:

„Szegény atyánk! ha ő úgy nem bizik” – tudniillik: *atyánk*;
„Mert ő becsületes lelkű, igaz” – t. i. *atyánk*;
„Azt gondolá” – t. i. *atyánk*;
„e hitének áldozatja lett” – t. i. *atyánk*;
„Elveszte mindent” *ő*, azaz „*atyánk*”;
„Mért nem szeret úgy engem”

A sorok „apára állítódása” miatt itt valóban felvillanni látszik ez az „atyánk” jelentés, de mivel egy „istenem” alany jelenik meg helyette, ez a fiát „nem szerető” atya már-már „*atya* → *istenné*” módosul.

Az egyszerű alanyváltásból felderengő fájdalom, a „fiát nem kedvelő, isteni atya” képe épphogy csak megvillan. De a nyoma megmarad. A röpke megállásra késztető sorvég, a sorvégi szünetet nyújtó, mondatközi kérdőjel *ad némi időt a rögzüléséhez*. Az utána következő sorok magyarázkodását már egy akaratlan elszólás „helyesbítésének” érezzük, amely a levél íróját emésztő keserűség valódi okáról sem beszél nyíltan és őszintén:

Mért nem szeret úgy engem istenem?
Hogy volna mód, sorsán enyhítenem.
Agg napjait a fáradástul én
Mily édes-örömet fölmenteném.

²⁰⁷ *Petőfi Sándor Összes Versei*, s. a. r. Kiss József (a továbbiakban: PSÖV), Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó, 1976, 701.

Ez fáj nekem csak, nyugodt életemet
Most egyedül ez keseríti meg.

Ha tényleg csupán e segíteni képtelenség zavarja a levélíró egyébként „nyugodt életét”, akkor mi lehet az a halálos veszedelem, amely az egyre fokozódó rajongással emlegetett édesanyát fenyegeti?

S anyánkat, ezt az édes jó anyát,
O Pistikám, szeresd, tiszteld, imádd!
Mi ő nekünk? azt el nem mondhatom,
Mert nincs rá szó, nincsen rá fogalom;
De megmutatná a nagy veszteség:
Ha elszólná tőlünk őt az ég...

A vers értelmezői tanácstalanul állnak e látszólag indokolatlanul felbukkanó, gyászos sejtelen előtt. Csupán a meglétére utalnak, mint Pándi Pál: „Az aggodalom és szeretet tónusába drámaibb szín is keveredik, egyfajta „modern” őszinteség, amellyel a közfelfogásban tudat alá, de legalábbis hallgatásba szorított szorongást tesz nyilvánossá – a legegyszerűbb, mondhatni naiv előadásmód keretében.”²⁰⁸ A költemény „naiv” bevezető sorai még valóban az estebéd utáni meghitt – sőt „vidám” – családi beszélgetésekről szólnak!... Egy ilyen derűs indítás után se a „fáradozások”, se az „örök törődés”, se a becstelen emberek csalása nem indokolhatják az édesanya halálától való rettegést, és azt a meredek hangulatváltozást, amely végül a levélírójának életét is fenyegeti!

Én a vidámság hangját keresém,
És akaratlan ilyen fekete
Lett gondolatjaimnak menete;
S ha még tovább fonnám e fonalat,
Szivem repedne a nagy kín alatt.

²⁰⁸ [7] Pándi Pál, Petőfi – *A költő útja 1844 végéig*, Bp. Szépirodalmi Könyvkiadó, 1982, 141). L. még Agárdi Péter: *István öcsémhez = Petőfi állomásai* (Versek és elemzések), Bp., Magvető, 1976, 59–84.

Ilyen életveszélyesen nagy kínhoz életbevágóan nagy ok szükségeltetik, amire egy jó műnek feltétlenül utalnia kell. (Különben aligha óvhatnánk meg a szerzőt az „üres retorikát” emlegető, jogos szemrehányásoktól.) Az *István öcsémhez* szövegében természetesen ott van ez az ok és ez az utalás – csak hát „a legvilágosabb dolgokat a legnehezebb felfogni és megérteni”... Az „elszólítná őt az ég” kijelentést sokan hajlamosak egyszerű közhelynek és sablonnak tekinteni, mert megfelelőeknek arról, hogy a Petőfi-féle kép- és motívumvilág összefüggésszerkezete ennek az „üres közhelynek” is saját helyi értéket és jelentést kölcsönöz, azaz a látszólagos sablont is egyéni értelemmel ruházza fel.

Egy költő szavainak értelmét nem pusztán az akadémiai értelmező szótárból, hanem a költő egyéni szóhasználatából, a költő szótárából lehet valóban megérteni. És ha e költői szótárban és szóhasználatban az isteni hatalom sorozatosan az apai hatalomhoz társul, egy anyát elszólító ég és egy anyát elszólító isten ezekben az apát is felidézi. Magyarán, az anya halálához itt az apának is köze lesz.

Mivel támaszthatjuk alá ezt az enyhébb esetben is kegyelet-sértőnek minősülő állításunkat? Természetesen olyan példákkal, amelyekben az isten, az ég és e földi atya ugyanilyen párhuzamosan cselekszik Petőfinél.

Lássunk, íme, néhányat!

A *Fölszedtem sátorfám* című versben az apját elhagyó fiú egyben istentől elrugaskodott gyerekké válik („Fölszedtem sátorfám és világnak mentem [...] S az apai ház úgy elmaradt mögöttem [...] Ilyen istentől elrugaskodott gyerek / Az aggódást ingyen sem érdemli meg”).²⁰⁹

Az *Úti jegyzetekben* ugyancsak *istentelen* és *pokoli* szándéknak minősül az *apától* kárhoztatott színészi pályát választani („Atyám [...] egy percig sem késett pokoli örvénybe süllyedendő fia megmentésére rohanni. S istentelen szándékomtól csakugyan eltérítettek atyai tanácsai, melyek még hetek múlva is meglátszottak... hátamon és lelkem porsátorának egyéb részén.”)²¹⁰

²⁰⁹ PSÖV, 700–701.

²¹⁰ *Petőfi Sándor Prózai Művei*, s. a. r. Kiss József (A továbbiakban: PSPM), Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó, 1976, 450.

Az Úti levelekben az apától kitagadott fiút az isten is elhagyja, s így „istentül, embertül elhagyott földönfutó” lesz belőle. („Hat esztendeig voltam istentül, embertül elhagyott földönfutó [...] tizenhatodik esztendőmtől a huszonkettedikig.”²¹¹ – Ne feledjük, a költő tizenhatodik életéve, az 1839-es esztendő, az atyai „kitagadás” és a vándorévek kezdetének időpontja.)²¹²

A *Tündéralomb*ban az isten lakhelye – vagyis az ég – is kitaszítja az ilyen gyermeket:

Futottam árván, mint a hullócsillag,
Melyet magából kilökött az ég...²¹³

És így tovább.

A Petőfi szóhasználatában érvényesülő atya – isten – ég szinonímia (rokonértelműség) tehát nagymértékben valószínűsíti, hogy az ég által halálra szánt és elszólított személy életét nála a földi atya is veszélyezteti.

A félelem az édesanya halálától igen korán megjelenik a költő műveiben. Már egy 1839 februárja előtt, Selmecen írt vers is a hős „szülőjének” halálát emlegeti, és akkor is az „égi rendelés”-sel – sőt ennek erőtlenségével – kapcsolatban.

Jó szülőmet
Rejti sír,
Adni mást
Az ég se bír.
(Bú)²¹⁴

Petőfinél az anyák nagyon korán halnak. Idő előtt hal meg Kukorica Jancsi nevelőanyja, miként a „másik árvának”, Iluskának az édesanyja is. A jellegzetes Petőfi-hős – a betyár, a „haramja” – szintén édesanya halálát panaszolja, miközben a reá váró „akasztófát” is megemlíti:

²¹¹ PSPM, 497.

²¹² Fekete Sándor: *Így élt a szabadságharc költője*, Bp., Móra Könyvkiadó, 36.

²¹³ PSÖV, 485.

²¹⁴ PSÖV, 9

Édesanyám meghalt... kis házunk azóta
Régen összeroskadt... s áll az akasztófa.
(*Fürdik a holdvilág az ég tengerében*, 1844)²¹⁵

A költő verseiben szereplő „betyár” az iskolás közhelyekkel ellentétben nem csupán a nép kénytelen-kelletlen bűnözővé lett fiainak sorsát villantja fel, hanem a „szerelemfáltás” fiúi változatát is kifejezi, ahogy azt *Az én szerelmem* című, szintén 1844-ben keletkezett vers sorai is tanúsítják:

Az én szerelmem rengeteg vadon;
A féltés benne mint haramja áll...²¹⁶

A féltés elsődleges tárgya Petőfinél mindig az édesanya volt, akihez a fia még 1848-ban is „a legszebb szerelmes verseit” készült megírni,²¹⁷ s akinek halálától az öccséhez szóló versben is rettegett. Az *István öcsémhez* otthonról eltávozott hőse ezért ugyanúgy egy közeli, őt helyettesítő személyre bízza – vélhetőleg veszélyben forgó – édesanyját, mint a szülői házat egykor viharos jelenetek után elhagyni kényszerült, ifjú Petrovics Sándor.

„Sohasem felejtette el Kurucz Zsuzsanna azt a napot – olvashatjuk Kéry Gyula *Friss nyomon* című könyvében –, amikor Petrovics mester ebéd közben haragosan civódott Sándor fiával, a szegény Petrovicsné pedig keservesen sírt. Aznap Petrovics nagy haraggal távozott hazulról, s megparancsolta, hogy mire hazatér: Sándor már ne legyen otthon.

Délután Petrovicsné húst és pogácsát gyúrt egy kis batyuba.

– Ne sírjon, édes anyám – mondta Sándor –, majd elmegyek katonának.

²¹⁵ PSÖV, 133.

²¹⁶ PSÖV, 247.

²¹⁷ „1848 első havában, midőn boldog szerelme első hónapjait élte, azt mondá nekem: ‘majd meglátod, hogy most fogom megírni a legszebb szerelmes verseimet: egy egész kötet költeményt – az anyámhoz’ – hozzá is fogott, hanem aztán közbejött a nagy világváltozás: – s más anya szerelme foglalta le magának az egész lelkét.” Jókai Mór: *Petőfi Sándor élete és költeményei* = *Uő, Írói arcképek*, Bp., Unikornis Kiadó, 1993, 129.

De az édes anya szíve csak nem nyugodott. Zokogva borult fiára, mikor a kapuhoz kísérte. A hű cseléd: Zsuzsi is ott állt és könnyezve nézte a szomorú búcsúzkodást.

Sándor vele is kezet fogott:

– Isten vele, Zsuzsi – *vigyázzon az édes anyámra.*”²¹⁸

A *Bú*, a *János vitéz* vagy a *Fürdik a holdvilág* édesanyái már eltávoztak az élők sorából. A *Kis menyecske, szép kis menyecske* című népies zsánerkép fiatalasszonyát azonban ugyanúgy a közeli jövőben érheti el a halál, mint az *István öcsémhez* édesanyját. Mindkét vers keletkezési ideje 1844 júniusa. Szoros összefüggésüket a tartalmi egyezéseken kívül az is igazolni látszik, hogy a vers kezdősorának és egyben címének legfontosabb szava, a „menyecske” szinte tovább folytatja – mondhatnánk, „tovább fejleszti” – a rímzavakat, amelyeket az *István öcsémhez* befejező részében olvashattunk.

E költemény hőse azt ajánlja szíve választottjának, egy férjétől gyötört – s mellesleg a nagy Duna mentében lakó – fiatalasszonynak, hogy ne tűrjék tovább keserves sorsukat, hanem öljék magukat inkább a Dunába:

...Van most urad, módos, takaros
Módos, takaros, de haragos.

Nem tudom, szereted-e őtet?
De tudom, nem szeret ő téged.
Nemcsak hogy szerelmet nem ismer,
Szegény menyecske, még meg is ver.

Ha megunod ezt az életet,
Tedd a kezembe a kezedet,
Menjünk ki a Duna partjára,
Ugorjunk együtt a Dunába!²¹⁹

Vajon mért nem választ ennek „a népi életből vett jelenetnek” a hőse valamilyen férfiasabb megoldást e brutális vetély-

²¹⁸ Hatvany Lajos: *Így élt Petőfi* (a továbbiakban: ÍÉP), Magvető Könyvkiadó, 1967, I. 213.

²¹⁹ PSÖV, 154.

társsal szemben? Azaz miért nem kel a szegény menyecske védelmére?

A Petőfi-hősök nem mindig viselkednek olyan szilárdan és tetterre készen, ahogy a fenti idézet alapján elvárhatnánk... Főként akkor nem, ha saját apjukkal kell szembeszállniuk! Mert hiába ér fel húsz legénnyel Kukorica Jancsi, a nevelőapjára ő sem képes kezét emelni: „S ha ütlegre kerül a dolog, azt verje, / Ki félig apja volt, ki őt fölnevelte?” Ezért nem védekezik a Sámsonnal vívott párbajban Saul sem a *Tigris és hiéna* végén, ahol az apa meg is öli a kardját leeresztő fiút...

A férfi hős „gyávaságának” motivátlansága először a *Kis menyecske*... esetében is groteszk és tragikomikus hatást kelt,²²⁰ de csak amíg a verset egyszerű népi életképnek tekintjük. Ha viszont a hősök cselekvését irányító szerző viszonyaiból vezetjük le a „tehetetlenséget” és *együtttes halálra ítéeltséget*, a műbe foglalt személyes emlényomok a vers mélyebb, belső indokoltságának felismeréséhez vezetnek.

A mű megformálása szempontjából természetesen ez is egyfajta költői szerepjátszást igényel, de nem olyan érdektelen és külsődleges formában, ahogy ezt Horváth János írja e verssel, meg általában a „genréképekkel” kapcsolatban: „Nem Petőfi az alanya (...)” a *Kis menyecske, szép, kis menyecske* című költeménynek, mert „reá nem vonatkoztatható adat van” benne: „Dunába ugrást ajánl fel volt kedvesének, ki férjhez ment egy gazdag, de haragos emberhez”. „A Petőfi-féle genrékép csak tisztultabb fejlettségi foka a helyzetdálnak; egy zavaros, heterogén vegyülék kitisztulása a legtermészetesebb egyneműség felé; kiűzése a műfaj hamis elemének, mely a szubjektív és tárgyi igazság korcsvegyüléke volt; *döntés a tárgyi igazság: a szerep javára (...) A költő teljesen eltűnik; maga a bemutatandó typus áll ki s szólal meg* minden teketória nélkül.”²²¹

A *Kis menyecske*... sajnos nem igazolja a fenti megállapításokat. Az ilyesfajta népi életképekben csak látszólag dől el a

²²⁰ Talán ezzel magyarázható, hogy e valóban problematikus verset a „műtész” Császár Ferenc is kihagyta az általa szerkesztett jótékony célú kiadvány, az Aradi vészlapok (1844) anyagából. V. Nyilassy Vilma: *Dal a pipáról s más egyebekről* – Császár Ferenc irodalmi hagyatékának Petőfi-kéziratai, *A Petőfi Irodalmi Múzeum évkönyve*, 1959, 146.

²²¹ Horváth János: *Petőfi Sándor*, Pallas, 1922, 58.

választás a „tárgyi igazság” javára – a „bemutatandó typust” ezekben is olyan belső igazság költői kifejezésének kényszere mozgatja, amelyet a hétköznapi Petőfije legszívesebben elrejtene a világ elől. „Nem mondhatja el senkinek”, ezért költőileg elrejtve mondja el mindenkinek...

A néprománcok példaként emlegetett *Megy a juhász számaron*, illetve a vers alapját képező események összehasonlítása szemléletesen példázhatja e kétféle törekvés viszonyát és megvalósulását, amit Horváth itt is a tárgyi igazság győzelme-ként értékel: „'Néprománc' a *Megy a juhász számaron* is (...) mi a célja? Az, hogy megmutassa, hogyan fejezi ki legnagyobb elkeseredését ez a típus (...)”²²²

Kéry Gyula Bankós Károlytól, Petőfi kunszentmiklósi barátjától hallotta, és az ő nyomán mesélte el a vers keletkezésének történetét. „[Petőfi] 1844 nyarán is vendége volt Bankós-nak. Egy délután pipázgatva sétálgattak az Epreskert felé. Midőn a fahídhöz értek, egy juhászlegény jött velük szemben számaron.

Petőfi hirtelen odaszólt Bankós-nak:

– Nézd, Károly, ezt az eredeti képet!

A hosszú lábú juhász döcögve jött egy kis számaron, és csakugyan földig ért a lába...

– Hová vágat kend? – kérdi Petőfi tréfásan a mellettük elhaladó juhásztól.

– Beteg a rúzsám, ahhoz mék! – kiáltott vissza a juhászlegény, és nagyokat vágott a számárra.

Petőfi és Bankós e jelenet után folytatták sétájukat. Mikor hazaértek, Petőfi néhány percre bement a szobájába, s mikor visszatért, így szólt Bankóshoz:

– Te, Károly, megverseltem azt a juhászt, akit délután láttunk.

És felolvasta a *Megy a juhász* című költeményét.”²²³

Vagyis ezt:

Megy a juhász számaron,

Földig ér a lába;

Nagy a legény, de nagyobb

Boldogtalansága.

²²² Horváth János: i. m., 60.

²²³ Kéry Gyula: *Friss nyomon* = ÍÉP, I. 597.

Gyepes hanton furulyált,
Legelészett nyája.
Egyszer csak azt hallja, hogy
Haldoklik babája.

Fölpattan a számárra,
Hazafelé vágat;
De már későn érkezett,
Csak holttestet láthat.

Elkeseredésében
Mi telhetett tőle?
Nagyot ütött botjával
A számár fejére.²²⁴

A megtörtént esemény és az elkészült mű között van egy lényeges különbség: az egyikben csupán beteg a juhász kedvese – a másikban meg is hal. Az *István öcsémhez* és a *Kis menyecske...* előbb jelzett tanulságai, valamint a nem sokkal utánuk írt *Megy a juhász...* témája egyaránt arra utal, hogy ez utóbbit is egy édesanyja életéért aggódó Petőfi vetette papírra.²²⁵ A betegség halállá fokozásán kívül a valóságos és a versbéli juhász eltérő úti célja is igazolhatja az eredeti tényekre rávetülő, személyes aggodalmat. A kunszentmiklósi legény szavai – „Beteg a rúzsám, ahhoz mék” – egyértelműen tanúsítják, hogy ő a kedvese házához igyekszik. A versbéli juhász úti célja, a „hazafelé”, azonban aligha jelöli a babája házát. Inkább a saját otthonára vonatkozik, ahol viszont nehezen találkozhatna a kedvesével, mert a 19. századbeli magyar falun aligha lakott (ráadásul betegeskedett!) egy legény babája – tehát nem a felesége! – e legény otthonában.

De akkor kihez siet ez a juhász, és kinek a holtteste várja odahaza? S egyáltalán – *ki a „gyilkos”*?...

A „tükörszerűen világos” és „egyszerű” Petőfi-versek értelmezői itt is olyan ellentmondásokkal és „rejtélyekkel” szembesülhetnek, amelyek nem e művek egyszerűségét és tükörszerű

²²⁴ PSÖV, 158.

²²⁵ Az *István öcsémhez* és a *Kis menyecske...* keletkezési ideje 1844 júniusa, a *Megy a juhászé* 1844. július.

világosságát igazolják. De azért kár lenne mindezt a ma divatos trendeknek behódolva a műveit belengő, „felszabadító bizonytalansággá” szépítgetni. A költő egyéni szóhasználatának és emblematikájának bevonása, a művek közti kapcsolatok feltérképezése ezúttal is közelebb vihet az ilyen „rejtélyek” megoldásához. A műveiben szokásos „hazafelé” megjelölés ugyanis nemcsak az „otthoni” irányt szokta nála meghatározni, hanem az elsőként megszólítandó személyt is:

Egész uton – *hazafelé* –
Azon gondolkodám:
Miként fogom szólítani
Rég nem látott *anyám*?”²²⁶

A műben rejlő „személyes igazság” tisztázása nélkül megint olyan ellentmondásokba ütköznénk, amelyek a vers hitelét és esztétikai értékét veszélyeztetnék. A Horváth János kifogásolta szubjektív igazság most sem tűnt el, inkább „felülírta” a bemutatandó typus tárgyi igazságát. A kortárs és családtag Gyulai Pál mintha ezúttal is jobban ismerte volna sógorát, mint egyébként nagy érdemű, 20. századi kartársa: „Petőfi lírikus, egészen alanyi, aki elbeszélő költeményeiben is alanyi érzéseit önti ki, s mindig önmagát rajzolja.”²²⁷ Ahogy a költő is mondta önmagáról: „Legyen esze az érdemes közönségnek, s gondolja meg azt: ha már lírikus az ember, hát azért lírikus, hogy önmagáról beszéljen.”²²⁸

Mint a fenti, „egyszerű” példák mutatják, az ilyen önmagáról beszélés vizsgálata olykor a korábbiaktól eltérő értelmezésekhez vezethet, amelyeket persze nem ártana néhány megbízható életrajzi ténnyel is alátámasztanunk.

²²⁶ *Füstbe ment terv* (1844. április) = PSÖV, 129.

²²⁷ Gyulai Pál: *Arany János* (Emlékbeszéd) = *Petőfi koszorúja*, Bp., Magvető Kiadó, 1973, 308.

²²⁸ Az idézet az *Úti levelekből* való: vö. PSPM, 508.

PETŐFI MINT ÉLETRAJZI KÖLTŐ

„Akármennyit írtak is már Petőfiről, még mindig mintha valami titok
lappangna ezen 'egyszerű' költő körül”.
(Imre László)²²⁹

Az *István öcsémhez*, a *Kis menyecske...*, a *Megy a juhász...* sorait olvasva úgy találtam, ezek a korántsem „komplikálatlan” vagy „idillikus” versek, tulajdonképpen egy fiát és feleségét veszélyeztető, már-már „isteni” atyára utalnak. A harmonikus családi költészet mintaképeként emlegetett és tanított Petőfihez képest kissé meghökkentő volt a tanulság, és joggal vetette fel állításaim megalapozottságának, illetve a Petőfi-életrajzok hitelességének kérdését. Mert hol van ilyen családját veszélyeztető, zsarnok atyáról szó a tankönyvekben, vagy akár a szakirodalomban? Bármennyire hihetetlen, néhány korábbi életrajz és kortársi dokumentum adatai és tanulságai hiányoznak a ma kanonizált pályaképekből. A kritika manapság Kerényi Ferenc műveit, a *Petőfi Sándor élete és kora*,²³⁰ valamint a *Petőfi Sándor élete és költészete*²³¹ tekinti a költő leghitelesebb életrajzainak. Közülük az utóbbit maga a szerző nevezte költőnk „tüzetes életrajzának”,²³² s e megállapításával szinte minden méltatója egyetértett. „Az első teljes Petőfi-monográfia”, „teljes és igen alapos áttekintés” – írta például Kálmán C. György.²³³ „Félbetört élet teljes rajza” – hangsúlyozta Márton László bírálatának már a címével is.²³⁴ „Olyan könyv, melyből Petőfi életéről mindent meg lehet tudni, amit érdemes” – jelentette ki Margócsy István,²³⁵ akit Orosz László, az idősebb pályatárs helyesbített: ez a mű „nemcsak azt tartalmazza, amit Petőfiről tudni érdemes,

²²⁹ Imre László: *Kerényi Ferenc: Petőfi Sándor élete és költészete, Irodalomtörténet*, 2009/1, 101–108.

²³⁰ Kerényi Ferenc: *Petőfi Sándor élete és kora* [a továbbiakban: K₁] Bp., Unikornis Kiadó, 1998.

²³¹ Kerényi Ferenc: *Petőfi Sándor élete és költészete* [a továbbiakban: K₂] Bp., Osiris Kiadó, 2008.

²³² K₂ 5.

²³³ <http://rec.mta.hu/rec.iti/Members/KalmanCGyorgy/fel-laikus-jegyzetek>

²³⁴ Márton László: *Félbetört élet teljes rajza*. Holmi, 2008/8

²³⁵ Margócsy István: *Kerényi Ferenc emlékezete*, Élet és Irodalom, 2008. nov. 7.

hanem mindazt is, amit másfél évszázad Petőfi-kutatása felhalmozott”.²³⁶ A esztendeje, a tudós elhunytakor Kispálné dr. Lucza Ilona így jellemezte a tudományt ért veszteséget: „Dr. Kerényi Ferencsel megszűnt a Petőfi-kutatás. Nincs jelenleg olyan felkészült kutató, mint ő volt, nem tudni, akad-e irodalomtörténész, akit ez a magasra tett mérce nem riaszt el a folytatástól. A közhelyként emlegetett 'pótolhatatlan úr marad utána' Kerényi Ferenc esetében a tények pontos megfogalmazása.”²³⁷ A gyász előtt fejet hajtva mégis azt javaslom: nézzük meg a költő gyermekkoráról és családjáról feljegyzett, de a mostani kánonból – a kutatást zavaróan – hiányzó értesüléseket.

Hogy az első, valóban teljességre törekvő és szakszerű Petőfi-biográfiával, Ferenczi Zoltán háromkötetes Petőfi életrajzával kezdjem (kiadták 1896-ban, Budapesten), bizony már ez is egy családjától „feltétlen engedelmességet” követelő és gyermekeivel „túlzó szigorral” bánó atyáról számol be. (Ma jószerivel csak a nagy, központi könyvtárakban és az interneten elérhető.) A kortársi visszaemlékezésekre támaszkodó szerző így mutatja be e „szilárd, daczos, hajthatatlan” férfiú viselkedését: „ha ellentmondásra talált, könnyen fölhevülő tűzzel, indulatosan beszélt. [...] Családjával szemben éppen oly szigorú, mint a mily hajthatatlan s ellentmondást nem tűrő természetű volt [...] Fáradozásai tudatában családjától feltétlen engedelmességet kívánt.”²³⁸ A gyermekeit szerető és mindig védelmükre kelő anya gyakran állt a „feldühösödött apa és gyermekei közé”, kivált midőn az „Sándort kitagadta, vagy midőn színésszé lett, s az apa megtiltotta, hogy valaha még küszöbét átlépje.”²³⁹ Ferenczi úgy véli, az atyai szigor e túlzásai végzetes hatással voltak Petőfi jellemének és sorsának alakulására: a tizennégy éves kamasz az aszódi megveretés után igazi zsarnoknak tekintette az őt megalázó apát, és megfogadta, hogy egész életében a zsarnokság ellen küzd: „Apja hirtelenkedő, indulatos bánásmódja a dacot, heveskedést, a gyors elhatározás készségét még növelte benne, s ezek életének nem egy fordulatán folytak be

²³⁶ Orosz László: *Kerényi Ferenc* (1944–2008), Forrás, 2009/2.

²³⁷ Kispálné dr. Lucza Ilona: „...egyszerre meghalt és itt hagyott bennünket (sic) magunkra” *Régiónapló*, 2008. nov. 10.

²³⁸ Ferenczi Zoltán: *Petőfi életrajza*, I. köt., Bp, Franklin Társulat, 1896, 12.

²³⁹ Uo., 13.

végzetszerű hatással. [...] A színészségre áhító Sándort az Aszódra siető apa keményen elverte. A büntetésből azonban kitetszik, hogy már ekkor nem bírta megérteni fiát, s ettől fogva több éven át tart köztük az idegenkedés: a fiú az iskolában börtönt, apjában zsarnokot lát, kitől szabadulnia kell. Az esemény annyira hatott rá, hogy 1847-ig sem bírta feledni, s *Első eskü* című költeménye erre az eseményre vonatkozik. [...]

Nagy és szent esküt mondtam börtönömben:

Hogy életemnek egy fő célja lesz,
S ez: a zsarnokság ellen küzdeni.”²⁴⁰

Vajon csak Ferenczi gondolta úgy, hogy az atyai önkény fontos szerepet játszott Petőfi zsarnokgyűlöletének és szabadságszeretetének kialakulásában? Korántsem! Hatvany Lajos, az *Így élt Petőfi* nagyszabású dokumentumgyűjteményének összeállítója és kommentálója, aki Gyulai Pál tanítványaként a költő szűkebb környezetéből is meríthette ismereteit, szintén e családi viszonyokból eredeztette a költő zsarnokellenességét: vö. „Petőfi apja már külsejében is magán hordozta a házi zsarnokság zord jegyét [...] A házi zsarnok, aki a hatalmába került asszonyt megtöri, e zsarnokságát lehetőleg a gyerekeire is kiterjeszteni igyekszik. [...] Petrovics Istvánnak nem volt ebben az elégtételben része. Mert van úgy is, hogy az apai zsarnokság ellenállást fejt ki a fiakban. Így volt ez Sándor esetében, akiben az a sérelem, melyet rajta a házi zsarnok ütött, a zsarnokság gyűlöletét váltotta ki.”²⁴¹ Fekete Sándor, a maiaknál átfogóbb szemléletű, de sajnos, befejezetlenül maradt életrajz szerzője, szintén úgy tartotta, hogy az apai nevelésnek lényeges szerepe volt a forradalmár Petőfi indulatainak formálásában: „a gyerek Petőfi dacossága nyilvánvaló kapcsolatban áll a kamasz lázadásával, majd a forradalmár indulataival. [...] az ‘okoskodó’ gyereket elhallgattató, ‘mogorva’ Petrovics a természetes gyerek-dacosságnál erőteljesebb nyakasságot ‘fejlesztett’ ki

²⁴⁰ Uo., 15, 92–93.

²⁴¹ Hatvany Lajos: *Így élt Petőfi* [a továbbiakban: ÍÉP], I. köt., Bp., Magvető Könyvkiadó, 1967, 280.

fiában. Petőfi ellenszegülő hajlama nem annyira ‘apai örökség’, mint inkább az apai nevelés következménye.”²⁴²

Hát Kerényi? Ő mit közöl e Petőfi jellemfejlődését tárgyaló koncepciókról és azok képviselőiről? Ferenczi életrajzáról elismeri, hogy „hosszú évtizedekre meg nem haladható, meg nem kerülhető alpműve lehetett a Petőfi-filológiának”, és Hatvany szöveggyűjteményét is „nélkülözhetetlen” műnek nyilvánítja.²⁴³ A szerzők koncepcióját azonban nem ismerteti. Miért? Mert meghaladhatónak, vagy netán megkerülhetőnek érzi azokat? Egyáltalán, milyen ismereteket ad a költő gyerekkoráról? Szépeket, amelyeket a versek alapján rekonstruál – a gyermek Sándorka elé táruló „alföldi táj végtelenségét”, a „Cserebogár, sárga cserebogár” nótát, a pocsolyába hajóként dobott dióhéjat, a szárnyukat próbáló gólyafiakat, a cigánykereket hányó szélmalom-vitorlákat és társaikat.²⁴⁴ Egy olyan csodás időszak jeleit, amelyet „békés-boldog gyermekévekként” határoz meg a szerző. „A békés-boldog kisgyermekkor mögött biztos, egyre erősödő anyagi háttér állt” – tudósít a boldogság anyagi alapjairól. – Az otthon töltött első öt év után csupán az iskolaváltásokkal járó „gyakori környezetváltozás tette visszahúzódóvá, nehezen barátkozóvá az egyébként eleven gyermeket”.²⁴⁵ Később részletesebben is kitér erre a „környezetváltozási” teóriára, amelynek értelmében a gyermek Petőfinél csak ötéves kora – vagyis az 1828. évi, őszi beiskolázás – után zajlottak le igazán fontos, a felnőtt Petőfi jellemét meghatározó változások. „Az életkort nem lehet túlhangsúlyozni – figyelmezteti olvasóit –, a szülői háztól távolkerülő fiúcska már számos olyan személyiségvonást fejlesztett ki vagy erősített meg magában, ami a felnőtt Petőfit is jellemzi.”²⁴⁶

Vajon miért kell ez a bűvös, ötéves korszakhatár? Hogy meggyőzőbbé tegye a másoknak megfelelés és a szabadság szeretet elvei között ingadozó Petőfi jellemének kialakulását. Az általa rajzolt házi béke és boldogság idilljéből ezt ugyanis nehezen lehetne megmagyarázni. Ehhez már egy gyermeket és

²⁴² Fekete Sándor: *Petőfi Sándor életrajza* I., Bp., Akadémiai Kiadó, 1973, 44.

²⁴³ K₂ 484, 493.

²⁴⁴ K₁ 14, K₂ 27–29.

²⁴⁵ K₁ 14, 16.

²⁴⁶ k₂ 29.

embert próbáló társadalmi otthontalanság konfliktusaira van szüksége.

A könyvét méltató kritikusok joggal utalnak a szerző szociológiai közelítésmódjára. Mint Margócsy István találó és pontos jellemzésében olvashatjuk, Kerényit „az irodalomban is a társadalomtörténeti jelenlét” foglalkoztatta, „a műveknek történelemmel és életrajzzal való körülírása”.²⁴⁷ (Ez a „körülírás” szó igazi telitalálat!) Márton László szintén meggyőzően utal rá, hogy az új Petőfi-életrajz műfaji mintája nem a 19. századi jellemábrázoló és fabulázó regény (mint mondjuk Ferenczi esetében), hanem az 1960-as, 1970-es években virágzó szociográfia. Némi megszorításokkal ezt is elfogadom. Csak akkor szomorodom el kissé, amikor ő is bizonyos szociográfiai „rajzokból” igyekszik levezetni Petőfi legfontosabb jellemvonásait. „Az életrajzíró Kerényi legszembeötlőbb tulajdonsága az akribia [’a legapróbb részletekre is kiterjedő pontosság’]. [...] A családi háttér szociografikus rajza után ezért hat megvilágító erejűnek egy ilyen összegzés: ‘Életkorából és a család életformájából következően [Petőfi] nem lehetett tartósan tagja elsődleges közösségeknek (család, faluközösség, vallási felekezet), ilyen mélykultúrája sem volt. Innen kezdve új meg új másodlagos közösségekbe kellett beilleszkednie (iskolai osztály, katonai egység, vándorszínész-társulat, szerkesztőség), a maga helyét újra meg újra kiharcolnia, egyedül hozott apró döntéseiért egyedül vállalnia a következményeket. Ilyen helyzetben kétféle egyéniség kialakulása prognosztizálható: vagy mindenkinek tetszeni, megfelelni akaró, hajlékony személyiség válik belőle, vagy egy szabadságszerető, öntörvényű, minden függéstől irtózó egyéniség, ami egyébként megfelelt a kor, a romantika maga faragta embereszményének is’.”²⁴⁸

Úgy érzem, e tetszetős leírásból épp a valóságos élet „akribiája” hiányzik. Olyan események hanyagolódnak el benne, amelyek nélkül az egész konstrukció elvont, „irodalomgeometria alapvetéssé”²⁴⁹ válik. Mert egyszerűen nem igaz, hogy Petőfinek csupán ötéves kora után, bizonyos „másodlagos közösségekbe” kerülve kellett a maga helyét kiküzdenie és

²⁴⁷ Margócsy István: *Kerényi Ferenc emlékezete*, Élet és irodalom, 2008. nov. 7.

²⁴⁸ Márton László: *Féltetört élet teljes rajza*. Holmi, 2008/8, ill. K₂ 30.

²⁴⁹ Garadnai Erika: *Irodalom-geometria alapvetés*,
<http://www.muut.hu/korabbilapszamok/011/garadnai.html>

megtalálnia. A megfelelni vágyás és a rossz függés már korábban súlyos problémát okozott számára, ami a későbbi, másodlagos közösségekbeli viselkedését is alapvetően befolyásolta és meghatározta.

A Hatvany-féle szöveggyűjtemény nem egy példáját közli az apa zsarnokságának. A *Liget* 2010/1 számában, egy Illyés Gyula-idézethez kapcsolódva írtam a gyereket késsel kergető Petrovics Istvánról. Kerényi sorozatosan említetlenül hagyja vagy elbagatellizálja a „boldog és felhőtlen gyermekkort” cáfoló eseteket. Nem veszi észre az életrajzi és műértelmezési hiányosságok pótlásának lehetőségét e példákban – a mindenki által önéletrajzi hősnek elismert Szilveszter havas, kocsmai küszöbre tevése *Az apostolban*, a vérét fehér hóra hullató farkas *A farkasok dalában*, vagy az aszódi diák kényszeresen ismételt „játékát”, amelyet – Sárkány Sámuel nyomán – Fekete Sándor is ismertetett: „'Ahol tiszta kölapot talált, hanyatt vetette magát benne szétterjesztett karokkal s gyönyörködött a saját alakjának facsimiléjében...’.

A szétterjesztett karral elterülő test rajza, amelyben így gyönyörködött, eszébe juttatta-e a keresztre feszített megváltót? Ne találgassunk. Elég annyi, hogy nekünk a képről azok a versei jutnak eszünkbe (*A kereszttől Az apostolig*), amelyekben oly konokul biztatta magát a megváltó sorsára. Még a misztikára cseppet sem hajlamos racionalistát is megkísérti a kérdés: lehetséges volna, hogy az ember már érettsége előtt így magában hordozná végzetének legfőbb mozgatóit? Vagy csak a véletlen gyártotta jelképpel volna dolgunk?”²⁵⁰

Ha a „kívülről jött” s gyakran halálos veszedelemben forgó gyerek további példáira gondolok, vagyis a *Kuruttyó* (1841), a *Furcsa történet* (1842), a *János vitéz* (1844) vagy a *Tigris és hiéna* (1846) hőseire, már nem is látszik olyan távolinak a művekben megjelenített szituáció és a valóságos alaphelyzet közti hasonlóság. Természetesen nem abban az értelemben, hogy Petrovics apasági téveszméje igaz lett volna, hanem hogy már maga a gyanú is megkeseríthette mindannyiuk életét, Petőfiét és hőseiét. Kerényi úgy próbálja kiiktatni az úgymond „dehonesztáló” lehetőséget, hogy irodalmi kölcsönzésekké minősíti e „talált gyerekség” példáit.

²⁵⁰ Fekete Sándor: i. m., 88.

Apró „gyerekszokásnak” állítja be aztán Petőfi gyermekkori „helytelenségét”, amelyet Sass István, az orvosá lett egykori iskolatárs jegyzett fel, s amely szakmai-orvosi szempontból is igazolni látszik a nagyon is „békétlen és boldogtalan” gyermek-kort: hogy „...fejét ide-oda hajtogatá, s orrán egyet-egyet szírpantott.”²⁵¹ Sass valójában az arcizmok gyakran ismétlődő, ideges rángatózásaként határozta meg ezt a bizonyos rendellenességet, amely – „gyakori orrszippantásokban” és „a jobb orrszárny- s szájszöglet sebes felhúzóadásában” nyilvánult meg.²⁵² A Petőfi-szakirodalomban Hatvany Lajos írta le elsőként, hogy itt a mai orvostudományban „tic”-nek nevezett tünetről van szó, bár ennek okát kissé romantikusan, „a vézna testalkatú fiúcska idegrendszerét megterhelő, még ki nem tört ‘zsenivel’” magyarázta.²⁵³ A lélektani szakemberek szerint nem egészen erről van szó. Nemes Livia szerint „mindig a környezettel való konfliktust jeleníti meg”, és keletkezésében nagy szerepet játszik „az indulatot és akaratnyilvánítást erőszakosan letiltó, állandóan dirigáló felnőtt magatartás”. Az ilyen gyermekeknél „a nevelés tilalmai korlátozzák a mozgást, a szabad tevékenységet”, s ugyanakkor „a büntetéstől és a szeretet elvesztésétől való félelem” is megakadályozza a végletes tiltások nyomán támadt ellenséges indulatok kiélését, illetve ezek szublimálását és alkotó jellegű hasznosítását. A tic a környezetnek szóló, de tévútra sikló mimikai tiltakozás, amelyben a gyerek öntudatlan bosszúja fejeződik ki, s lényegét tekintve „a lázadás és az engedelmisség ambivalenciájának” megnyilvánulása.²⁵⁴

Az aszódi affér sorsfordító jelentőségét nemcsak Ferenczi Zoltán, hanem Dienes András is hangsúlyozta: Petrovics István „az aszódi ostorozást valamiféle ‘megnevelésnek’ könyvelhette el, apai győzelemnek. [...] Pár hónap múlva, már Aszódon túl, bámulva és elkeseredetten látta, hogy elvesztette fia bizalmát, elhűlve kellett tapasztalnia, hogy elsőszülöttje a szó szoros értelmében inkább világgá megy, hogysem őszinte legyen az apjához, aki az előző válságát karikás ostorral akarta megoldá-

²⁵¹ K₂ 34.

²⁵² Sass István: *Látogatás öreg Petőfiéknél Vácon*, Vasárnapi Újság, 1884, 52. sz. 830–831.

²⁵³ ÍÉP, I. 147.

²⁵⁴ Dr. Nemes Livia: *Pszichogén tünetképződés a kisiskolás korban*, Akadémiai Kiadó, Bp., 1974, 74–75.

ni.”²⁵⁵ Kerényi mindenféle atyai „botlást” és felelősséget elutasít, és nem innen, hanem a költő katonaiidejétől számítja Petőfi „személyiségóvó”, „alárendeltséget elutasító” törekvéseit: „Német nyelvű önéletrajza arról tájékoztat, hogy már a szökés gondolatával foglalkozott (’Als er gerade desertieren wollte...’), amikor teste mondta fel az engedelmisséget. [...] A ’balvégzet’-té vált katonáskodás mindazonáltal eredményt is hozott, mindenfajta alávetettség elutasítását, az emberi személyiség megóvásának élményét (...).”²⁵⁶

Hasonló a költőnek számos kellemetlenséget okozó „nyakravaló-affér” előadása. (Ez volt az az ügy, amelyben a szabadságharc során tiszti rangot kapott költő makacsul és következetesen elutasította a kötelező tiszti „nyakkendő” – az ún. „nyakravaló” – viselését.) Kerényi indoklása szerint azért, mert „Petőfi – akár nemzedéktársai – vonzódott a romantikus, feltűnő, polgárpukkasztó öltözetekhez... A télen-nyáron kihajtott ingnyak afféle divatjegye volt megjelenésének; a nagy romantikusoktól, Shelleytől, Byrontól tanulta el.”²⁵⁷ Ez ellentmond a pár oldallal korábban, az *Egy biedermeier otthon műhelyében* című fejezet lapjain bizonyítottaknak, a romantikus egyéniség házasság utáni „megkomolyodását” és „vándormadárból házimadárrá” válását leíró résznek.²⁵⁸ A költő szótárában a „nyakravaló” következetesen ‘az ember fel-akasztását’ jelenti. Gondoljunk a *Liliom* Peti betyárjára, akinek „nyakravalója lett a / Hóhér kötele” vagy a *Dicsőséges nagyurak* mágnásainak szánt újfajta viseletre: „Új divatu nyakravaló / Készül most / Számotokra... nem cifra, de / Jó szoros.” A nyakravaló-hordás szabályára figyelmeztető Vetter Antal helyettes hadügyminiszternek szintén efféle „ruháneműt” ígért Petőfi: „Majd kötök én neked nyakravalót kötélből!”²⁵⁹

Fekete Sándor kiváló tanulmánya, *A vívódó költő, avagy: Petőfi és a hóhér kötele*²⁶⁰ számos példáját sorolja Petőfi „bitófa- és kötélkomplexusának”, a műveit mélyen átjáró fulladásos szorongásnak. „Ha statisztikát készítenénk arról, hogy

²⁵⁵ Dienes András: *A fiatal Petőfi*, Bp., 1968, 133.

²⁵⁶ K₁ 25.

²⁵⁷ K₁, 112, K₂ 430.

²⁵⁸ K₁ 90–91.

²⁵⁹ ÍÉP, II, 549.

²⁶⁰ Fekete Sándor: *Mezítláb a szentegyházban*, Magvető K., Bp, 1972, 12–66.

hányféleképpen látta és várta Petőfi a maga halálát, kiderülne, hogy a hősi csaták perspektívájában elképzelt pusztulásnál sokkal többször festette maga elé a vérpad, a bitó és a börtön fenyegetéseit. [...] Kora ifjúságától kezdve egyre növekvő mértékben, egyre intenzívebben foglalkoztatták a hatalmi megtorlás történelmi és korabeli eseményei, példái, eszközei, s e hol nyíltan, hol áttételesen jelentkező gyötrődés végül is az egész gondolatvilágára, sőt idegrendszerére kiható szorongássá vált. [...] Az általunk felismerni vélt komplexus elemzése nélkül igazában sem életét, sem verseit nem érthetjük meg. Aki e komplexust nem érzékeli, nem értheti a verseket, mert például a francia romantika hatását fedezi fel ott is, ahol egy túlzottnak látszó hasonlatban a lélek legbenső titkai tárulnak fel.”

Egyetértek Fekete Sándor megállapításaival, de a gyerek Petőfi nem sokszor láthatott államhatalmi megtorlást, ehelyett inkább az apától származó halálos fenyegetésekből vezetném le a komplexust. A *Fölszedtem sátorfám* című versben megjele-
nített apa a „jó szomszédi” jóslatokra – ti. „Fölakasztják, amit
adjon is az isten” – még rá is dupláz:

Hogy tiszta nevemnek ilyen foltja vagyon!
Ha föl nem akasztják, én lövöm őt agyon!

Kerényi ebből ennyit tart érdemesnek közölni: „Hogy hogyan keserítették szüleit, akasztófát is emlegetve a ’jó szomszédok’, azt 1847 júniusában, a *Fölszedtem sátorfám...* című versében írta meg, megvonva egyúttal a távol töltött másfél év mérlegét is:

Nem is tettem lábam apám küszöbére, (...)
Csak akkor, ha már megleltem valamit,
Megleltem, megleltem, két ország tudja: mit.”²⁶¹

De említhetném „az elbeszélő költeményeiben is mindig önmagát rajzoló” költő „mostohaapjának” kifakadását a *János vitézből*:

²⁶¹ K₂ 120–121.

Jaj, a zshivány! jaj, az akasztani való!
Hogy ássa ki mind a két szemét a holló!...
Ezért tartottalak, ezért etettelek?
Sohase kerül ki a hóhérvilágba.

Az édesanyját is féltő, „zshivánnyá” lett fiú lelki önarcképét a
Füldik a holdvilágból:

Elmennék én haza, itt hagynám ezeket,
Örömet itt hagynám, de most már nem lehet:
Édesanyám meghalt... kis házunk azóta
Régen összeroskadt... s áll az akasztófa.

A *Ki vagyok én? Nem mondom meg...* című „betyárvers”
kezdeté szól a hős „felkötéséről”:

Ki vagyok én? Nem mondom meg;
Ha megmondom: rám ismernek.
Pedig ha rám ismernének,
Legalább is felkötnének... stb.

A nyakravaló-ügyet a kortárs Vajda János „a szabadszelle-
műség, természetesség és egyszerűség kifejezéseként” fogta fel,
és úgy vélte, Petőfinél „minden ilyes eredetiségnek megvolt a
maga erkölcsi vagy politikai okszerűsége”.²⁶² A kizárólag
eszmei vagy politikai okokat kereső kutatók számára ez
bizonyára öröndetes megállapításként hangzik, de csak azért,
mert valószínűleg se Vajda, se ők nem tudnak – vagy ismét csak
hallgatnak – arról, hogy a költő már tizenkét éves aszódi diák
korában is ilyen „öltözködési politikát” folytatott, azaz télen-
nyáron „kihajtott inggallért viselt”.²⁶³

A felnőttkori és a gyermeki „politikának” ez az egyezése
kénytelen-kelletlen arra kényszerít bennünket, hogy komolyan
vegyük a mindenféle zsarnokságot elvető *Első esküm* fogadal-
mát, azaz hogy a *Politikai divatok* című Jókai-regény Petőfi
után rajzolt Pusztafijának nyomán mi is elfogadjuk a szülői és a
politikai zsarnokság együttes vizsgálatát: „Én, ki mindennemű

²⁶² Vajda János: *Egy honvéd naplójából* = ÍÉP, II, 697.

²⁶³ L. Sárkány Sámuelnek az 1835-ös évre vonatkozó adatait: ÍÉP, I, 186.

zsarnokságnak esküdt ellensége vagyok, a szülői önkényt sem veszem ki a többiek sorából, s ha a szülők, kiknek az isteni jog királyi hatalmat adott gyermekeik felett, ezt tyrannizmussá engedik fajulni, én a lazítás és a pártütés jogát emelem fel ellenük; s ha az írás szavai azt mondják: 'tiszteljétek atyádat és anyádat, hogy hosszú életed legyen e földön', én azt mondom: 'tiszteld fiadat és leányodat, hogy boldog életed legyen az égben'. Mert rosszul gondoskodott mennybéli üdvéről az apa, ki poklot készített ittlenn gyermekének.”²⁶⁴

Az ilyen együttes vizsgálat persze nem kis mértékben módosíthatja a politikus Petőfiről kialakított, „kultikus” képet, de felidézheti, hogy egy gyermekét „mészáros módon” nevelő, s hol késsel, hol ostorral, hol akasztással fenyegető apa után miért válthatott ki végletes reakciókat a költőből Mészáros hadügy-miniszter, mikor a „nyakravaló” viselésére szólította fel...

²⁶⁴ Jókai Mór: *Politikai divatok*. Centenárium kiadás, XII (1926), 25.

PETŐFI APA-VERSEI

Petőfi gyerekkori „tic”-jéről többen megemlékeztek – valóban, a gyermeki akarát elnyomása költőnkénél is e mimikai „helytelenség” formájában jelezte a mélyről jövő, szavakká nem oldott tiltakozást. Az engedelmesség és a lázadás közt ingadozó, túlfegyelmezett „mostohagyerek” a büntetéstől és a szeretet elvesztésétől félve nem mert az apával nyíltan szembeszegülni. Mint Pfriem (Töri) József, Petrovics István vágólegénye elbeszélte, már négyéves korában „nagyon tartott”, sőt „*nagyon félt (...) mogorva természetű apjától*”, aki minden gyerekcsínyért megfenyítette,²⁶⁵ s aki „a gyermeknek kora feletti elmés megjegyzéseit is (...) *mindig elhallgattatta*”, mert „*nem szerette, ha a ‘gyerek okoskodott’ ...* Egyszer azonban (...) az öreg Petrovicsnak nevenapja lévén, a kis Sándor köszöntőverset mondott tiszteletére, s midőn elvégzé a dikciót, apja szemében könnyek csillogtak.”²⁶⁶

E könnyekre mindenképpen érdemes odafigyelnünk.

1. Petőfi verseiben a sírás – és különösen a költő *síráján* sírás! – a szeretet legmeggyőzőbb bizonyítéka. Talán ezek az István-napi könnyek is eszébe jutottak, amikor első apa-versét, a kényszerű katonáskodása idején született *Honvágyat* írta. E versben atyai átoktól űzött bujdosónak nevezi magát, aki gyötrelmes vándorlásai végeztével már csak a megváltó halálban, és a sírhalmán meleg könnyekre fakadó atya megbékélésében reménykedik:

*Édesd nyugalmak ülnek sírkövemre majd
S a jégszív is talán, kinek
Átkai nyomák a kínos életet, ledől
Békülten a halom fölé,*

²⁶⁵ „Petőfi sokszor kapott verést gyerekkorában.” (Gyöngyössy László) In: Hatvany Lajos: *Így élt Petőfi* (a továbbiakban: ÍÉP), 1. köt., Magvető Könyvkiadó, 1967, 190. A fegyelmезések konkrét példáit 1. Tóth Sándor: *Petőfi és szülei Szabadszálláson*, Szabadszállás, 1994, 173, 174, 168. Az utóbbi esetben az apa egy elszakított nadrág láttán kezdte nadrágszíjjal verni a szárazmalom tetejéről csúszdázó, felhasított lábú kisgyereket, akit az édesanya mentett ki a keze közül.

²⁶⁶ ÍÉP, 1. 116, 118.

*S lágyult kebel meleg könyűivel rebeg
Panaszt: szegény, szegény fiam!*²⁶⁷

Petőfinél a szeretet mindig a „síríg” tart. Pontosabban azon is túl. A *Három fiú* (1847) harmadik gyermeke nem a „hírvágyat” és nem az akasztófához vezető „kincsvágyat”, hanem az „apával maradást” választaná, és még holta után is az apjával szeretne nyugodni:

*De felelt a fiú: „Apám, én nem megyek,
Hírvágy, kincsvágy soha nem bántott engemet.
Gondolatom sem száll falu határán túl;
Ásó-kapa választ el minket egymástul. (...)*

*S apjával fogadta őt be egy sírverem.
Rajta zöld pázsit és tarka virág terem.*²⁶⁸

2. Persze, ha ennyire fontos volt Petőfinek az apai szeretet elnyerése, bizonyára újra és újra ismételni kívánta a helyzetet, melyben e törekvése sikerrel járt. Csak hát azok az István-napkor megcsillanó könnyek egy *vers* [!] *előadásának* [!] hatására jelentek meg a mogorva atya szemében, ami új és váratlan oldalról világítja meg a fiatal Petőfi *együttes* vonzódását a költészethez és a színészethez. Ne feledjük, hogy tizenhét évvel később, Dunavecscén is „nagyon, nagyon” tudott örülni, amikor egy *versének elszavalásával* apjánál sikert aratott: vö. „Továbbá elszavaltam / Egy bordalom neki; / S nagyon, nagyon örültem, / Hogy megnevetteti”. (*Egy estém otthon*, 1844. ápr.).

Érdekes és mélységesen igaz, amit Palágyi Menyhért írt a Petőfinél érvényesülő „lírai és színészi ihlet egybeolvadásáról”: „Petőfi írás közben a maga verseit nemcsak scandálta, hanem bizonyos mértékben bensőleg el is játszotta (...) A lírai alkotás láza nála áttért azokra az idegpályákra is, melyek a mimelő izmok rendszerét szolgálják (...) Csakis így válik érthetővé, hogy Petőfi mindaddig, míg a lírai költő kellően meg nem

²⁶⁷ Petőfi Sándor, *Összes versei* (a továbbiakban: PSÖV), Bp., 1976, 15. Lásd még a síri koszorújára könnyet ejtő Jókait (Jókay Mórhoz, 1845), illetve e könnyeket az őt túlélő özvegy esetében (Szeptember végén, 1847).

²⁶⁸ PSÖV 631.

erősödött és föltétlenül túlsúlyra nem jutott benne, mindig színészhivatást vélt magában fölfedezhetni.”²⁶⁹

3. A színészet és a költészet ifjúkori választása révén azonban a gyermekkori „tic”-ben megnyilvánuló mimikái azonban a gyerekkori „tic”-ben megnyilvánuló mimikai tiltakozás is alkotó jellegű hasznosítássá nemesedett,²⁷⁰ minőségileg magasabb fokra em az engedelmesség és a lázadás kettősségét. A versek előadása ekkor már nemcsak „a szabad tevékenységet és mozgást korlátozó” apai szigor enyhítésére, hanem ennek meghaladására irányult, amit szemléletesen igazolhat a tény, hogy a *színművészetet* és a *vándorszínészi életformát* Petőfi mindig a szabadsággal és a függetlenséggel azonosította:

*Színészek jöttek s elhatározám
Közéjük állni s elmenni vélök (...)
Csak hogy szabad, hogy független legyek.
(Első esküm, 1847. ápr.)*

*Ott éltem volna én a színpadon
Kín és gyönyör közt... hírben... szabadon.
(Kerényi Frigyeshez, 1844. jún. 25.)*

Jellemző, hogy az egyik legsúlyosabb konfliktus épp a színészet kapcsán robbant ki a szülői „abszolutizmust” továbbra is fenntartani kívánó apa, illetve az ettől szabadulni akaró, de az apai szeretetre is áhítozó kamasz fiú között. Amikor Petrovics István fia színészi szándékairól értesült, Aszódra sietett, és „mind a két kezét hátravonta” a hozzá kézcsókra járuló Sándor elől, majd „amúgy mészáros módon”, egy „marhák terelésére szolgáló szerszámmal” torolta meg fia szabad (színészi) életre és egy vélhetőleg Borcsa nevű színésznő kegyeire irányuló ambícióit.²⁷¹

²⁶⁹ Palágyi Menyhért: *Petőfi*, Bp, 1909, 21–22.

²⁷⁰ Ferenczi szintén arról ír, hogy a „tik” helytelenségére munkája közben figyeltek fel osztálytársai: „munka közben fejét ide-oda hajtva, szájszegletét orrczipája felé húzta” Ferenczi Zoltán: *Petőfi élete*, I. köt., 55.

²⁷¹ L. a Petőfi szavait híven tolmácsoló Kemény János beszámolóját: „Midőn őt felém hömpölyögni láttam (saját kifejezése), elébe siettem és kezét meg akartam csókolni, de ő hátravonván mind a két kezét, nem engedé meg [...] Lakásomra visszatérve szobámba léptünk, hol apám anélkül, hogy

Kerényi Ferenc az eset ismertetése kapcsán rokonszenves együttérzéssel taglalja az apa nehéz helyzetét: Petrovics „indulatát könnyen magyarázhatja, hogy fiát elhozta Pestről ('A színházak körül ólálkodott'), és most, két sikeres tanév után a probléma súlyosabban tért vissza, mint valaha”. A súlyosbodás okaira és a fiú helyzetére térve azonban megelégszik egy elvont, szociológiai magyarázattal, amelyben – a nyakravaló-afférhoz hasonlóan – a romantikus kordivat követéséből próbál megértetni egy mélységesen fájdalmas, egyedi problémát: „A történetek helyes értékeléséhez tartozik, hogy a reformkorban a fiatalok romantikus önmegvalósításának egyik leggyakoribb terepe épp a színház volt [...] Deák Ferenc a győri bencések iskolaszínpadán játszott [...] így kezdte a pályát Vajda János is. Gróf Batthyány Lajos és gróf Teleki László felnőtt fejfel, műkedvelőként játszottak.”²⁷² Ezek valóban érdekes és fontos tudnivalók, de mindenképpen melljük kíváncsoznék egy-két iskolatársi vagy első adatgyűjtői beszámoló. Mondjuk, Gyöngyössy Lászlóé: „Sándor ekkor sem ismert rosszabb kalkulust a kitűnőnél, de veszedelembé sodorta pezsdülni kezdő vére, s a szigorúság, amellyel jobb útra akarták téríteni, csak a dacot nevelte benne, s ez a dacosság lett később jellemének fő vonása. [...] Akkor is el lehetett volna vele bántani, mikor ifjúkori ábrándjait akarta megvalósítani Aszódon, de atyja oly módokhoz nyúlt, amelyek fia önértékét mélyen sértették s daczból épen csak azért is ment a maga útján.”²⁷³

Petőfi látszólag az őt szobájába záró, derék tanító – vagyis Koren István – tettével magyarázza a történeteket, megfogalmazása azonban a másik, az igazi kényszerítőre utal:

*S ez eskü most is olyan szent előttem,
Amilyen volt az első pillanatban,
S verjen meg engem a hatalmas isten,
Verjen meg még a másvilágon is,
Ha valaha ez esküt elfelejtem.*

észrevehettem volna, becsukta az ajtót. Azután (...) kegyetlenül elverte rajtam a port – közbe-közbe felkiáltva: „Hát kell-e Borcsa? Kellenek-e a komédiások?”. ÍÉP I., 205.

²⁷² Kerényi Ferenc: *Petőfi Sándor élete és költészete* [a továbbiakban K2], Bp., Osiris Kiadó, 2008, 45.

²⁷³ ÍÉP, I. 205.

A „verés” kétszeri említése – azaz a „verjen meg... verjen meg” formula – lényegében önmagára mondott átok, amely csak akkor teljesedhet be, ha máskor is hagyná magát így megalázni. Másként szólva: a most is istenhez hasonuló atya akkor ismételhetné meg mindezt, ha ő a fogadalmáról megfellebbeznék... Vagyis: sohasem. Petőfi sem itt, sem az *Úti jegyzetek*ben nem ír arról a néhány nádpálcasuhintásról, amit Koren Istvántól kapott, viszont „nevezetes és szomorú következményként” emlegeti a hetek múlva is meglátszó „tanácsokat”, amelyekben apja részesítette. Az ugyanitt olvasható „áldással” kapcsolatban, amely első pillantásra szintén a tanítóra vonatkozik, Fekete Sándor joggal írja, hogy „az áldás itt épp oly komolyan értendő, mint az idézetnek az a része, mely szerint istentelenség színésznek állni és e szándékot veréssel illik a jó atyának helyére billenteni”.²⁷⁴ Néhány héttel később, *A jó öreg kocsmáros*ban az áldáskérés egyenesen az apára vonatkozik.²⁷⁵ Az istennek azzal a két kezével kell megáldania ezt az apát, amelyeket ő – az atyai áldás megtagadásának jeleként – „hátravont” a fia elől, s amelyekkel amúgy „mészáros módon” büntette.

Ez a meghökkentő „mind a két kezével” kifejezés a körülmények ismeretében már-már visszájára fordítja e „felsőfokra” emelt jókívánságot... Az „áldás” Petőfinél egyébként is kétértelmű, „ambivalens” szó, amelyet a költő rendszerint az „átok”-kal, a káromkodással, illetve a „verés”-sel együtt emleget. *Átok és áldás* – mondja egy 1846-ban írott versnek már a címe is... Novellájában, *A fakó leány s a pej legény*ben szintén egymás mellé kerül a két fogalom: „Azt mondom még egyszer, hogy büntessen meg az isten! – Én pedig még egyszer szépen köszönöm, Márton gazda, köszönöm az áldást.”²⁷⁶ Az 1847-es *Az volt a nagy, nagy munka*... kezdetű költeményben szintén olyan „áldás-súlytól” törik el a nászútra induló Petőfi-házaspár kocsijának kereke, amelyben az átok is benne foglaltatik:

²⁷⁴ Fekete Sándor: i. m. 101.

²⁷⁵ Az *Úti jegyzetek* keletkezési ideje: 1845. júl. 5.–aug. 2.; *A jó öreg kocsmárosé*: 1845. aug. 20.–szept. 8.

²⁷⁶ PSPM, 435.

*Eltört ugyan az útban
Kocsinknak kereke,
De nem hiszem, hogy a nagy
Áldás-súly törte le,*

*Azon áldásnak súlya,
Amellyel engemet
Ipam s napam magoktól
Eleresztetnek.*

(Ne feledjük, a házasságot körömszakadtáig ellenző Szendrey Ignác az esküvő után el sem búcsúzott vejétől, és a szertartásról is tüntetőleg távol maradt!)²⁷⁷ Az 1848-ban írott *Hány hét a világ?* szintén fordított értelemben és enyhe káromkodásként használja az „áldás” fogalmát: „Huh még azt is, aki áldja, teremti! / De már abból csakugyan nem lesz semmi”...²⁷⁸

Illyés Gyula arról írt, hogy a magyarok istenét emlegető *Nemzeti dal* „páratlanul szerencsés refrénjében” egyszerre érződik az „áhitat” és a „káromkodás”, így tán *A jó öreg kocsmáros* refrénjében sem istenkísértés áldáskérő áhitatot és visszafojtott káromkodást sejtenünk. Az ambivalens „áldás” „veréséhez fűződő kapcsolatát mutatja egy Szeberényi Lajosnak küldött, 1843. március 5-i levél, amelyben Petőfi a *Szózat* szavaival írja le színésszé válásának körülményeit: vö. „Édes barátom! Tudod-e mi vagyok? színész. – Hiába (...) most már örökre az vagyok, az maradok, e jelszóval: áldjon vagy verjen sors keze, itt élned, halnod kell.”²⁷⁹ Láthattuk már, hogy a gyakran emlegetett, közismert fordulatok Petőfinél nemegyszer sajátos tartalommal telítődnek. Most is így történik, de ezt csak a „költő szótára” (azaz a rá jellemző szóhasználat), valamint az életrajzi tények ismeretében érthetjük meg igazán. Az „áldjon vagy verjen” alternatívák közül az istennel, éggel, sorssal azonosított apa Aszódon nem az „áldjon”-t, hanem a „verjen”-t választotta. De ha a fiú ezek után a színészet mellett döntött,

²⁷⁷ Sass Károly: *Adatok Petőfi házassága történetéhez*, ÍEP 2., 156–157.

²⁷⁸ „A refrén első sora páratlanul szerencsés: az úr ajkán áhitat, a parasztné káromkodás; soha ilyen párosítást egy haza megteremtésére.” Illyés Gyula: *Petőfi Sándor*, Bp., Móra Könyvkiadó, 1989, 338–339.

²⁷⁹ PSPM 640

akkor az „áldjon vagy verjen” fordulat immár az atyai haraggal dacoló fiúi megbántottság és eltökéltség jelzésévé vált, valahogy ilyenformán: „most már áldhat is, verhet is a sors meg az apám, én akkor is színész leszek!”

A Vörösmarty-idézet ily értelmű felhasználását az is megkönnyíthette, hogy a *Szózat* költőjét ekkoriban a fiatal írók „a magyar irodalom atyjának” tekintették. „Mert valóban atyja ő a magyar irodalomnak, atyja, ki megteremté, ki alkotá a nemzeti költészetet” – írta például Jókai is, közös pártfogójuk halála alkalmából.²⁸⁰ Maga Petőfi is nemegyszer hangsúlyozta fiúi tiszteletét, amely azonban nemegyszer kamaszos tiszteletlenségbe csapott át. Például amikor a pápai önképzőkörben „felvidéki tájszólásban” – pontosabban „tótos akcentussal” – adta elő az imádságként tisztelt *Szózatot*, a hallgatóság őszinte megbotránkozására! „Megrovatott keményen e szentségtörő merényletért. A *Szózatot* (!) tótosan (!) szavalni el (!), hisz ez káromkodás”²⁸¹ – számolt be a botrányról a szintén Pápan diákoskodott Jókai, aki, lám, már Illyés előtt ráérezett az áhítatnak és a káromkodásnak e Petőfit oly jellemző összefonódására.

Az önképzőköri jegyzőkönyv tanúsága szerint Petőfi e fellépését „labdacsul ajánlotta azoknak, kiknek a színészi szavalástól gyomruk elromlott”. Társai úgy hitték, hogy „az ellenkező véleményűek szavalatát akarta hanghordozásával és taglejtésével kigúnyolni”, s ez „mint a társaság tekintetével meg nem egyező tény jegyzőkönyvileg megrovatni rendeltetett.”²⁸² Kerényi szerint a későbbi színészbarát, az akkortájt Pápan vendégszereplő Egressy Gábor adta az ötletet, aki „Kotzebue *Legjobb az egyenes út* című vígjátékában Krumm Illés szerepét tette tótos dialektussal mulatságosabbá”.²⁸³ Holtbiztos, hogy így történt, de ettől még továbbra is nyitott kérdés marad, miért épp a *Szózatot* akarta a pápai diák „mulatságosabbá” tenni? Talán mert e labdacstot egy alkalmasint távollevő „műértőnek” is szánhatta, aki a színészet haszontalan szellemi táplálékát mindig egyfajta „gasztronómiai” szinten értelmezte? Ez a távollevő, de az ifjú diák gondolatait és érzelmeit tartósan lefoglaló személy évekkel később is a „koplalással” hozta összefüggésbe a színészetet:

²⁸⁰ Jókai Mór: *Írói arcképek*, Bp., Unikornis Kiadó, 1993, 40.

²⁸¹ Jókai Mór: *Petőfi mint színész*. = ÍÉP i, 384.

²⁸² Ferenczi Zoltán: *Adatok Petőfi pápai életéhez* = ÍÉP 1, 382.

²⁸³ K2 76.

*„No csak hitvány egy élet
Az a komédia!”
Fülemnek ily dicsérést
Kellett hallgatnia.*

*„Tudom, sokat koplaltál,
Mutatja is szined...
Szeretném látni egyszer,
Mint hányasz (!) bukfenceket.”*

*Én műértő beszédit
Mosolygva hallgatám;
De ő makacs fej! föl nem
Világosíthatám.
(Egy estém otthon, 1844)*

E közismert Petőfi-hős jellegzetességeiből kiindulva talán megkockáztathatom, hogy egy-egy „színészi szavalás” után az öreg Petrovics gyomrának is szüksége lehetett bizonyos gyógyító labdacokra. De aligha arra a „tótos modorban” táltalt keserű orvosságra, amelyet a fia szavalata jelentett volna számára. Fiának alapos oka lehetett rá, hogy Orlay Petrics Soma – az ugyancsak Pápán tanuló másodunokatestvér – elől eltitkolja ennek az önképzőköri fellépésnek a próbáit. „Föltűnő volt előttem – írta Orlay –, hogy míg máskor véleményemet is kikérte szavalata fölött, most abból titkot űz.” Az apját ismerő rokon könnyen megérthette – s tán szavá is tehetne volna – a „tótsággal” kapcsolatos célzások vaskos tiszteletlenségét. Az esetről adott beszámolójában mindenesetre fontosnak tartotta hangsúlyozni, hogy bizonyos híresztelésekkel ellentétben sem Petőfi, sem pedig apja beszédében nem volt semmiféle tótos akcentus.²⁸⁴

Petőfi természetesen tudta, hogy mindenféle „tótozás” szabályos dührohamot, sőt tettelegességet vált ki az idősebb Petrovicsból, és hogy épp egy ilyen esethez kapcsolódik apja egyik legnagyobb szégyenvallása. Még húsz esztendő múltán is emlékezett arra a szabadszállási kocsmai verekedésre, amelyben az ő közvetlen felmenőjét és annak „gyütt ment Tót lelkét”

²⁸⁴ Orlay Petrics Soma: *Adatok Petőfi életéhez* = ÍEP 1, 384.

szidalmazó Bagó Kis István asztalos „olgy tsufosan viszszo-
nozt a felháborodott Petrovics Istvántól kapott pofont, hogy a
kézitusa végén az *apa* „képéről a Bört lehúzta”²⁸⁵ A
Petrovicsékhoz közelálló beavatottak számára a „tótozás”
felidézhet a családfe e „marsziászi” kudarcát, amely Petőfi
emlékezetében az ellenfél megszégyenítésének mintaképeként
rögződött. Hogy mennyire mélyen és tartósan, azt két igen kései
példa is igazolja. Húsz év múlva, az 1848-as követválasztási
veresége után egy újságcikkben és egy magánlevélben is
ugyanezt a bizarr büntetést ígérte ellenfeleinek: „bármily vastag
a bőrük, kivált a pofáikon, meg fogom őket nyúzni, mint Apolló
Marsyast!”²⁸⁶ Mivel az antik monda a költészet istenével
vetélkedni merő és a győztes isten által megnyúzott szatír arc-
bőréről szót sem ejt, e bizarr bosszúállási formát nem a görög,
hanem a Petrovics-család mitológiájából kell származtatnunk.
Ez a Bagó Kis-affér²⁸⁷ újabb cáfolata a „környezetváltozási”
teóriának, miszerint a Petőfi jellemfejlődését meghatározó,
fontos események csupán 1828 ősze, vagyis a boldog otthonból
távozás után történtek a leendő költővel, aki első öt évéről,
úgymond, csupa idilli emléket őrzött magában.

A lázadozó kamasz a félelmetes atya jelenlétében persze
aligha engedett volna meg magának olyan vaskos tréfákat, mint
a „tótos akcentussal” előadott *Szózat* pápai elszavalása volt.
Tőle távol azonban nemegyszer kinyilvánította e „nemzetiségi”
témára átvitt apaellenes indulatait. „A tótok közt egy becsületes
ember sincsen!” – jelentette ki például Koren Istvánnak, a derék
„tót” tanár nem kis megrökönyödésére,²⁸⁸ aki valószínűleg nem
tudhatta, hogy e látszólag nemzetiségi torzsalkodásra utaló
szentencia lényegében megismételte az apáról adott, Bagó Kis
István-féle értékelést („Tót = gyütt ment”). A szlovák eredetű
„Petrovics” név „Petőfi”-re változtatását – ami szintén a pápai
időszak végére esett – ismét csak az apjával kirobbant konflik-
tussal magyarázta a költő: „Én nem vagyok Petrovics, hanem
Petőfi jelentette ki Sárkány Jánosnak. Atyámmal keményen

²⁸⁵ Mezősi Károly: *Közelebb Petőfihez*, Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó, 1972, 96; Tóth Sándor: *Petőfi és szülei Szabadszálláson*, 31.

²⁸⁶ Hírlapi cikk (1848. június 27.); Levél Bankos Károlynak (1848. júl. 7.) = PSPM 584, 747.

²⁸⁷ K2 16.

²⁸⁸ ÍÉP 1, 173.

meghasonlottunk – kitagadtuk egymást.”²⁸⁹ A névváltoztatást ellenségesen fogadó apáról a költő öccsének verse tanúskodik: vö. „Sokan kérdezték már tőlem: / ‘Petőfi az én testvérem?’ / Büszkén feleltem meg erre: / ‘Én vagyok egyetlen öccse.’ // Azt is mondták: ‘hogyan nevedet / Mért nem magyarosítom meg?’ (...) Nevem, ha megújítanám / Haragudnék rá az apám.”²⁹⁰ Ami Petőfit illeti, ő azt nem tűrte, ha „Petrovics”-nak szólították. Az apjától örökölt – „tót” – név említését csupán Jókai édesanyjától volt hajlandó elviselni: vö. „Petőfit pedig semmivel sem lehetett olyan dühbe hozni, mintha valaki az elhagyott családi nevére emlékeztette. De az anyámtól még ezt is jónéven vette. Nem kívánta a helyreigazítást.”²⁹¹

A *Szózat* előadásával – „felvidéki tájszólásban” – Petőfi tulajdonképpen egy „irodalmi atyát”, Vörösmartyban megtestesülő „apahelyettest” használt fel a maga apaellenes érzelmeinek kifejezéséhez. Ez viszont az 1848-as Vörösmarty–Petőfi konfliktus megértéséhez is közelebb vihet bennünket. 1848 augusztusában, a *Hány hét a világ?* című versben érdemeik alapján kér áldást a katonai törvényt megszavazó hon atyákra, közöttük Vörösmartyra. „Hallgassak-e, mivel szeretlek, / Miként atyámat szeretem?” – kezdi a többséggel szavazó *Vörösmartyhoz* címzett versét, hogy aztán a többséggel együtt neki is kijelentse: „Ilyenek hát követeink, ilyenek? / Isten őket érdem szerint áldja meg.” Hogy milyen érdemek szerinti „áldás”-ra gondol ezúttal is, azt a *Vörösmartyhoz* című vers lapalji jegyzetében eléggé világosan megmagyarázza: „Brutus talán sírva szúrta le jótevőjét, apját, Caesart, de leszúrta. Hogy Vörösmartit elítélem, nagy áldozat, melyet szívem tesz elveimért, de bármily nagy ez áldozat, kész vagyok és mindenkor kész leszek sokkal nagyobbakat is tenni értetek, szentséges elveim.”²⁹²

Petőfi itt elveket emleget, de az ilyen apagyilkos „elvekről” már Gyulai Pál is megmondta: „Sokat, mi az üledék dolga volt, elvek kérdésének hitt [...] Az ok politikai türelmetlenségében rejtett.”²⁹³ Hadd tegyem hozzá: olyanfajta politikai türelmetlenségben, amelyet egy sokáig visszafojtott családi türelmetlenség

²⁸⁹ ÍÉP 1, 427.

²⁹⁰ *Petőfi István versei*, Bp., 1909, 41.

²⁹¹ Jókai Mór: *A tengerszemű hölgy*. Akadémiai Kiadó, Bp. 1972. 35–36.

²⁹² PSÖV 1257–1258.

²⁹³ *Gyulai Pál Válogatott művei*, Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó, 427, 432.

is táplált, s amelyet ő maga is összekapcsolt a családi viszonyokkal.

Petőfi zsarnokgyűlölete nem úgy alakult ki, hogy egy politikai zseninek született kisgyermek egyszer csak felfedezte a kényúr vonásait apjában, hanem hogy egy kegyetlenségig korlátozó és a fia életét is veszélyeztető apai magatartás alapján a saját keserű tapasztalataihoz mérte a társadalmi kényszerűségek világát. E kényszerűségek ellen háborogva áttételesen egy félt és szeretett apa ellen is lázadt, akivel a nyílt és határozott szembeszállást mindvégig elkerülte, de szeretetét életének utolsó hónapjaiban is hiányolta. Jól mutatja ezt a 1848. szeptember 8-án írt *A hegyek közt* című vers, amelyben – ha képletesen is – végre megvalósul vágya:

*Lenn a völgyben, lenn a mélyben,
A kék messzeség ködében,
A város távol zajában
Hagytam gondod, hazám s házam!*

.....
*Fáktól vagyok körülvéve,
S mint édes fia fejére
Áldó keze az atyának,
Ugy hajolnak rám az ágak.
Istenem, be boldog vagyok!
Majd, hogy sírva nem fakadok.*

Az apa-versek sötétebb vonatkozásai iránt nemegyszer érzéketlen Horváth János találóan írja e költeményről, hogy benne „a természet lélekké elevenül, megértő, barát atyai részvétté, védelemmé, áldássá, minek teljes befogadásától csordultig megtelik a lélek [...] szinte sírásban buggyan ki meghatottsága e boldog, e nem bántalmazó szeretet illetésétől. [...] E ‘boldogság’ szinte boldogtalansága megértésével azonos, mintha csak most, a természet ölében érezné igazán, mily elhagyatott ő ott-hon, az emberek között. Kevéssé emlegetik e költeményét, pedig ez is a legpetőfiesebb lyrai képződmények közé tartozik.”²⁹⁴

²⁹⁴ Horváth János: *Petőfi Sándor*, Bp., Pallas, 1922, 490–491.

Stendhal:
VÖRÖS ÉS FEKETE

EGY REGÉNY SZÍNEI

Színek és erkölcsök

Ha vannak az irodalomban festői alkotók, Stendhal biztosan köztük tartozik. Nemcsak a festészetről írt könyvei miatt (*Az itáliai festészet története*, *Az itáliai festőiskolák*), hanem ismert és kevésbé ismert regénycímei miatt is (*Vörös és fekete*, *Rózsaszín és zöld*, *Vörös és fehér*, *A Zöld Vadász*, *A máltai narancs*, *Amarántsín és fekete*). A kritika már az első „színes” regényért sem lelkesedik: „Nem vagyunk tisztában a címmel, mert *Vörös és fekete* helyett éppen úgy lehetne Sárga és vörösnek vagy Fehér és kéknek nevezni.”²⁹⁵ Stendhal nem vitatkozik. Balzackal nyíltabban beszél: „Hogy miért írok rosszul? Valószínűleg azért, mert túlságosan szeretem a logikát.” „Ha nem vagyok világos, egész világom összeomlik.”²⁹⁶ Iróniája azt sugallja, hogy még regényei színeit is e „rossz szokás”-ának tulajdonítja. A festői látásmód nála ugyanis pontosságot jelent. Olyat, amilyen a *Vörös és fekete* Mathilde-ját is jellemzi. Az ő „mohó, pontos, festői látása” szintén „ártott stílusának”. Egy-egy szava gyakran sértette sima modorú barátait.”²⁹⁷ A festőiség és a mások számára kényelmetlen pontosság már regényének első mondataiban összekapcsolódik: a „színes” főcím és az alcím után „*Az igazságot, a kíméletlen igazságot!*” sürgető dantoni mottó következik. (VF 5) Nézem, és csodálkozom. Színek és igazmondás? De szépek így együtt! S most már meg sem lepődöm, mikor *Az itáliai festészet történetében* is azt olvasom, hogy „a rajz erkölcsi hatását növelő” eszközök közül „a színezet megválasztása” áll az első helyen.”²⁹⁸

Vajon mit mond e színekről a regény magyarországi szakirodalma? A középiskolából emlékszünk, hogy nálunk (de a kül-

²⁹⁵ Harsányi Zoltán: *Stendhal*, Bp., Gondolat, 1967, 65.

²⁹⁶ Stendhal: *Bizalmas írások. Naplórészletek. Levelek* (ford.: Réz Pál), Bp., Magyar Helikon, 1970, 597. L. még Lukács György: 'Balzac és Stendhal vitája' In: Uő: *Világirodalom I.*, Bp., Gondolat Kiadó, 1969, 268–269.

²⁹⁷ Stendhal: *Vörös és fekete* (ford.: Illés Endre), Bp., Európa Könyvkiadó, 1982 (a továbbiakban VF), 398.

²⁹⁸ Stendhal: *Az itáliai festészet története* (ford.: Németh Miklós), Bp., Európa Könyvkiadó, 1982, 108. Vö. még: 82.

földi szakirodalomban is) a katonai meg a papi pálya, valamint a rulett színeire alapozták a *Vörös és fekete* cím magyarázatait. „A vörös a katonai, a fekete a papi pályát jelenti” – írta fél évszázaddal ezelőtt Kolozsvári Grandpierre Emil. „Napóleon idejében minden becsvágyó ifjú katonának ment”, míg „Napóleon bukása után, a restauráció Franciaországában [...] az érvényesülni vágyó fiatalember többé nem a katonai, hanem a papi pályán kereshette a boldogulást. [...] A regény egy karrier története.”²⁹⁹ Kolozsvári Grandpierre itt rövidebb és összefogottabb formában ismétli meg azt a színszimbolikai magyarázatot, amelyet már Benedek Marcell is felvázolt a regény 1955-ös kiadásában.³⁰⁰ Ami a rulett-hasonlatosságot illeti, azt alighanem Dobossy László említette nálunk először 1963-ban megjelent francia irodalomtörténetében: „[...] a vörös és fekete ellentéte nemcsak a szemben álló politikai erők küzdelmét sejteti, hanem – mint a ruletten – a nyerést és a vesztesést is, még általánosabban a boldogságot és a boldogtalanságot, amelynek lehetőségét magában hordja az ember.”³⁰¹

Két évtizeddel később, a gimnáziumi tankönyvben Veres András így bővítette és összegezte a „vörös és fekete” színjelentés magyarázatait: „A regény címe többféleképpen értelmezhető. Jelentheti a ’vörös’ a forradalom és a hadsereg színeit (a történelmi félmúltat idézve), szemben az egyház papjainak sötét öltözetére utaló ’fekete’ színnel (a jelenben lehetséges karriert szimbolizálva). De jelölheti a vörös és fekete együtt a rulettjáték két színét is, a kiszámíthatatlan sors jelképeként, vagy a vér és gyász színét, a tragikus befejezésre utalva [...]”.³⁰²

²⁹⁹ Kolozsvári Grandpierre Emil: 'Tudomány vagy vallomás. Stendhalról' In: Uő: *Legendák nyomában*, Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó, 1959, 229–244.

³⁰⁰ Benedek Marcell: 'Stendhal' In: Stendhal: *Vörös és fekete: Krónika 1830-ból* (ford.: Illés Endre), Bp., Új Magyar Könyvkiadó, 1955, XI–XII.

³⁰¹ Dobossy László: *A francia irodalom története* II., Bp., Gondolat, 119–120.

³⁰² Szegedy-Maszák Mihály – Veres András – Bojtár Endre – Horváth Iván – Szörényi László – Zemplényi Ferenc: *Irodalom a gimnázium III. osztálya számára*, Bp., Tankönyvkiadó, 1983, 23. Lásd még néhány későbbi tankönyv hasonló megfigyeléseit: „A regény címe többféleképpen magyarázható. Vörös volt a francia forradalmár hadsereg katonai mundérlójának színe, fekete pedig a világi papok reverendájáé. Az sem lehetetlen, hogy a rulett kétféle színét, a nyerés és a vesztes esélyét jeleníti meg, csak épp itt a játék tétje az emberi sors.” (Rónay László: *Irodalom középiskolák számára*, Bp., Nemzeti Tankönyvkiadó, 1996, 12); „A regény címe többféle-

A címmagyarázatok több szintű „vagylagosságát” – a múlttal szembeállított jelent, a katonaságot vagy a papságot, a sikert vagy a bukást – Szappanos Balázs is hangsúlyozza a regényhez írt 1982-es utószavában: „Az alternatívák könyve a Vörös és fekete, amint már címe is sejteti, hiszen a benne szereplő két szín nyilvánvalóan két lehetőség szembeállítását szimbolizálja. Hogy pontosan mit is, persze, nem könnyű meghatározni. Vajon a napóleoni idők tündöklő dicsőségét és a restaurációs időszak reménytelen komorságát, ahogy a kortársak hitték? Feltehetően ezt is.” De „[...] bármennyit foglalkoztatja Julient a múlt és a jelen ellentéte – a történelmi tényeket tudomásul kell vennie. [...] Az igazi alternatíva az, hogy – bármilyen eszközt vagy árat vállalva – fel tud-e kapaszkodni a mélyből vagy sem, nyer-e vagy veszít a küzdelemben. Így inkább a rulettasztal fekete-vörösben váltakozó forgórészének képze merül fel előttünk, ha a címre gondolunk, hiszen a könyvben mindvégig a ’va banque’ [a ’mindent vagy semmit’], az ősi játékosztön izgalmát érezzük.”³⁰³

A külföldi irodalomban olykor játékos találgatásba torkollik e „sarkított” címmagyarázatok: katonai ruházat – papi öltözék; baloldali liberalizmus – királypártiság; szenvedély – kicsinyes számítás; romantika – klasszicizmus; vágyakozás – halál; ártatlanság – bűn; lét – nemlét³⁰⁴ stb. E társasjátéki ötletek között a „katicabogár és pettyei” még nem került szóba, de a hozzá hasonló „megfejtések” ráébreszthetnek, hogy a pusztá találgatásnál alkalmasabb módszerre van szükség. Lehetőleg olyanra, amely a nyelvi és történeti szempontokat felhasználva, magára a regényszövegre alapoz.

képpen is értelmezhető: lehet célzás a főszereplő kétféle érvényesülési lehetőségére, a katonaságra és a papságra; jelölheti a rulettjáték két színével a kiszámíthatatlan sorsot, a nyerést és a veszítést, a vér és a gyász színével utalhat a regény tragikus befejezésére is.” (Madocsai László: *Irodalom a középiskolák 10. évfolyama számára*, Bp., Nemzeti Tankönyvkiadó, 2006, 160.)

³⁰³ Szappanos Balázs: 'Utószó' In: VF 674–675.

³⁰⁴ Lásd Marcel Bénabou ismertetését: *Le rouge et le noir*, l'Ouvroir de Littérature Potentielle, 21 décembre 2006; <http://www.ouliipo.net/document19910.html>. További interpretációk: Roger Pearson: *Stendhal's Violon*, Oxford, Clarendon Press, 1988, 132–134.

Az előbbi címmagyarázatok megfelelnek egy nyelvi apróságról: az „és” nem választó, hanem kapcsolatos kötőszó. A logikájára kényes Stendhal nem a Vörös vagy fekete, hanem a *Vörös és fekete* címet adta regényének, ami nem a címelemek ellentétére, hanem rokonságukra is utalhat. Az „és”-sel egybekapcsolt címszavak között akkor lenne igazi ellentét, ha eleve egymást kizáró értelmet hordoznának. Például: „Élet és halál”. Vagy, mondjuk: „Fehér és fekete”.

Ha a színek viszonylatában nem igazi ellentétek és alternatívák a címszavaink, vajon a papi és a katonai pályához kapcsolva azzá válhatnak-e? Talán igen. De csak akkor, ha a mű szövege valóban egymáshoz rendeli a fekete színt és az egyházat, illetve a vörös színt és a napóleoni (vagy a forradalmi) katonaságot. Az első feltétel teljesül a regényben, a második nem. A fekete színt tényleg egybekapcsolja Stendhal a papsággal,³⁰⁵ s még a papságnak kedvező restaurációt is összehasonlítja a katonai karriert segítő Napóleon-korszakkal,³⁰⁶ de a vöröset nem rendeli sem a forradalomhoz, sem Napóleonhoz, sem a francia katonasághoz. A karrierlehetőségek ilyen színekbe kódolt szembeállításának és a „vörös mundérról álmodó” Stendhal-hősöknek nyoma sincsen Stendhal műveiben. A *Vörös és fekete*-ben Julien nem vörös, hanem kék lovastiszti egyenruhát visel. (VF 127) *A pármai kolostor* Fabriziója ugyan vörös katonákat is lát a waterlooi csatatéren, de ez nem álmai megvalósulását jelzi, hanem a közeledő angol gyalogságot.³⁰⁷ Az interneten a párizsi Hadtörténeti Múzeum tárlóit és a napóleoni Grande Armée egyenruháit nézegetve arról is meggyőződhet bárki, hogy a francia forradalmi hadsereg és a napóleoni ármádia színe nem a vörös volt.³⁰⁸ Harsányi Zoltán

³⁰⁵ Vö. „[...] ez a fekete ruha negyvenéves korunkban meghozza az évi százezer frankot [...]. Okosabb vagyok, mint ők; ki tudom választani századom egyenruháját! Úgy érezte, karriervágya és vonzódása a papi ruhához erősebb, mint valaha.” (VF 417)

³⁰⁶ „Én, akit arra ítélték, hogy örökké csak e fekete ruhát viseljem! Ó! Húsz évvel ezelőtt egyenruhám lett volna [...]. Akkor az olyan ember, mint én, vagy elesett, vagy harminchat éves korában tábornok lett!” (VF 417)

³⁰⁷ Fabrizio „az ellenség felé fordította fejét. Hosszan elnyúló vonalakban vörös kabátos férfiak [...]” Stendhal: *A pármai kolostor* (ford.: Illés Endre), Bp., Európa Könyvkiadó, 1963, 48.

³⁰⁸ <http://www.galerie.roi-president.com/album-26-hotel+des+invalides+musee+des+armes+periode+1500+a+1870.html>;

már 1967-ben megírta: „Napóleon hadseregében nagyon ritka a vörös uniformis. Stendhal évekig volt Napóleon katonája, de soha nem hordott vörös egyenruhát. Napóleon seregében egyedül az irodisták, az intendatura emberei hordták a díszes vörös kabátot. Vörös uniformisa volt Stendhal pártfogóinak, Martial Darunak és a nagy Pierre Darunak. Az arcvonal katonái, ahol tehették, gúnyolódtak is a hátsó alakulatok embereinek katonapompáján. A hadbiztosi egyenruha, amelyet Stendhal is viselt, kék volt. A hatos dragonyosok, akiknél Stendhal szolgált, fehér köpenyt hordtak tollbokrétával. A francia forradalmi hadseregben is kék volt az egyenruha, amiért a forradalom katonáit egyszerűen ’kékeknek’ nevezték.”³⁰⁹

Újabban apró csúsztatások révén igyekeznek igazolni ezt a „vörös uniformis”-teóriát. Arra hivatkoznak, hogy maga Napóleon – nem császárként és nem katonaként, hanem a köztársaság első konzuljaként – vörös öltözetet viselt.³¹⁰ Ha Julien szalmazsákban rejtegetett Napóleon-arcképéről biztosan tudnánk, hogy Gros vagy Ingres egész alakos, vörös kabátos konzulját ábrázolja,³¹¹ akkor ez a képecske fekete dobozával együtt valóban utalhatna egy vörös-fekete kolorittal jelzett Napóleon-kultuszra. A regényszöveg azonban semmilyen adatot sem közöl a fiúnak erről a „titkáról”. (VF 77) Csupán a *Napóleon életéből* tudhatjuk, melyik képet tartotta Stendhal az ifjú Napóleon leghitelesebb ábrázolásának: „Gros akkortájt festette meg a portréját, amint kezében lobogóval áthalad az arcolei hídon: e korszakból ez az egyetlen hűségesebb Napóleon-ábrázolás.”³¹² Ezen az egyedül hiteles képén Napóleon nem vörös, hanem fekete egyenruhát visel.³¹³

Joggal állapítja meg tehát Szávai János: „túlságos leegyszerűsítés volna – ahogyan a hagyományos értelmezések teszik – a fekete szint az egyházi karrier, míg a vöröset a katonai pálya

http://en.wikipedia.org/wiki/Grande_Arm%C3%A9e. A tárlókban van ugyan egy vörös gyalogsági uniformis, de ez a francia királyi hadsereg egyenruhája, amelyért aligha lelkesedett a Napóleont kezdetben bálványozó Julien.

³⁰⁹ Harsányi Zoltán: *Stendhal*, Bp., Gondolat, 1967, 72.

³¹⁰ <http://redandblack.stendhalforever.com/redandblack.html>

³¹¹ Uo.; http://fr.wikipedia.org/wiki/Jean-Auguste-Dominique_Ingres

³¹² Stendhal: 'A szerelemről. Napóleon élete' (ford.: Kolozsvári Grandpierre Emil – Lontay László) In: *Uő: Művei* 7, Bp., Magyar Helikon, 1969.

³¹³ http://hu.wikipedia.org/wiki/Antoine-Jean_Gros

szimbólumának tekinteni.”³¹⁴ Hogy miket jelképeznek valójában? És mi közük van a Stendhal által egyébként nem használt „rulett” szóhoz? Erre csakis a regényszöveg színeinek vizsgálata, valamint a stendhali logika nyomon követése adhat választ.

Vörös, fekete, kék és fehér

Stendhal *A szerelemről* írt könyvében is gyakran használ festői hasonlatokat,³¹⁵ és ugyanitt „az érzések finom árnyalatainak nagy számát” tekinti műve „egyetlen értékének”.³¹⁶ A rokon színek és színárnyalatok a *Vörös és fekete* koloritja szempontjából is fontosak, ezért a „vörös” esetén a „piros”-at, a „bíbor”-t és a „kárminvörös”-t, a „feketé”-nél pedig a „sötét”-et és társait is ajánlatos figyelembe venni. Ezt maga Stendhal tanácsolja, aki hol „vörös függönyök”-nek, hol „kárminszerű kelmé”-nek nevezi a verrières-i templom függönyeit.

Az iménti példákhoz tartozó templomi jelenetet a regény elemzői Julien tragikus sorsának előrevetítéseként értelmezik. Mint Szávai János írja, „a vörös szín a szövegben egyértelműen az erőszakos halálra utal. 'Amikor a templomból kifelé indult, azt hitte, vért lát a szenteltvíztartó alatt, de csak kilocsant víz volt, az ablakot eltakaró piros szövet festette vérszínűvé.' (1/5.) Inkább előreutaló jelnek, a tragikus végkifejletet sejtető jelnek látszik tehát a vörös is, a fekete is.”³¹⁷

Ez kétségtelenül jogos és igaz feltételezés, amelyet azonban a templom jelenlegi állapota, a szent hely jelenlegi vörössége és sötétsége sugall: „A templom sötét volt és elhagyatott. Belső falait valamelyik közeli ünnepre bíborszínű szövettel vonták be; de amint a nap sugarai keresztültörttek a színes anyagon, áhítatba ejtő és fenséges világosság támadt. Julien megremegett.” (VF 34) A magyar fordítás, sajnos, nem egészen pontos. Az eredeti szövegben nincsen ellentétre utaló, a magyar „de”-

³¹⁴ Szávai János: 'Julien lajtorjája' In: Uő: *Nagy francia regények*, Bp., Krónika Nova Kiadó, 1999, 44.

³¹⁵ Pl. „Olyan ez a fajta szerelem, mint egy festmény, melyen még az árnyékok is rózsaszínűek.” Stendhal: *A szerelemről...*, 19. Balzacnak bevallja, hogy *A pármai kolostor* Sanseverina hercegnőjét például Correggióról másolta. Stendhal: *Bizalmas írások...*, 597.

³¹⁶ Stendhal: *A szerelemről...*, 19.

³¹⁷ Szávai János: i. m., 44.

nek megfelelő kötőszó: a sötétség és az elhagyatottság témájának folytatásaként ott nem a falakat, hanem az ablakot (az ablakkereszteket) borító vörös függönyökről, valamint a rajtuk átszűrődő napsugarak vakító erejéről, mélységes tiszteletet keltő, vallásos jellegéről értesülünk. Ezek hatására „remeg meg” Julien. A Stendhal korabeli Francia Akadémiai Szótár arról ír, hogy ezt a jó hangzásra törekvő igealakot csak „néhány híres prózaíró használja”.³¹⁸

Julien is fél. „Julien szégyellte magát, hogy megijedt” – olvashatjuk pár mondatnál később, a Louis Jenrel kivégzéséről szóló újságkivágással kapcsolatban: „Gyáva volnék? – kérdezte önmagától. – Fegyverbe!” (VF 35) De mi kelt benne félelmet? Csak a riasztó újsághír? Vagy a vörös és sötét templomi környezet is, amely nemcsak elvakítja a bennlevőt, hanem a templomablak keresztjeit is átszínezi? A templomi környezet színei annak a besançoni papneveldének a leírásaiban folytatódnak, amelyet Stendhal „ez erkölcsfestő regény fontos részének” nevez egy önrecenziójában.³¹⁹ Itt eleve egy „fekete ember”, egy „fekete ruhás” kapus engedi be Julient az épületbe (VF 217). A fiút kifagगतó és ájulásig megrémítő Pirard abbé bemutatásában szintén a vörös és a fekete szín dominál: „...egy hosszúkás arcot látott, tele vörös foltokkal; csak a homlok volt halotti sápadt. A vörösödő pofacsontok és a fehér homlok között két kicsi fekete szem ragyogott, amely bátor embereket is megrémített volna. A széles homlokra simára fésült, koromfekete haj borult.” (VF 218)

A leírásban említett „halottiság” („halotti sápadtság”) az egész intézményen érződik: „Nagy nehezen megnyílt egy kisebb ajtó – fölötte feketére festett, óriás kereszt, olyanféle, mint a puhafából készült, temetői sírkeresztek. A kapus alacsony, komor szobába engedte be; fehérre meszelt falain két megfeketedett kép lógott. [...] Az épületet halotti csend borította el.” (VF 217)

Vajon mit kezdenek itt az ismert jézusi önmeghatározással, amely szerint ő „az út, az igazság és az élet”? (Jn 14, 6) Ezen a helyen a „fehér” is „feketé”-re változik: a fehér falakat megfe-

³¹⁸ *Dictionnaire de l'Académie française* (1832–1835), 2, 882.

³¹⁹ Stendhal: 'Sur Le Rouge et le Noir' In: Uő: *Mélanges de littérature*, Paris, Le Divan, 1933, 365.

ketedett festmények borítják, a puhafából – szó szerint: a „fehér fából” – fekete sírkeresztet készítenek. Egy ilyen „színeváltozásban” akár az evangéliumok fehér Jézusa³²⁰ is megfeketedhet, ami logikus következménye a színlelésre és képmutatásra épülő szeminárium szabályrendszerének. E szabályrendszer világi alkalmazását a II. rész 28. fejezetének mottója érzékelteti: „Amióta meggyőződött, hogy a rendőrfőnök ostoba számár, általában boldogult, ha a feketét fehérnek mondta, s a fehéret feketének.” (VF 527) Julien nagy hibát követ el, amikor „önállóan gondolkodik és ítél” a vizsgán, s amikor nem sajátítja el „a lángoló és vak hit kifejezését”. (VF 231, 234) A lángoló vakságnak ez a követelménye most is egy „vörös-fekete világ” szabályrendszeréből ered, és a verrières-i templom vörös függönyein átszűrt „vakító” fényre is visszautal.

Ilyen előzmények után nem csoda, ha a regény a besançoni papneveldét egyfajta „földi pokol”-nak, a lángoló vaksötétség birodalmának tekinti. (VF 216) Az itt tanuló „szegény ördögök” eddig „fekete kenyéren éltek” (VF 227), és az intézetben most a földi anyagiasság „szent eszméjét” tanulmányozzák: „Attól a pillanattól kezdve, hogy kibújtak otthoni gúnyájukból, és fölölt-hették a fekete ruhát, arra tanították őket, hogy végtelenül és határtalanul tiszteljék [...] a jó, biztos pénzmagot. Bátor, nyílt meghatározása a vagyon szent eszméjének.” (VF 234–235)

Ez nem éppen krisztusi gondolat, de fölöttébb illik annak a Julient halálra ítélő Valenod-nak a „hiszekegyéhez”, akit minden helyszínnél és szereplőnél korábban ruház fel a regény a vörös-fekete világ színeivel: „piros arcú és tömött, fekete hajú férfi volt, azok közé a duhaj, szemtelen és lármás alakok közé tartozott, akiket vidéken szép férfiaknak neveznek”. (VF 20) A kedvezőtlen jellemzést az elbeszélői szöveg később egyértelmű elítéléssé fokozza: „A Valenod-fajta embereket vidéken pimasznak nevezik. Az ilyen ember durva és aljas.” (VF 187) A regényalak így nemcsak a „pirosság” és a „feketeség” tulajdonságát kapja meg, hanem – a „feketeség” rokonaként – a „piszkosságát” is. Szegényházi pénzen berendezett lakását látva, Julien ezt a tanulságot szűri le magának: „Látod, ilyen az a piszkos vagyon, amelyhez majd te is hozzájutsz!” (VF 177–179)

³²⁰ „És elváltozék előttök, és az ő orczája ragyog vala, mint a nap, ruhája pedig fehér lőn, mint a fényesség.” (Mt 17,2)

A korábbi magyarázatokkal ellentétben tehát a műben szereplő „vörös és fekete” nem egy-egy konkrét, egymással szembeállított allegória szerepét tölti be, hanem olyan, egymás mellé rendelt, rokon értelmű szimbólumok, amelyek mindig új jelentéssel gazdagodnak. A stendhali színek nem egy-egy körülhatárolt, „polarizált” fogalom jelei, hanem egymást árnyaló és dúsító jelentések összefonódásai, amelyek felsőbb szinten talán a szerző által használt „földi pokol”-ban összegeezhetők. E „földi pokol” színei a regény hőséiben, Julien Sorelben is megjelennek, akinek jellemében a jóságos Chélan abbé aggódva érez „valamiféle sötét erőt”. (VF 61) A karriervágyat jelentő „sötét erő” (ardeur sombre) szintén jellegzetes „vörös-fekete” megjelölés. Első eleme, a francia „ardeur” tulajdonképpen ’forróságot’, ’hevességet’, ’tűzet’ jelent, a „sombre” (’sötét’) pedig most is a verrières-i templombelső egyik jelzőjével azonos: „A templom sötét volt és elhagyatott.” (VF 34)

A tanítványát féltő abbé e szókapcsolat jellegéhez híven határozza meg azt a helyet is, ahová e „sötét lángolás” vezet: „Ha pedig úgy határozol, hogy a hatalmasoknak fogsz udvarolni, biztos lehetsz az örök kárhozatban. [...] vagy ezen a világon leszünk szerencsések, vagy a túlvilágon, nincs középút.” (VF 60) Szávai János a „színek regényének” nevezi a művet, és szintén rokon értelmű jeleknek tartja a vöröset és a feketét, és szembeállítja „a többi színnel, a fehérrel, s első-sorban a kékkel”.³²¹ A rokonértelműségben nyilván igaza van, azonban a kéket illetően alighanem téved. A kék a regényben nem ellentéte, hanem rokona a feketének, s azzal sokszor együtt jelenik meg. A vöröshöz és a feketéhez hasonlóan ez is „negatív” szín, amely társainál látszólag „kisebb rosszat” jelent. Szávai a balzaci érvényesülés és a szélsőségektől tartózkodó „arany középút” jelzését látja benne,³²² de az ilyen „középutak” nemcsak Chélan abbé figyelmeztetése, hanem a regény végkicsengése szempontjából is elfogadhatatlanok.

A Julient barátilag támogató Korasoff herceg udvarlási tanácsaiban például a fekete mellett a kék lesz a megjátszott, képmutató szerelem színe (I. a II. rész *Erkölcös szerelem* fejezetét): „Ezeket a leveleket személyesen kell elvinni:

³²¹ Szávai János: i. m., 44.

³²² Szávai János: i. m., 46–49.

lőháton. Öltözik: fekete nyakkendő, kék redingote. A levelet a portásnak adjuk át, szomorú arccal: a tekintetben roppant mélabú.” (VF 520) A fekete mellett ez a szín is jelölhet bizonyos előrejutási vagy karrierlehetőséget. „Égszínkék egyenruhában” lesz tagja Julien a királyt fogadó díszörségnek (VF 127).

A de la Mole-tól kapott kék ruhájában látva a márki mindig kedvesebben bánik vele, mert ilyenkor „öreg barátja, Chaulnes herceg kisebbik fiát” látja benne. (NB. Ez az „öreg barát” nevezi „cseléd”-nek a betegesen büszke Julient. [VF 352, 415]) A század fekete papi egyenruháját választó fiatalember negyvenéves korára az évi százezer frankot és a kék szalagos kitüntetést is megkaphatná (VF 417), az ilyen sikerek azonban mind-mind hitelüket veszítik a regény végére összeálló Julien Sorel-i értékrendben.³²³ Miként Mathilde „égszínkék szeme” is, amelyet Julien a lány „egészen önfeledt” pillanataiban is „fürkészőnek, hidegnek és gonosznak” lát (VF 408). Élete utolsó napjaiban már csak sajnálja őt, és szeretné minél távolabb tartani magától.³²⁴ Ha hozzávesszük mindehhez, hogy 647), már nem sok szembeállításra érdemes különbséget találhatunk a vörös és fekete, valamint a kék szín jelentéstartalma között.

A vörös és fekete igazi ellentéte a stendhali színvilágban nem a kék, hanem a fehér. Az a fehér, amely például a keresztény szimbolikában is a tisztaság, az ártatlanság, a tökéletesség és az isteni fény hagyományos színének számít.³²⁵ A regény hősei közül Julien és de Rênalné megkülönböztető jegye ez, ami azért izgalmas, mert az ő szerelmükre is rávetül e vörös-fekete világ pokoli visszfénye. Az asszony, akit a Sacré Coeur apácai neveltek, „szenvedélyesen szerette Istent; most ugyanúgy rettegett tőle. [...] Julien hamarosan azt tapasztalta, hogy a

³²³ „Milyen boldog lehettem volna – mondta Julien –, amikor a vergyi erdőben sétáltam veled; de akkor az égő nagyravágyás képzelt világokba vonzott! [...] az elkövetkező csatákra gondoltam, amiket meg kell vívnom a karrieremért. Igen, meghaltam volna, s nem tudom, mi a boldogság.” Julien élete utolsó pillanatában is erre a „vergyi erdőre” gondol: „Feje még soha nem volt olyan nemes, mint abban a pillanatban, amikor le kellett hullnia. Tömegesen és nagy erővel rohanták meg az édes percek, a vergyi erdő emlékei.” (VF 643, 646)

³²⁴ „És amikor Mathilde az ügyvéddel végre elment, őszintébben vonzódott az ügyvédhez, mint a lányhoz.” VF 624

³²⁵ *A keresztény művészet lexikona* (szerk.: Jutta Seibert, Körber Ágnes et al.; ford.: Harmathné Szilágyi Anikó), Bp., Corvina Kiadó, 1986, 293.

legóvatosabb érvelés nemhogy csillapítaná, ellenkezőleg, még jobban felizgatja: a pokol szavát hallotta belőle.” (VF 143)

A szerelmes nőt állandó lelkiismeret-furdalás gyötri: „– Te fiatal vagy, én csábítottalak el! Neked megbocsáthat az Úr, de én kárhozott vagyok, ezt biztosan tudom. Félek! S ki ne félne a pokoltól? De még mindig nem érzek bűnbánatot! Ha ismét el kellene követnem, megint elkövetném! Csak ne itt, ne ezen a világon, ne a gyerekeimben büntessen az Isten! [...] ’Istenem, a pokol tüzét látom! Rettenetesen szenvedek! De megérdemeltem!’ Átkarolta Julient, és hozzátapadt, mint borostyán a falhoz.” (VF 149, 150)

A veszély perceiben e szenvedélyes, találékony asszony a legjózanabb tettekre képes. Ő fogalmazza és íratja meg Julien-nel a férjét félrevezető és magukat igazoló névtelen levelet, majd tervük sikeres végrehajtása után is ő ad jelt a házuk Galambtornyára tűzött, fehér zsebkendővel a távolból figyelő fiúnak. (VF 156) Ezzel a toronyba vitt, fehér zsebkendővel *A szerelemről* írt könyv egyik novellájában, az *Ernestine vagy a szerelem* születésében is találkozunk. A novella hősnője itt szintén házuk tornyába szalad fel egy batiszt zsebkendőbe takart, fehér rózsacsokorral, amelyet az őt bámuló vadásztól kapott a templomban.³²⁶ Az igaz szerelem színe ebben a novellában is a fehér, akárcsak a regényben.

Az asszony már a házuk kapuja előtti első találkozásukkor is a fiú fehérségére és tisztaságára figyel fel, amelyet ismételten szembeállít egy általa várt zsémbes pap mosdatlanságával: „Fiatal, nagyon sápadt parasztfiút pillantott meg, a fiú inkább gyerek volt még. A kerti kapunál állt és sírt. Ragyogó, fehér ing volt rajta, lila szövetkabátját magához szorította, az is tiszta volt. [...] Hát ilyen az a nevelő, akiről azt hitte: mosdatlan és rosszul öltözött pap; aki csak azért lesz náluk, hogy szidja és verje fiait.” (VF 36, 37)

A papnevelde szeminaristái tulajdonképpen a Chélan abbétól tanult – szerintük „pokoli” – gondolkodásmódjáért gyűlölik Julient, valamint „tisztaságmániájáért”: „Chélan abbé vigyázatlanul nevelte [...]. Arra tanította, hogy helyesen gondolkodjék, és utasítsa vissza az üres szavakat, de elfelejtette felvilágosítani: a közönséges emberek ezt a szokást bűnnek tekintik. [...] Társai

³²⁶ Stendhal: *A szerelemről*..., 328–354.

[...] megtalálták azt a szót, amely kifejezte irtózásukat: Luther Márton, így nevezték el. 'Legelsősorban is a pokoli logikájáért, amire olyan büszke!' Több seminarista akadt, akinek arca üdőbb volt, mint Juliené, s csinosabb: de Julien keze fehér maradt, és nem titkolhatta kényesebb tisztasági igényeit. [...] A piszkos parasztfiúk, akikkel együtt élt, puhánynak nevezték." (VF 242) Érdemes megfigyelní, hogy a biztos pénzmag tiszteletére nevelt seminaristák iménti jelzőjével nemcsak a de Rênalnétól várt pap jellemzésében, hanem a vörös-fekete Valenod vagyonának és szerencsájének minősítésében is találkozzunk. A regény szociológiai vonatkozásait tekintve ez az egyházban és az újjgazdag polgárságban egyaránt érvényesülő, ellenszenves tendenciákra utal. Ahogy Belohorszky Pál írja: „Mindaz, ami gyűlöletes, rossz volt szülővárosában, most ott lépked, szaglászik majd körötte, ráadásul ájtatoskodó arccal, szent ígéket, titkos imákat mormolgatva [...]. Üresfejűség és gonoszság jellemzi társait, megannyi szenteskedő Valenod, de Rênal veszi körül”.³²⁷

De Rênalné, akit az egyik leírás „fehéres árny”-ként és „fehér szellem”-ként emleget (VF 277–278), szerelméhez hasonlóan megveti ezt a piszkos anyagiasságot és alantasságot: „[...] évek után sem tudta megszokni a pénzt hajszoló, mohó embereket, akik között élnie kellett.” (VF 50)

Önrecenziójában Stendhal azt írja, hogy „az 1715 és 1789 közötti vidám, jókedvű és kissé szabados Franciaország még mintaképe volt Európának, és cseppet sem hasonlított a mai nehézkes, 'morális' és morózus Franciaországra. [...] Despotizmus érdekében Napóleon honosította meg ezt a prűdériát”, amely „1806-tól 1832-ig egyre inkább áthatotta Franciaország egész erkölcsi szokásrendszerét,” főként „a jezsuiták, a kongregációk és a Bourbonok kormányzása következtében”.³²⁸ Az erkölcsfestő Stendhal a regény fehér és vörös-fekete színeinek szembeállításával és a maga világos írói gondolkodásmódjával fest képet erről a sötét és morózus idősakról. A világosság és a derű még a Julien kivégzéséről szóló jelenetet is beragyogja,

³²⁷ Belohorszky Pál: 'Az idill vérpadján' In: Uő.: *A mulandóság lovagrendje*, Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó, 1981, 217.

³²⁸ Stendhal: i. m., 343, 344, 352.

amely így nem szokványos, gyászos eseményként rögződik az olvasó emlékezetében.

De vajon mitől olyan bátor és derűs ez az ácsfiú?

„EGY KARRIER TÖRTÉNETE”

Halál és megdicsőülés

„Azon a reggelen, amikor közölték vele, hogy meg kell halnia, fényesen ragyogott a nap, átjárt mindent, és Julien derült bátorság öntötte el – írja Stendhal Julien kivégzéséről. – Gyönyörűség volt kilépni a szabad levegőre, úgy érezte magát, mint a tengerész, aki hosszú hajóút után ismét a szárazföldre lép. ‘Minden jól megy! – gondolta. – Elég bátor vagyok!’

Feje még soha nem volt olyan nemes, mint abban a pillanatban, amikor le kellett hullnia. Tömegesen és nagy erővel rohanták meg az édes percek, a vergyi erdő emlékei.

Minden simán, előírászerűen ment; Julien mesterkéletlen és egyszerű volt.” (VF 646)

A regény értelmezői nem sokat törődnek ezzel a derűs és egyszerű apoteózissal. Inkább a hős megghiúsult karrierjén és a „szükszavúan motivált” merényleten sajnálkoznak, amelyet cselekménytelen és lankasztó végkifejlet követ.

„Julien kiábrándult a világból, amelyben a bűn és az erőszak uralkodik – írja Rónay László –, s egyetlen vágya, hogy szép halált haljon. Az élet nem kell neki többé, mert átlátja, jóvátehetetlen hibát követett el, amikor olyan körökbe vágott, amelyek kivetik magukból az oda nem valókat.”³²⁹

Szappanos Balázs szerint a *Vörös és fekete* „jellemábrázolásában következtetlenségeket lelhetünk fel”. A magasra törő Julien itt „mindent kockára téve hívja ki maga ellen a sorsot, s [...] ha kell, az élet fényeinek hátat fordítva a halál sötétségét is vállalja” (VF 675).

Veres András abban bízik, hogy csak látszatra váratlan a mű befejezése, amit Dobossy Lászlóhoz hasonlóan³³⁰ a színleléstől szabadulni akaró Julien egyértelműség-keresésével magyaráz:

³²⁹ Rónay László: *Irodalom középiskolák számára*, Bp., Nemzeti Tankönyvkiadó, 1996, 17.

³³⁰ Vö. „A napihírből kiemelt botrányhős egy kor és egy nemzedék [...] fő jellegzetességeit viseli magán: visszafojtja valódi érzelmeit, alakoskodik az alakoskodók közt [...] Megmenekülhetne, de nem teszi, mert utálja már az álarcot, s a végső küzdelemben, bírásaival szemben, erős és szabad akar maradni.” (Dobossy László: *A francia irodalom története* II, Gondolat, 1963, 119–120.

„A befejezés először váratlannak tűnik. Julien, jöllehet Mathilde kitart mellette, [...] nem folytatja harcát az érvényesülésért [...] Az indokolatlanság látszatát kelti az is, hogy az elbeszélő most igen szűkszavúan számol be az eseményekről [...] De a tett és a gondolat korábban nem mindig fedte, sőt, inkább elfedte egymást. Julien a börtönben lehet először igazán önmaga. Nincs szüksége többé tettetésre, mert kezdettől a halálos ítéletet várja, talán kívánja is.”³³¹

Szávai János szintén rejtélyesnek ítéli a mű befejezését, és úgy gondolja, „Julien két pisztolylövése végképp leszámol a felemelkedés gondolatával”. Már csak azért is, mert „lövései az úrfelmutatás – franciául *élévation*, vagyis szó szerint, fölemelés – pillanatában dördülnek el”.³³²

Hát igen! Ez tényleg olyan pillanat, amelyen érdemes elgondolkodnia az elbeszélés „szűkszavúságán” töprengő értelmezőnek. E pisztolylövések valóban véget vetnek Julien karrierjének és társadalmi fölemelkedésének. A hős konkrét és átvitt értelemben is „elbukik” (il tomba) a merénylet utáni kavarodásban. A bűnével és bűnbánatával együttérző asszony és barát szeretete azonban valami másfajta „*emelkedettség*” állapotába juttatja, amit újra meg újra az *úrfelmutatás* szavával megegyező – s így annak jelentésében osztozó – *élévation* szó közvetíti a regényben. A francia „*élever*” (‘fölemel’, ‘magasztal’) igéből származó „*élévation*” főnévnek a magyarban ‘magasság’, ‘magaslat’, ‘fölemelés’ vagy ‘templomi úrfelmutatás’ felel meg. Stendhal, a korrekt és szabatos elbeszélő, a templomi merénylet leírásában dőlt betűvel emeli ki az oltáriszentség felemelését jelző és a kurziválás ellenére sem idegen nyelvű *élévation* szót. (A magyar fordítás nem emel ki semmit.) Vajon miért teszi? Bizonyára azért, mert számára fontos ez a regényében kettős funkciót betöltő megjelölés. Ez viszont joggal veti fel a templomi és a julieni felemeltetés viszonyának kérdését.

A regény nem sokkal a bukás után már egyértelmű emelkedésként ábrázolja a hős sorsának alakulását. A város fölött magasodó börtöncellában Julien „nem unatkozott, mindent

³³¹ Szegedy-Maszák Mihály – Veres András – Bojtár Endre – Horváth Iván – Szörényi László – Zemplényi Ferenc: *Irodalom a gimnázium III. osztálya számára*, Bp., Tankönyvkiadó, 1983, 24.

³³² Szávai János: ‘Julien lajtörjája’. In: Uő., *Nagy francia regények*, Bp., Krónika Nova Kiadó, 1999, i. m., 53–54.

újnak látott, nem zavarta többé a nagyravágyás. Mathilde alig-alig jutott eszébe, de gyakran merült fel benne de Rênálné arca; lelkiismeret-furdalás gyötörte, különösen az éjszakák csendjében, amikor e toronyba fölemelten csak a réti sas vijjogása zavarta őt³³³ (VF 583). A szituáció visszautal az I. rész 10. fejezetét záró jelenetre, ahol a magasban köröző ölyvek láttán Julien még Napóleon sorsáról ábrándozik: „Ilyen volt Napóleon sorsa; az övé is ilyen lesz?” (VF 83–84)³³⁴ A börtöntorony cellájába zártan most fenn van ebben a „napóleoni” magasságban, de egyre növekvő lelki-furdalása közben már zavarja őt (troublé!) a nagyravágyás sasmadarának vijjogása: „A nagyravágyás meghalt benne, de ismét felparázslott egy másik érzés: ő *lelkifurdalásnak* nevezte, mert meg akarta ölni de Rênálnét. Valójában örülten szerelmes volt belé.” (Kiemelés az eredetiben. VF 600)

Mivel a szeretett asszony ugyanezzel a szóval rejtjelezi érzéseit – vö. „De Rênálné Julien távolléte miatt szenvedett, de ő *lelkiismeret-furdalásnak* nevezte” (VF 577) –, e karriervágyat kioltó, kölcsönös „lelkifurdalások” láttán az ember már nem a hősök hanyatlására, hanem erkölcsi emelkedésükre gondol (kiemelés az eredetiben). Nemcsak Julien és de Rênálné, hanem Julien és Fouqué viszonyában is. A jó és igaz barát egész vagyonát kész feláldozni, hogy megmentse és megszöktesse Julient. A fiú az ő segítségével maradhat száznyolcvan lépcsőfok magasan berendezett, szép szobájában, amelynek *felemelő* voltát most is az „úrfelmutatást” idéző szó, az *élévation* szentesíti: „Nem is sejtette, hogy egy förtelmes, föld alatti cellába akarták levinni; csak Fouqué közbelépésének köszönhetette, hogy meghagyták szép szobáját, száznyolcvan lépcsőfok *magasságában*.” (VF 583, 588)

A térvizonyok nyelve, a „magasság”-hoz társuló érték-, és az „alacsonyság”-hoz kapcsolódó értéktelenség-képzetek fontos

³³³ A francia szövegben az „élevé” nemcsak melléknév, hanem a „troublé”-hoz hasonló participe passé is lehet. Illés Endre fordítása az első lehetőséget veszi figyelembe („a magas toronyba csak a réti sas sivitása hatolt fel” – VF 583) A második lehetőség azonban „e toronyba felemelt” Julienre is utalhat, ami a később tárgyalandó bibliai párhuzamok szempontjából még fontos lehet. – Sz. G. A.

³³⁴ A jelenet intertextuális vonatkozásairól l. Péter Mihály: *Nyelv, stílus, költői beszéd: Válogatott tanulmányok*, Tinta Könyvkiadó, 2005, 209.

szerepet játszanak a művészetben (és a mindennapi nyelvben is). Ami értékes, az rendszerint *magas* rendű, *magasztos*, *fennkölt* és *fenséges*, tehát térbelileg *fent* helyezkedik el. Ami értéktelen – tehát *alacsony* rendű, *alantas*, *aljas* vagy *alattomos* – annak *lent* a helye. Ahogy az igaz ember is a *mennyebe*, a bűnös pedig a *pokolba* jut. Stendhal írói világára is ez a térszerkezet jellemző. Nála az emberek és a dolgok térbeli elhelyezkedése is tanúskodhat értékükről vagy alantasságukról. A műveiben szereplő magaslatok gyakran utalnak valamilyen erkölcsi „értéktöbbletre”, s nemegyszer az „egeket ostromló szeretet” jelentését is magukba foglalják. (Gondoljunk csak de Rênalné Galambtoronyba felvitt fehér kendőjére, vagy de Rênalné és Mathilde *emeleti* hálószobáira.) Julient már egy magas szikla megmászása is az erkölcsi szabadság érzésével tölti el: „nemsokára egy roppant szikla tetejére ért fel [...] A magasság jókedvűvé tette, ilyen szabad szeretett volna lenni erkölcsileg is.” (VF 83) *A pármai kolostor* Fabriziója szintén azért ragaszkodik Farnese-toronybeli börtönszobájához, mert „itt ezer mérföld magasban lehet az ember, a kicsinyességek és aljasságok felett”³³⁵, s mert itt nap mint nap láthatja szerelmét, Cléliát.

Szávai János jó érzéssel figyel fel Julien magasságszeretetére,³³⁶ illetve ennek szembeütő jelére, „a sorsától elválaszthatatlan létrára” (VF 433). Ez azonban nemcsak „a szerelmi hódítások tárgyiasult szimbóluma”,³³⁷ hanem a bibliai Jákob létrájának „javított kiadása”, azaz egy fontos szempontból módosult világ-szerkezet jelzése is. Ha Jákob létrája a földet és az eget kötötte össze,³³⁸ Juliené a *szeretet* és a *szerelem mennyországába* visz.³³⁹

Stendhal életének és írói világának legfőbb értéke ez a mennyei rangra emelt szeretet és szerelem. Ő nem a regényeit, hanem *A szerelemről* írt könyvét tartotta élete fő munkájának,³⁴⁰

³³⁵ Stendhal: *A pármai kolostor*, Európa Könyvkiadó, 1963, 298.

³³⁶ Szávai János: i. m., 44–45.

³³⁷ Turcsányi Márta: 'Stendhal: Vörös és fekete'. In: *Középiskolai kötelező olvasmányok elemzése*, Bp, Corvina, 1997, 68.

³³⁸ „Álma volt: íme, egy létra volt a földre állítva s a hegye az eget érte. S lám, Isten angyalai le- és fel jártak rajta.” (Ter 29, 12)

³³⁹ „A beteljesülés felé halad, létrája fokain egyre följebb hágva Julien Sorel. Ahol Jákob álmában Isten rejtőzik, ott van Julien számára a hódítás végső fázisa, beteljesülése.” Szávai János, i. m., 45.

³⁴⁰ Stendhal: *A szerelemről. Napóleon élete*, 574.

és maga fogalmazta olasz sírfeliratában is az „amò” szót tette a legfontosabb helyre: „VISSE – SCRISSE – AMÒ”, azaz „ÉLTEM – ÍRTAM – SZERETTEM”.³⁴¹

Szeretet – vallás – szeretetvallás

Julien e szeretni tudást nem a sokszor emlegetett, napóleoni katonaoorvostól, hanem az őt nevelő Chélan abbétól tanulta. Attól a szegényekért kiálló, öreg paptól, akit leváltattak a város bigott és korrupt vezetői, s aki a fiú miatti aggodalmában könnyes szemmel figyelmeztette neveltjét a karriervágy „sötéten lángoló” veszedelmeire: „Julien szégyellte meghatottságát; *életében először érezte, hogy szeretik*; [...] ‘Mi van veled? – kérdezte végre önmagától. – *Életemet áldoznám ezért a jó Chélanért*, pedig arról győződött meg, hogy nem vagyok elég okos. Őt kellett volna legelőször becsapnom, és éppen ő látott belém.’” (VF 61) A fiú azért magolta be latinul az egész *Újszövetséget*, hogy az ennek örvendő Chélan segítse majd az előrejutásban. A karriervágyból megtanult könyv szelleme azonban hat rá – például a *János evangéliumbeli* Mester: „Új parancsot adok nektek: Szeressétek egymást! Amint én szerettelek benneteket, úgy szeressétek ti is egymást. [...] *Senki sem szeret jobban, mint az, aki életét adja barátaiért.*” (Jn 14, 34; 15, 13.)

A regény végén Julien valóban oda-*adja* – szinte oda-*aján-dékozza* – az életét, hisz a többször kínálkozó lehetőség ellenére sem szöki meg börtönéből, és a kegyelemkérést is visszautasítja. Talán itt is a szeretet nevében vállalja a halált, mint Chélan esetében tette volna?... Ez képtelenség!... Hisz halálra ítélésének jogi indoka épp egy „szeretet nélküli” cselekedet, egy esztelen gyilkossági kísérlet, amelyben épp egy neki drága lényt akar elpusztítani! Egy asszonyt, aki nemrég a pokol tűzét se félve tudta őt szeretni, s aki most a felebaráti szeretetre hivatkozva teszi tönkre őt, a házasodni készülődőt, az apósjelöltnak írt levelében: „A *vallás és az erkölcs szentsége kötelez arra, hogy megtegyem a kínos lépést. Ez a tévedhetetlen törvény parancsolja, hogy ártsak egy felebarátomnak...* Kínos kötelessé-

³⁴¹ Ami nem zavarta az epitáfiumát elkészítő vésnököt, hogy önkényesen másképp rendezze el e szavakat: SCRISSE – AMÒ – VISSE, vagyis ÍRTAM – SZERETTEM – ÉLTEM... L. Illés Endre: *Stendhal*, Magvető Kiadó, 1972, 112.

gem hozzátenni: azt hiszem, *J... úr nem ismer semmiféle isteni törvényt!*” (VF 573)

Egy papnövendék, aki betéve tudja az egész *Újszövetséget*, természetesen tisztában van azzal, hogy az ártani akarásnak nem sok köze van a keresztényi felebarátisághoz. Hacsak ahhoz a gyűlölködő és átkozódó fajtájához nem, amelyet a király templomi fogadásán, a király által szentesített feliratokon olvashatott: „A király kegyesen megengedte, hogy a fiatal lányok, akik a kápolnába kísérték, egy *vörös* szalagot viselhesse- nek. A szalagra ezeket a szavakat hímezték: **ÁTOK AZ ISTEN-TELENEKRE! ÖRÖKIMÁDÁS!**” (VF 140–141) Az istentelenséggel nem szakító leányokat a templomban szónokló püspök is megfenyegeti: „Ugye, elfordítjátok szemetek minden *istentelen-ségtől?* [...] Ígéreteteket elfogadom a *rettenetes Isten* nevében.” (VF 140)

Minthogy a regény egy korábbi fejezetében már Julien is megkapta ezt az „istentelen” jelzőt (a szerelmében kételkedő de Rênalné írta neki „Nem szeretsz? Te *istentelen!*” – VF 153), a mű „bűnöseire” szórt átkok alól bizonyára ő sem vonhatja ki magát. De az egész nem átkozódó és nem gyűlölködő jézusi kereszténység sem, amelyet napjaink *Biblikus teológiai szótára* épp az átok ellenfeleként és leküzdőjeként jellemez: „Jézus Krisztus az átok legyőzője [...] A Szó nem vet el, hanem magához vonz (Jn 12, 32); nem szór szét, hanem egyesít (Ef 2, 16). [...] A keresztény többé már nem átkozhat senkit (1 Pét 3,9), ellentétben az *Ószövetség* ‘átkozott legyen, aki téged átkoz!’ törvényével; sőt, az Úr példáját követve ‘áldja azokat, akik átkozzák’ (Lk 6, 28).”³⁴²

A Stendhal korabeli jézusi kereszténységnek nyilván ugyan- ezt kellett hirdetnie, amit szemléletesen igazolhat a francia akadémiai szótárnak a „gyűlölet” (haine) szóhoz megadott példamondata³⁴³: „Az Evangélium óv és tilt bennünket a fele- barátunk elleni gyűlölködéstől, miként az ellenségeink elleni gyűlölettel is.” Egy felebarátainak ártani akaró „kereszténység” ezért a *Vörös és fekete* 19. századi krónikájának idején sem lehet más, mint a szeretet jézusi parancsának megszégése és

³⁴² *Biblikus teológiai szótár*, Szent István Társulat, Az Apostoli Szentszék Könyvkiadója, Bp., 1972, 90–91.

³⁴³ *Dictionnaire de l'Académie française* (1798), 674; *Dictionnaire de l'Académie française* (1832–1835), 1, 873

megcsúfolása. Ezért írja Belohorszky de Rênalnéról: „íme egy áhítatos áruló, a Júdás-asszony, aki ilyen képmutatóan kijátssza az istent, hiszen az, ha van, az emberek közti irgalom hirdetője, a számonkérés jogát magának fenntartó, a bosszút megtiltó! Ha van isten, a feljelentő de Rênalné közönséges céda, áhítása szentségtörés”...³⁴⁴ Egy ártást hirdető „kereszténység” idézőjeles „cédaságát” nemcsak a templomi leányzók átokformulája, hanem vörös szalagjuk is jelzi, ami az *Újszövetséget* betéve tudó embert alighanem a *Jelenések* könyvében említett babiloni parázna színeire emlékezteti: „Láték egy asszonyt ülni egy *veres* fenevadon, mely fenevad teljes vala káromlásnak neveivel, melynek hét feje és tíz szarva vala. Öltözött vala pedig az asszony bíborba és *skarlátba* [...]” (Jel 17, 3–4). A skarlátot, a bíbort és a vöröset egyébként már az ószövetségi próféta is a bűn színeként említi: „Ha olyanok volnának is bűneitek, mint a skarlát, fehérek lesznek, mint a hó; és ha olyan vörösek is, mint a bíbor, olyanok lesznek, mint a gyapjú.” (Izaiás 1, 18)

A vörös színnek ezek a vonatkozásai egy Jézus nélküli „kereszténységre” utalnak, amit a regény címében szereplő másik szín – a fekete – kultikus értelmezése is alátámaszthat: „A fekete színt nem alkalmazták a kultuszban, mivel a színek tagadását jelentette, és ezért *az istenellenes erők jelképe* volt.”³⁴⁵

Az egykor mélyen vallásos, „csak Jézust imádó” (VF 50) de Rênalné saját kézzel írt levelét Julien így nem egyszerű – „privát” – *szerelmi* árulásnak tekinti, hanem a sötétségnek való behódolásnak, amire ő nem a magánélet valamelyik színterén (mondjuk, de Rênalék kertjében vagy házában), hanem az asszonyt hatalmába kerítő, „vörös és sötét” templomban akar válaszolni. Egy olyan „sötét” templomban, amelynek eredeti – „somber” – jelzőjét a Stendhal korabeli francia költői nyelv számos szókapcsolata az alvilág és a pokol (les enfers) megjelenésére használta: „les royaumes sombres” („a sötét országok”), „les rivages sombres” („a sötét tájak”), „les sombres bords” („a sötét partok”) stb.³⁴⁶

³⁴⁴ Belohorszky Pál: *Az idill vérpadján*. In: Uő, *A múlandóság lovagrendje*, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1981, 239.

³⁴⁵ *Keresztény Bibliai Lexikon*, szerk.: Bartha Tibor, Kálvin János Kiadó, Bp., 1995, 545.

³⁴⁶ *Dictionnaire de l'Académie française* (1832–1835), 2, 756.

A Stendhal-irodalom – egy-két kivételtől eltekintve – több mint másfél évszázada hallgat a regénynek és a Julien Sorel-i merényletnek ezekről a rejtett vonatkozásairól, amelyeknek mindig voltak aktuálpolitikai összefüggései. Nálunk 1952-ben Barabás Tibor írt egy „jezsuiták eszközévé vált” de Rênálnéről,³⁴⁷ egy olyan embertelen, vallásüldöző korszak „szövegkörnyezetében”, hogy ezt mindenki jobbnak látta elfeledni. Később, a mindent átpolitizáló vészkorszakok ellenhatásaként Stendhal apolitikusságát kezdték bizonygatni. Még hozzá a *Vörös és fekete* néhány mondatával, amelyekben az elbeszélő kipontozta volna a politika jelenlétét munkájában: „Itt most az író egy kipontozott oldalt szeretett volna a regénybe beleilleszteni [...] *Mintha pisztolyt sütnének el egy hangversenyen*, úgy hat a politika a képzelet játékaiban. Fűlsértő durranás, s még sincs ereje. Egyetlen hangszerrel sincs összhangban.” (VF 482) A francia szellem rejtekútjain bolyongó idézetkeresők nem mindig jöttek rá, hogy Stendhal épp ezzel a megjegyzésével – no meg a templomi *csengettyűszó* után eldőrdülő julieni *pisztolylövéssel!* – utalt a politika e „kipontozott” jelenlétére munkájában... Hogy miért? Talán azért, amit az általa tisztelt Voltaire is tudott már: „Az unalmasság titka: mindent elmondani.”³⁴⁸

„Miért választotta volna Sorel a templomot, ha nem azért, mert a *vetélytársa* éppen akkor mondott misét?” (VF 596) – kérdezi a „mélységesen és okosan gonosz” (VF 593) Frilair abbé, a hely és a történet fontosságára utalva. A nyomós ok feltételezésében igazat beszél, de indoklása hamis és kétszínű. A misét mondó verriéres-i pap után ugyanis nyomban egy dijoni abbéval is hírbe hozza szegény de Rênálnét, ami nemcsak az asszonyt gyanúsítja közönséges cédasággal, hanem Julien tettét is hétköznapi, féltékenységi bosszúvá silányítja: „Egyáltalán nem lepődnék meg [...], ha kiderülne, hogy Sorel úr *féltékenységből* lőtt rá kétszer régi szerelmére!... Az asszony kétségtelenül vonzó jelenség; s egy ideje gyakran találkozik egy Marquinet nevű dijoni abbéval.” (VF 596) A mű köznapi, profán eseményeinek szintjén Frilair tehát finoman és

³⁴⁷ Vö. „Juliennek nem azért kell elbuknia, mert vak szenvedélyében fegyvert fogott a jezsuiták eszközévé vált szeretőjére.” Barabás Tibor: *‘Előszó’*. In: Stendhal, *Vörös és fekete*, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1952, VI.

³⁴⁸ Kristó Nagy István: *Bölcsességek könyve*, Bp., Gondolat, 1982, 350.

szemérmetlenül hazudik. A merénylet indokául felhozott *szerelmi* féltékenységet Julien így joggal nevezi „förtelmes hazugságnak” (VF 604). Amit jó lenne a tankönyvíróknak is figyelembe venniük: vö. Sorel „féltékenységből meg akarja gyilkolni azt az asszonyt, akit szeret”.³⁴⁹ A regény szimbolikus összefüggéseit tekintve azonban e cédasági gyanú is elvezetheti az olvasót egy „sötét” templomnak engedelmeskedő de Rênalné „babiloni paráznaságának” megsejtéséhez, hisz Julien megvádolásával ő is a templomi leányzók jelmondatának szellemében cselekszik.

Az elbocsátott Chélan helyére kinevezett érzéketlen, fiatal jezsuita nem a hétköznapi gyanú, hanem a szeretet etikájának szintjén lesz *vetélytársa* a bukásaiból is felemelkedő Juliennek. Mint de Rênalné gyóntatópapja, s mint az „ártó, felebaráti erkölcs” közvetítője, valójában ő fogalmazza meg azt a „Júdás-levelet”, amely a gyötrődő asszony önfeladásához és lelki összeomlásához vezet: vö. „A márkinak írt levélre új gyóntatója kényszerítette, s ez a levél végleg felborította az állandó szenvedéstől elgyöngült asszony belső egyensúlyát” (VF 577). Bár Julien nem tud a tapasztalatlan, ifjú lelkiatya szerzőségéről, a levél képviselte „felebarátiság” forrását ő is egy olyan „rettenetes dolgokra kényszerítő” szemléletben és annak képviselőiben látja, akiket maga de Rênalné is e szerencsétlen episztola ihletőjeként és megfogalmazójaként tart számon: „A márkinak küldött levelet de Rênalné fiatal gyóntatópapja fogalmazta, ő csak lemásolta. – Rettenetes, hogy mire kényszerített a vallás! – kiáltotta az asszony. – Pedig én még enyhítettem is a legszörnyűbb részeket.” (VF 625–626)

Egy logikusan komponáló író az ilyen üzenetre küldött választ nyilván a „feladónak” fogja címeztetni. Oda, ahol hősé-nek elpártolt szerelmese épp az úrfelmutatás – az *élévation*! – pillanatában hajt fejet egy vörös függönyöktől átszínezett, csak nevében jézusi pap szertartásának. „A magas ablakokat bíborfüggönyök fődtek. [...] A misét celebráló fiatal pap e pillanatban úrfelmutatásra csengetett.”³⁵⁰ De Rênalné lehajolt, feje egy pillanatra szinte eltűnt vállkendőjének ráncaiban...” (VF 575)

³⁴⁹ Madocsi László: *Irodalom a középiskolák 10. évfolyama számára*, Nemzeti Tankönyvkiadó, 2006, 161.

³⁵⁰ A pontatlan és személytelen magyar fordításban: „Ebben a pillanatban úrfelmutatásra csengettek” (VF 575). A fiatal pap (le jeune clerc)

A francia szöveg „baissa la tête” kifejezése nem egyszerűen „lehajolt”-at jelent, hanem az elfogadás és az engedelmisség jeleként történő fejhajtást is. A „baisser” igehez kapcsolódó szervmegnevezések – például a szemé vagy a fülé – általában a szerv működésének vagy magának az emberi magatartásnak a beszűkülésére vagy értékcsökkenésére utalnak – vö. *baisser les yeux* (lesüti a szemét, azaz szégyenkezik); *baisser l’oreille* (‘lekonyítja a fülét’, azaz elcsügged); *sa vue baisse* (gyöngül a látása) –, ami de Rênalné esetében a fej működésének gyengülésére, sőt, megakadására is célozhat. (Az asszony feje egy pillanatra *el is tűnik* fejkendője ráncában.) A logikát és a világosságot tisztelő Stendhálnál az ilyen „fejvesztés” súlyos hibának számít, ami könnyen bukáshoz vagy összeomláshoz vezethet („Ha nem vagyok világos, egész világom összeomlik”). Julien a fej eltűnésének pillanatában lő az asszonyra, aki a második lövés nyomán valóban földre roskad: „másodszor is lőtt, s az asszony *lebukott* (elle *tomba*).” (VF 575)

De Rênalné a szeretet vizsgáján is elbukik. *A szerelemről* végén idézett, középkori szerelmi bíróságok ítéleteihez hasonlóan³⁵¹ a *Vörös és fekete*ben is megítéltetnek a szerelmek tettei – ha nem is jogi okfejtéssel és következtetésekkel. E vizsgán Julien is elbukik, akinél szintén a „tomba” igealak közvetíti a megméretés kudarcát: „Az egyik nő ijedtebben menekült, mint a többi, erősen meglökte, s a fiatalember elesett (il *tomba*).” (VF 576)

Julien ekkor még azt hiszi, hogy valóban megölte de Rênalnét, és kezdettől jogosnak tartja a rá váró halálos ítéletet. Megbánást azonban nem érez. Úgy véli, ő az, akit kegyetlenül megbántottak, s ezért jogosan állt bosszút „az embereken”. (Az „emberek” megjelölés itt nemcsak de Rênalnéra vonatkozó, szégyenlős eufemizmus, hanem a merénylet személyeken túlmutató indoklása is.) „Előre megfontolt szándékkal öltem. A büntető törvénykönyv 1342. pontja világosan rendelkezik:

személyének és felelősségének kihagyása nemcsak az események logikája szempontjából súlyos hiba, hanem azért is, mert a „clerc” szó jelentéstartományába tartozó – vigyázatlanságból, tapasztalatlanságból vagy tudatlanságból elkövetett – hiba lehetőségét sem veszi figyelembe: vö. *un pas de clerc*-, *vice de clerc* (‘ügyetlenség’, ‘baklövés’). Sz. G. A.

³⁵¹ A szerelmi bíróságok. In: Stendhal: *A szerelemről, Napóleon élete*, 306–315.

halált érdemlek! [...] Miért furdalna a lelkiismeretem? Kegyetlenül megbántottak; öltem, halált érdemlek, ennyi az egész.” (VF 578, 580)

Csak akkor lesz más a véleménye, amikor megtudja, hogy de Rênalné életben maradt. E hirtelen változás már-már csoda jellegű, a bűnösök megtéréséhez és megvilágosodásához fogható pillanat: „Forró könnyekkel sírt. Ebben a pillanatban hívő lett. Mit számít a papok képmutatása?... Árthatnak-e a papok az isteni gondolat fenségének és igazságának? [...] Először érzett megbánást. [...] ‘Ő hát élni fog!... Élni fog, hogy megbocsásson és szeressen!’.” (VF 581–582)

A fiú bűnbánata és hívővé válása nem megbékélés az egyházzal. A sürgetett, „feltűnő visszatérést” élete utolsó napjáig elhárítja (VF 644). A szerinte „zsarnok”, „kegyetlen” és „bosszúvágyó” vallás, valamint a regénybeli Maslonok, de Frilairek, Castenède-ek hamisságai helyett ő egy másik, „igazi vallás” után sóvárog, amely a szeretet, az igazság és a jóság istenét hirdetné, s amely megbocsátaná egy igazán szerető ember tetteit. Az ilyen vallás istene a francia nevelés klasszikusával, a jóságos Fénelon püspökkel (1651–1715) együtt mondaná neki: „Sokat megbocsátok neked, mert nagyon szeretted!” (VF 618) Julien felsóhajt: „Ó, ha volna igazi vallás a világon! [...] Lelkem megérténé, lelkemnek szüksége van rá!” (VF 637)

A kitűnő emlékezetű főhős itt sajnos, feledni látszik (?), hogy a Napkirállyal szemben is bátor és emberséges püspök szavaival voltaképpen a *Lukács evangélium* Jézusát idézte, aki szinte szórul szóra ugyanezt mondta a farizeus házába betért, bűnös asszonyról: „*sok bűne bocsánatot nyer, mert nagyon szeretett. Akinek kevés bűnét bocsátják meg, az csak kevésbé szeret.*” (Luk 7, 47) Arra azért szerencsére rájön, hogy ő, a tönkretett karrierje és a szeretett asszony árulása miatt dühöngő bosszúálló, szintén e várva várt szeretetvallás ellenében cselekedett: „Szerettem de Rênalnét, s mégis milyen gyalázatosan viselkedtem vele.” (VF 618) Az asszony elleni merénylettel nemcsak az „ártó felebarátiság” ellen lázadt, hanem saját „legféktelenebb becsvágyának lángolását” (VF 572), a Chélan említette „sötét erő” gyilkos ösztönzését is követte (VF 61). Ezért „irtózik” és „borzad” önmagától, és ezért jelenti ki: „Megöltem volna, mert karrierre vágytam [...] Halálra ítélték... Helyes!” (VF 584, 617, 618)

Megigazult bűnösök, avagy Julien fölemeltetése

E kései megvilágosodás felől cselekedete „egy örült” tettének látszik, de olyan örültének, aki „nem volt se aljas, se gonosz-tevő” (VF 602). Esztelensége a bölcsességhez vezető, köztes állapot, amiről a II./40. fejezet Goethe-mottója is beszél: „Azért vagyok ma bölcs, mert akkor bolond voltam.” (VF 603) Más-ként szólva, még az esztelen gyilkossági kísérlet is elmélyítette szerelmét, s így a bűnös, „karrierista” Julien is elérhetett e szeretetvallásig.

De Rênalné szintén az „örültsége” révén jut el a megtisztuláshoz. Júdás-levelének álnokságában és képmutatásában ugyanis az az emberileg érthető fájdalom és kétségbeesés is munkál, hogy a papi és férji tilalmak ellenére sem tud belenyugodni Julien elvesztésébe. „Hát nem érthető, hogy ez az asszony [...] nem tud lemondani? – kérdi Belohorszky. – Hiszen már akkor tönkretette (Julien) az életét, amikor kilépett belőle, de most végképp össze fogja zúzni, mert míg eléri a csúcst, melyre ő álmodta először, tőle még az emléket is elveszi, hogy egykor az övé, csak az övé volt! [...] Bűn-e, hogy nem tudja odadobni a világnak az egyetlen idillt, amit az élettől kapott? Bűn-e, ha az előkelő márkilány boldogságának kést szegez? Vagy tán valaki is azt hinné, hogy a gyóntató érdeme pusztán a nehezen megszületett levél?”³⁵²

Julien élete című tanulmányában a norvég Karin Gundersen arról ír, hogy a főhős biográfiájának általa felsorolt, fontos mozzanatai – a bűnbeesés és a megtérés, valamint a különleges, „anya nélküli” gyermekség és a mártír sors – rejtett hagiografikus jelleggel ruházzák fel Julien élettörténetét.³⁵³ A szentekhez való hasonlatosságnak azonban ennél jóval több jele van a regényben. A Julient újra megtalálól de Rênalné a maga mélység-es vallásossága ellenére – vagy tán annak következtében? – egyenesen Isten szeretetéhez hasonlítja a fiú iránti érzéseit: „– Pedig én vallásos vagyok! [...] Őszintén hiszek Istenben!... Hiszem, és megbizonyosodtam, hogy szerelmemmel iszonyú bűnt követek el!... És mihelyt meglátlak!... [...] Mihelyt meglátlak, rögtön megfeledkezem minden kötelességemről, csak a

³⁵² Belohorszky Pál: i.m., 241.

³⁵³ Karin Gundersen: *Vie de Julien Sorel*, Romansk Forum, Nr. 16, 2002/2, 367–370.

szerelem él bennem! De ez a szó – szerelem – kevés is... *Úgy szeretlek, ahogyan csak Istent volna szabad szeretni*: egyszerre tisztelet, szerelem és engedelmisség!...” (VF626) Az „istenné avatott” Julien az asszonyt szintén „önmagaként” (vagyis „istenként”) tiszteli: „Úgy beszélek veled, mint saját magammal. Isten őrizzen, hogy túlozzak.” (VF 627)

A stendhali szeretetvallás logikusan jut el a szeretett ember „istenítéséhez”, ami a hagyományos kereszténység számára sem ismeretlen, s így – de Rênalné félelmeivel ellentétben – bűnnek se tekinthető. Az *Újszövetség* nem egy helye szól Isten és ember szeretetben való egyesüléséről: „Ha szeretjük egymást, bennünk marad az Isten, és a szeretete tökéletes lesz bennünk” (1 Jn 4, 12); „Az Isten szeretet, és aki kitart a szeretetben, az az Istenben marad, s az Isten is benne marad.” (1 Jn 4, 16) Vagy amint a *Biblikus Teológiai Szótár* írja: „A felebaráti szeretet [...] lényege szerint vallásos jellegű, nem egyszerű filantrópia. Vallásos a mintája miatt is, amely magának az Istennek a szeretete.” (Mt 5, 44 kk; Ef 5, 1 k. 25; 1 Jn 4, 11 k.)³⁵⁴

De Rênalné, aki „senki mást nem imádott, csak Jézust” (VF 50), az istenített Julienben Jézust is imádja, ami a regény logikai építkezését tekintve Jézus és Julien rejtett párhuzamba állításához vezet. E rejtett párhuzam akkor kezd a mű egész értelmezését meghatározó bizonyossággá válni, amikor a Julien „emelkedését” kifejező „élever” ige származékait a Jézus „felemeltetéséről” és „felmagasztosulásáról” szóló evangéliumi versekben is rendre megtaláljuk: „úgy fogják *fölemelni* az Emberfiát is” (Jn 3, 14), „ha majd *fölemelnek* a földről” (Jn 12, 32); „Azután, hogy az Isten jobbjá *fölemelte*” (ApCsel 5, 31) stb. A teológusok szerint Jánosnál a kereszthalál fölemeltetése azt jelenti, hogy „Jézus már a kereszten diadalmaskodik. Azt a mozzanatot mutatja meg benne, hogy az Emberfia ‘fölemeltetett’ (Jn 8, 28; 12,32 k.) [...], és itt ugyanazt a szót alkalmazza, amely Jézus mennyei felmagasztalását jelezte”.³⁵⁵ Julien kivégzésének csendes apoteózisa nem független ettől a végső, jézusi felmagasztosulástól. És a regény I/28. fejezetében leírt templomdíszítési jelenet sem, ahol Juliennak a szentségtartó fölött körbefutó, *koronázó* fapárkányra *felemelkedése* szintén egyfajta örömteli

³⁵⁴ *Biblikus Teológiai Szótár*, 1207.

³⁵⁵ Uo., 749.

„keresztre jutást” és „úrfelmutatást” fejez ki, az egykori keresztfa „koronás személyének” emléke, illetve a francia szöveg „*élévation*” szava segítségével (VF 246; RN 198).

Belohorszky Pál a művészi teremtmőerő diadalát és egyfajta „paganista erőszimbólumot” lát e jelenetben.³⁵⁶ Tartok tőle, hogy az utóbbiban nincs igaza. Az általa „megrögzött ateistának” elkönyvelt Stendhal³⁵⁷ itt sem a krisztusi vonások „po-gány” megtagadására, hanem azok célzatos, a mindenkori olvasót is összehasonlításokra készítő felidézésére törekszik. A művében ábrázolt alantas világ szabályai ugyanis éles ellentétben állnak a jézusi szeretetelv eredeti, evangéliumi megfogalmazásaival és ennek regénybeli megvalósulásaival (Julien és de Rênalné szerelmével, illetve Julien és Fouqué barátságával). A Jézus–Julien párhuzam következtében Julien egy nem annyira új, mint inkább *megújítandó* szeretetvallás képviselőjévé magasodik, akinek sorsa nemcsak Jézus evangéliumi „fölemeltetését” ismétli meg, de polemikus ellenpontját képezi egy Jézus hiányától szenvedő, korabeli kereszténységnek, illetve ez utóbbi központi liturgiai eseményének, az úrfelmutatásnak.

Stendhal fokozatosan látja el hősét egy-egy jézusi vonással, amelyekre tudomásom szerint eddig csak Belohorszky Pál figyelt fel. Korán eltávozott szomszédom és pályatársam sajnos, nem részletezte ezeket, de egyértelműen célzott rájuk tanulmánya eredeti címével, *A kamaszkrisztussal*.³⁵⁸ Így hadd utaljak helyette is egy-két részletre, amely meggyőzően igazolhatja ezt a párhuzamot.

1. Mondjuk arra, hogy az újszövetségi szerzőkhöz hasonlóan Stendhal is előrevetíti a hősére váró tragikus véget, aki nála is csak „bölcс szájalmat” érez a közömbös vagy őt gúnyoló tömeg iránt: vö. „egész élete előkészület volt egy szerencsétlenségre, és sohasem próbálta elhessegetni magától a legnagyobb szerencsétlenség, a halál gondolatát.” Ennek ellenére „nem érzett mást, csak valamiféle bölcс szájalmat az irigy tömeg iránt, mely kegyetlenség nélkül fog tapsolni a halálos ítéletnek” (VF 379, 611). (Emlékezzünk rá, Jézus szintén megjövendőli a halálát – Lk 13,31 kk; 17,25; Mk 9,12, és a fentiekhez

³⁵⁶ Belohorszky Pál: i. m., 219.

³⁵⁷ Uo., 210.

³⁵⁸ Belohorszky Pál: *A kamaszkrisztus*, Új írás, 1978/5, 92–107; 1978/6, 87–98.

hasonlóan nyilatkozik keresztre feszítőiről is: „Atyám, bocsáss meg nekik, hisz nem tudják, hogy mit tesznek.” – Lk 23, 34)

2. Szinte minden tanulmány és regényutószó írója megemlíti, hogy Stendhal többek közt Antoine-Marie Berthet-ről, egy Isère megyei patkolókovács tehetséges fiáról mintázta regénye főalakját. Berthet ugyanúgy rálőtt a misén tanítványai anyjára, mint Julien, és őt is halálra ítélték e gyilkossági kísérletért. „Stendhal nem sokat változtat a történeten – vonja le a tanulságot egyik utószóírónk. – Az még nem lényegi eltérés, hogy a patkolókovács apát egy áccsal cseréli fel...”³⁵⁹

Amióta tudjuk, hogy Stendhal az árnyalatok gazdagságát nevezte fő műve „egyetlen értékének”, bizony ezt az árnyalatnyi foglalkozás-különbséget sem árt komolyan vennünk.

3. Különösen, ha az evangéliumi ácsmester fia után a regénybeli ács fiát is *pénteken* ítélik halálra. (Mk 15, 42; Lk 23, 54; Jn 19, 31; 19, 42 – VF 616)

³⁵⁹ Szappanos Balázs: ‘Utószó’. In: Stendhal: *Vörös és fekete*, Európa Könyvkiadó, 1982, 660.

„AZ UTOLSÓ SZÓ JOGÁN”

Szenvedélyek, rulett, Gondviselés

A Jézus Szent Szíve zárdájában nevelkedett de Rênalné „mindig meggyőzte magát, hogy azt tegye, amit a *szíve* parancsolt”³⁶⁰ – olvashatjuk a regény eredeti szövegében. A stendhali romantikától ódzkodó magyar fordító csupán egyetlen szót változtat, amikor az asszony *szíve* helyett annak *szerelmére* bízta ezt az önirányítást,³⁶¹ de az ártalmatlannak látszó motívumcserevel akaratlanul is elhomályosítja az asszony tetteinek minősítését és indoklását. A motívumkapcsolódások eltűnése következtében ugyanis könnyen megfélemezhetünk arról, hogy egy szívetől vezérelt, Szent Szív zárdájában tanult, és Julient Jézusként imádó de Rênalnében már bizonyos „földön túli”, „igaz szenvedély” (VF 172) is munkálkodik.

A Julient nevelő Chélan abbé cselekedeteit szintén ilyen „nem e világi” szenvedély vezérli, amikor a biztos elbocsátás tudatában is szembeszáll de Rênallal és Valenod-val a börtön és a szegényház megnyomorítottjainak védelmében: „Öreg volt, de tekintetében hirtelen lelkes tűz lobbant, a meglegedettség tüze, amely nemes és kissé veszedelmes elhatározásainkat kíséri.” (VF 15) A mű eredeti szövege itt sem „a meglegedettség tüzeről”, hanem kifejezetten „*szent* tűz”-ről (*feu sacré*) beszél, ami a korai, „karrierista” Julien „sötét lángolásával” ellentétes, de a kései Julien szeretetvallásával egybehangzó tettként jellemzi az öreg pap cselekedetét. Talán ezért is mondja e fejezet mottója: „*Egy tiszta lelkű és igaz plébános maga a Gondviselés.*” (VF 15)

Stendhal regényének eseményeit és hőseit azonban nem ilyen tiszta lelkű, igaz plébánosok terelgetik, ami nemcsak az igaz szenvedélyek és a Gondviselés viszonyát teszi problematikusná, hanem a szenvedély és a szerencse, valamint az ezek

³⁶⁰ „Mme de Rênal trouvait des raisons pour faire ce que son coeur lui dictait.” (RN 426)

³⁶¹ „De Rênalné mindig meggyőzte önmagát, hogy azt tegye, amit szerelme parancsolt” (VF 539) Illés Endre máskor is kerüli az eredeti szövegben gyakori *szív* ('coeur') szó használatát: vö. „L'ambition était morte en son cœur” (RN 473) – „A nagyravágyás meghalt benne” (VF 600).

feletti rendelkezés kérdését is felveti. S ez már tényleg kapcsolatba hozható a mű „vörös és fekete” címében megsejtett – és ott a rulett jelentésvilágát gyanító – magyarázatokkal. Maga a „rulett” szó ugyan sehol sem fordul elő a regényben (tudomásom szerint Stendhal többi művében sem), de a Julienre felfigyelő de Rênalnéról megtudjuk, hogy úgy gondol „a szenvedélyre, mint valami *szerencsejátékra*”, mint valami „szemérmetlen csalás”-ra, amelyben „csak az ostobák reménykednek”. (VF 64)

Ezt a franciául „loterie”-nek (azaz „lutrinnak” vagy „lottónak”) nevezett szerencsejátékot Stendhal egy ifjúkori, 1804. május 5-i naplójegyzetében tényleg együtt említi a Palais Royalban működő – és Balzac *A számárbőrében* is leírt – 113-as játéktér „vörös és fekete” játékasztalával:

„1. A párizsi *lottó* (la *loterie* de Paris) minden húzására (5-én, 15-én és 25-én) 30 *sout* teszek fel [...] 3. Minden hónapban 6 frankot és négyszer 30 *sout* játszom meg a 113. számban a *vörös és feketén*.”³⁶²

Az 1804-es naplójegyzet és az 1830-as regény között így szövegszerűen is dokumentálható kapcsolat jön létre a szenvedély, valamint a lottónak és a „vörös és feketének” nevezett szerencsejáték (rulett) között, de e „hazardjátékból” a regényben olyan igaz szenvedély kerekedik, amely de Rênalné kétke-dése ellenére is magával ragadja az asszonyt és szerelmesét.

Ennek az igaz szenvedélynek ugyanazok az ellenségei, mint Chélan abbé „szent tüzének”. Egy alantas és álszent világ „közvéleménye” szeretné – egyfajta önjelölt Gondviselésként – kioltani, vagy még inkább kisajátítani magának. (Lásd a Julienért hasztalan epekedő komorna bosszúját, a de Rênalnét megszerezni akaró Valenod névtelen leveleit, de Frilair abbé Mathilde-ra irányuló aspirációit, és így tovább.) A mű motívumépítkezésére jellemző, hogy a verriéres-i *lottóhivatal* a „cselédbetűkkel” író és „példás” magaviseletével kérkedő de Cholin igyekszik megkaparintani, aki a tisztelendő és a polgármester állandó társa a körmenetekben, s aki velük együtt „közmegbecsülésnek” örvend: „Otromba cselédbetűkkel írt kérvény volt:

³⁶² Marcel Bénabou: *Le rouge et le noir*, OuLipo, 2006. dec. 21.

Márki úr!

Egész életemben megtartottam a vallás parancsait. [...] Soha nem mulasztottam el a szent áldozást, minden vasárnap misét hallgatok a plébániatemplomban. Sohasem vétettem a húsvéti kötelességek ellen, még a gyászos emlékezetű 93-as esztendőben sem. Szakácsnőm pénteken mindig böjtös ételt főz [...] Verriéres-ben mindenki becsül, és bátran állíthatom, hogy ezt a közmegbecsülést meg is érdemlem. Körmenetekben a baldachin alatt megyek, a tisztelendő úr és a polgármester mellett. Ünnepestes alkalmakkor nagy viaszgyertyát viszek, melyet a magam pénzén vásárolok. Minderről a bizonyítványok ott vannak Párizsban, a pénzügyminisztériumban. Márki úr! Tiszteletteljesen a verriéres-i lottóhivatalt kérem a magam számára.” (VF 141–142. Kiemelés az eredetiben.)

A regény narrátori közlései e „lottóhivatalért” folyamodó levélnél is nyíltabban utalnak egy igaz szenvedélyeket kioltani és kisajátítani akaró, „vörös-fekete” világ közvéleményére: „A közvélemény uralma bizonyos szabadságot jelent, de azzal a kellemetlenséggel jár, hogy beavatkozik olyan ügyekbe is, amik nem tartoznak rá; például a magánéletbe.” (VF 647. Kiemelés az eredetiben.) „A közvélemény minden alkotmányos uralomban rettenetes [...] ezt a közvéleményt ostobák irányítják [...] Szerencsétlen, aki különbözik tőlük.” (VF 191)

Julien egyik szerencsétlensége éppen az, hogy még perének védőügyvédje sem őt, hanem ezt az önelégült és mindenben uralkodni vágyó ostobaságot képviseli: „Az ügyvéd [...] örültnek tartotta Julient, és ő is a közvéleménnyel tartott: Julien szerinte *féltékenységből sütötte el pisztolyát*”. Csak azért mond le erről a szerinte előnyös védelmi taktikáról, mert a fiú szabályosan megfenyegeti, „ha még egyszer kiejti ezt a *förtelmes hazugságot*”. (VF 604) Julien indulata jogos, hisz az ő templomi „koncerten” eldőrdülő, politikai árnyalatot sem nélkülöző pisztolylövése nem egy földi értelemben vett és ott el sem követett hűtlenség ellen, hanem egy szerelmét is árulásra bíró, a szeretet helyett ártást és gyűlöletet hirdető szemlélet ellen (is) irányult. Az ügyvéd és a bíró „a legnagyobb bajnak, *felülmúlhatatlan borzalomnak* [kiemelés az eredetiben] érzi szerencsétlenül végződő” *párbaját* (VF 604), amelyet e vörös és fekete

világ álszent és hazug közvéleményével, illetve a maga jól nevesíthető ellenfeleivel és riválisaival folytat.

A közvéleménnyel párbajozó Stendhal-hősökről néhány mára elfeledett igazságot, illetve egy máig népszerű áligazságot is megfogalmaz Lukács György 1935-ben született Stendhal-tanulmánya. Mint mondja, Stendhal „meghatározott embertípusok életrajzába sűriti egy-egy korszak jellemző vonásait [...] E hősök sorsában kell aztán az egész korszak silányságának, kicsinyes alávalóságának tükröződnie.” [...] A stendhali hős „életmódjában állandóan alkalmazkodik a valósághoz – mégis azt a végső meg nem alkuvást képviseli, amelynek megfogalmazása Stendhal legfontosabb költői törekvése.”³⁶³

Ez a „végső meg nem alkuvás” szerencsésen emlékeztet Julien imént említett „párbajára”, de az a baj, hogy Lukács e párbaj végét igencsak bizarrul értelmezi: „A stendhali hősök mind úgy mentik meg lelki épségüket, hogy kilépnek az életből. Julien Sorel kivégzését Stendhal egészen nyíltan *öngyilkosság*-nak ábrázolja.”³⁶⁴ Az embernek önkéntelenül is a Settembrinivel párbajozó Naphta jut eszébe. Thomas Mann regényére, *A varázshegy*re gondolok, ahol (a rossz nyelvek szerint Lukácsról mintázott) Naphta a párbaj végén föbe lövi magát... Bár azt gyanítom, hogy az 1935-ben Moszkvában élő marxista esztétának néhány helybéli író és politikus sorsa is megfordult a fejében, amikor Julien Sorel „öngyilkosságát” bizonygatta.

Nem tehetek róla, akkor sem tetszik. A végsőig meg nem alkuvó mártírok „kegyelmet nem kérek” döntését se Szókratész, se Nagy Imre esetében nem tudom öngyilkosságnak nevezni, miként a názáreti ács fiának pénteki keresztre feszítését és e regénybeli ácsfiú pénteki halálra ítéletét sem.

Az ítélet

Kik és miért küldik halálba Julient?

A magyar szakirodalom kétféleképpen válaszol erre a kérdésre: egy „osztályszempontú” és egy „öngyilkossági” magyarázattal. A regény szövegével egybevetve, sajnos, egyik sem állja meg a

³⁶³ Lukács György: 'Balzac és Stendhal vitája'. In: Uő, *Világirodalom I.*, Gondolat Kiadó, 1969, 266.

³⁶⁴ Uo.

helyét. Pontosabban mindkét „magyarázat” a regénybeli „közvélemény” ítéletét reprodukálja a stendhali helyett.

A 20. század 50-es éveitől datálható osztályszempontú magyarázat az elfogult és bosszúvágyó burzsoá bíraskodást vádolja a feltörekvő, paraszti származású Sorel fiú elpusztításával. Mint a korabeli, hivatalos álláspontot képviselő Barabás Tibor írja 1952-ben: „A de Rênalok, a Valenod-k, a de Frilairék besangono esküdtszékének, a restaurációnak, a jezsuitáknak a gyilkossága ez. Az áldozat pedig – amiként Julien Sorel szavaival az író kimondja – maga a nép, a parasztfiú, aki fellázadt rámért sorsa ellen.”³⁶⁵

A hivatalos verziót akarva-akaratlan elfogadó Benedek Marcell három évvel később hasonló következtetésre jut: Julien „olyan vádbeszédet mond a társadalom ellen, hogy a burzsoá osztálybíróság valóságos *osztályítéletet* hoz ellene. Valóban, miért is kell halálra ítélni Julient? Áldozata él és minden tőle telhetőt megtesz érdekében. De *a bíróság szívesen szabadítja meg a társadalmat ettől a lázadó természetű parasztsarjadéktól.*”³⁶⁶ (Kiemelés az eredetiben.)

Ezt a bizonyos vádbeszédet, amelyben Julien a maga paraszti származására és a más osztálybeliek ítéltetésére hivatkozik, számos későbbi tanulmány és tankönyv szerzője a halálos ítélet közvetlen okaként jelöli meg. Ezt teszik napjaink tankönyvírói is, akik ma már nem a burzsoá, hanem a *rendszerpárti* bíróság bosszújával indokolják a főhős halálba küldését: Julien Sorel „az utolsó szó jogán mondottakkal hallatlanul felingerli bíráit, akiknek az a kötelességük, hogy védjék a rendszer nyugalmat és vezetőinek érintetlenségét. Természetesen halálra ítélik.”³⁶⁷

A fenti magyarázatoknak van két hibájuk. Az egyik, hogy Julient nem egy *bosszúszomjas* bíróság ítéli halálra. A másik, hogy Julient *nem a bíróság* ítéli halálra.

Nézzük a tényeket.

Ami a főhős jézusi előérzeteit illeti, a tárgyalására érkező Julient nem közöny vagy gúny, hanem „csodálkozó és *rokon-*

³⁶⁵ Barabás Tibor: 'Előszó'. In: Stendhal: *Vörös és fekete*, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1952, VII.

³⁶⁶ Benedek Marcell: 'Stendhal'. In: Stendhal, *Vörös és fekete. Krónika 1830-ból*, Bp., Új Magyar Könyvkiadó, 1955, 13.

³⁶⁷ Rónay László: *Irodalom középiskolák számára*. Nemzeti Tankönyvkiadó, 1996, 17.

szenvező moraj” fogadja, és végig „jóakarató érdeklődés veszi körül.” (VF 612–613) „Osztályharcos beszéde”, amelyben „semmiféle kegyelmet nem kér”, s amelyben paraszti származását és a más osztálybeliek ítélkezését emlegeti, sem a vele együtt érző bíróságban, sem a hallgatóságban nem kelt ellenérzést. „Hűsz percig beszélt így, s elmondta mindazt, ami a szívét nyomta. Az arisztokrácia kegyét kereső ügyész izgett-mozgott a székén; s bár *Julien kissé elvontan beszélt, minden nő sírt.* [...] Egyetlen nő sem hagyta el a helyét, *sok férfinak könnyes volt a szeme.*” Végül még „a szegény elnök is, aki már olyan sok éve bíró, *könnyes szemmel olvasta fel az ítéletet.*” (VF 615–616)

Bárhogy nézem, itt se a bíróságban, se a hallgatóságban nem látok egy szemernyi ingerültséget vagy bosszúvágyat sem. De ki hozza akkor a halálos ítéletet, ha mindenki a „nem aljas és nem gonosztevő” (VF 602) Julient akarja megmenteni? Lám, még a „mélységesen és okosan gonosz” (VF 602) Frilair abbé is, a regénybeli közvélemény egyik alakítója (aki a de Rênalné gyanús „liaison”-jairól és a féltékeny Julienről az álhírt kiötlötte), még ő is a fiú megmentésén dolgozik! Nem éppen keresztényi irgalomból, hanem mert de la Mole márkit és Mathilde-ot akarja lekötelezni. A márkai segítségével szeretne ugyanis püspök lenni, és közben a vőlegénye megmentéséért „hálás” lányt a szeretőjévé tenni... (VF 595–596)

Frilair vakon megbízik legújabb pártfogoltjában, a „vörös, fekete és piszkos” Valenod-ban (VF 20, 179), akit most készül a „gyenge” de Rênal úr helyett Verriéres polgármesterévé tenni, s akit a Julien ellen folyó perben az esküdtszék elnökévé is kineveztek. „Jótállok az esküdtek döntéséért – nyugtatja a „férjéért” közbenjáró Mathilde-ot. – Megüzentem nekik: szavazzanak úgy, mint Valenod.” „És milyen ember ez a Valenod?” – kérdezi a lány szorongva. „Pimasz, nagyszájú, arcátlan, erőszakos, az Isten is arra teremtette, hogy az ostobákat a markában tartsa. A Restauráció nyomorba taszította, én prefektussá [megyei vezetővé!] teszem. Ez megtenné, hogy megveri az esküdteket, ha nem úgy szavaznak, ahogy ő akarja.” (VF 610)

Csak azt nem mondja – talán nem is tudja –, hogy ez az egyházi tekintélyével támogatott és futtatott „aljas lélek” (VF 614) Julien szerelmi ellenfele és riválisa is, akinek se az e világi, se a túlvilági Teremtőjével, s persze egy ellenfél „fele-

barátjával” szemben sincsenek erkölcsi gátlásai! A tárgyalás napján Valenod-nak már zsebében van a prefektusi kinevezése, ezért fütyül Frilairre, és megszerzi magának azt az örömet, hogy halálra ítéli Julient. (VF 631) Mivel az esküdtek éjjeli tanácskozása több mint egy órán át tart, ez nem mehet könnyen neki. (Talán tényleg meg is veri őket?)

A magyar szakirodalomban tudomásom szerint egyedül Szávai János említi Valenod sorsdöntő szerepét az ítélethozatalban, de sajnos, olyan röviden, hogy a felületesebb olvasó abból nem sokat érthet: vö. „Valenod [...] majd a végkifejletben is döntő fontosságú szerepet játszik”.³⁶⁸ Mint mindig, most is ajánlatos a regényt elővenni, ahol az irodalomtörténeti és ideologikus kódosításokkal szemben Stendhal pontosan rögzíti a történeteket: „Julien órájára pillantott [...] negyed három volt. „Péntek van” – gondolta. „De ez a péntek boldog napja Valenod-nak, aki halálra ítélte engem...”³⁶⁹

Minden krimiben szeretnénk tudni, ki a gyilkos. A magyar fordítás – akárcsak a templomi merénylet esetében – itt is elbizonytalanítja a személyes felelősség kérdését, amikor az eredeti szöveg cselekvő igéje helyett (’ítél’) „értelemszerűen” műveltető alakot (’ítéltetett’) használ: „De ez a péntek boldog napja Valenod-nak, akinek sikerült halálra *ítéltetnie* engem!” (VF 616) A főhőssel együtt érző bíróság ugyanis nem saját megfontolása alapján mondja ki a halálos ítéletet, csupán kötelelesszerűen kihirdet egy gazember által hozott, az esküdtszékre rákényszerített és a bíróságra nézve kötelező érvényű döntést. (Ezért olvassa fel az elnök „könnyes szemmel” az ítéletet.)

A Stendhalt újra felfedező, 19. század végi regényelőszavak szerzői nem győzik keresni e bírósági „műhiba” okait, de a tetteket vezérlő elvekig nem jutnak el. Nem mondják ki például, hogy

- a) nem szabad „kézi vezérlésű” ítéleteket hozatni;
- b) minden embernek (esküdtnak) a saját lelkiismerete alapján kell bűnről vagy bűnösségről határozni;
- c) döntenem nem a gyűlölet, hanem az embertársaink (a „felebarátaink”) iránt érzett felelősség alapján szabad;

³⁶⁸ Szávai János: ’Julien lajtorjája’. In: Uő, *Nagy francia regények*, Bp, Krónika Nova Kiadó, 1999, 46.

³⁶⁹ Az utolsó mondat az eredetiben: „Oui, mais ce jour est heureux pour le Valenod, qui me condamne.” (RN 485)

d) szigorúan tilos csirkefogókkal szövetkezni, mert azok előbb-utóbb minket is „zsebre vágnak” – különösen, ha „esküdtszéki elnöknek” vagy „polgármesternek” is kineveztetjük őket.

A fenti jó tanácsokból logikusan következik a saját teremtménye által átvett Frilair felelőssége is, aki mentőakciójának kudarca után mondvacsinált érvekkel igyekszik palástolni felsülését. Mivel legjobb védekezés a támadás, az „ügyetlen” Julienre hárítja saját felelősségét: „Egyáltalán, miért beszélt *osztályokról*? Rávezette őket, hogy mit parancsol a politikai érdekük: a tökfilkók addig nem is gondoltak rá, s majdnem sírtak. De az *osztályérdek* rögtön elfeledtette velük a halálos ítélet borzalmát. Valljuk be, [...] hogy Sorel úr nagyon ügyetlen! Ha nem sikerül a kegyelmi kérvénnyel megmentenünk, halála az *öngyilkosságnak* valamiféle változata lesz!” (VF 631. Kiemelés az eredetiben.)

No, megérkeztünk! Frilair dőlt betűvel jelzett szavai mindenütt Stendhal kiemelései, s egyben a főhős pusztulásának okait indokló szakirodalom kulcsszavai: „*osztályérdek*”, illetve „*öngyilkosság*”. Csak az a baj, hogy ezek nem az író, hanem az általa megvetett, vörös-fekete „közvélemény” egyik „súgójának” a magyarázatai. Egy olyan bűnös papé, aki mélységes okossága ellenére sem ismeri fel, hogy a régi történet megismétlésének, egy mai ácsfiú megfeszítésének résztvevője.

Még szerencse, hogy ez az ácsfiú tudja a dolgát. Nem kér kegyelmet, és azt sem engedi, hogy szerelme olyan királytól kérje ezt, aki nemrég egy vörös, „*Átok az istentelenekre!*” szalag templomi viselését rendelte el alattvalóinak. Írója, az utókor megértésében reménykedő Stendhal pedig arra számít, hogy végre mi, mai olvasói észrevegyük a hajdani, álkeresztény közvéleménnyel párbajozó főhős írói felmagasztalását.

Mihail Bulgakov:

BATUM

KENYÉR ÉS BOR, SAJTTAL

Bulgakov színművei közül az élete végén írt *Batum* jutott el hozzám utoljára. Ezt az ifjú Sztálinról szóló, 1939 nyarán befejezett munkáját maga a szovjet pártvezér tiltotta be. Hiteles szövege csak fél évszázad múltán láthatott napvilágot,³⁷⁰ amit két évtizeddel később, 2009 nyarán követett a mű első magyar nyelvű kiadása.³⁷¹

Vajon mivel magyarázható a több évtizedes késlekedés? A sztálini Szovjetunióban politikai okokból szokták a műveket – főleg a Bulgakov-műveket! – betiltani. Az első másfél évtizedben érvényesülő kiadási tilalom ezért mintha nem igényelne különösebb magyarázatot.

De mivel indokolható a diktátor halálát követő évtizedek kiadói önmegtartóztatása? Érdektelen, netán gyenge alkotásról volna szó?

Sztálinnak egykor nem ez volt a véleménye. Ő a darab kvalitásának hangsúlyozásával állította le a már megkezdett színházi munkálatokat. A bemutatás lehetőségét firtató Nyemirovics-Dancsenkónak, a Moszkvai Művész Színház rendezőjének azt mondta, „szerinte a *Batum* nagyon jó, de nem szabad színre vinni?”³⁷²

Miért nem? A „fentről” közvetített, hivatalos magyarázat nem politikai, hanem „irodalmi” okokat említett: „Sztálinból nem lehet romantikus hőst csinálni, nem lehet őt kitalált helyzetek hőségévé tenni, nem lehet kitalált mondatokat a szájába adni.”³⁷³

Ezt a nem túl meggyőző indoklást nemcsak a hivatalos források alapján írt *Batum* cselekménye cáfolta, hanem más, akkorig engedélyezett művek „stilisztikája” is. Egy ugyancsak 1939-ben cenzúrázott – de elfogadott – drámai alkotásban

³⁷⁰ Szovremennaja dramaturgija, 1988/5. 220-243. A mű pontatlanabb szövegű változata *Nyeizdannij Bulgakov*, Ann Arbor, 1977, 137-210.

³⁷¹ Mihail Bulgakov: *Menekülés. Színművek*, Európa Könyvkiadó, 2009, 773-863

³⁷² L. Bulgakov feleségének 1939. okt. 18-i naplóbejegyzését. In: Jelena Szergejevna Bulgakova *Naplója (1933-1940): Feljegyzésekkel, levelekkel 1943-1970.*, Kráter Műhely Egyesület, 1994. 184.

³⁷³ Uo., 178.

például ilyen „nem kitalált mondatokkal” társalgott Lenin és Sztálin egymással:

„SZTÁLIN: (*bemutatkozik*) Én a Kaukázuson túli terület delegátusa vagyok.

LENIN: Épp az imént beszélgettünk magáról – ugye maga az, lánglelkű kolchiszi?

SZTÁLIN: Igen, így nevezett el engem. Jó napot, köszölni szeretnék.³⁷⁴

És így tovább... Bulgakov csak szatírában kedvelte az effajta „természetességet”, de azért ő is hősenek „kolchiszi eredetéből” indult ki a tervezett darabhoz készített címváltozataiban. A görög Kolchisz vagy Kolkhisz az a Kaukázustól délre eső terület, ahol Sztálin is született, s ahol a papi szemináriumból elbocsátott fiatal forradalmár mozgalmi tevékenysége kibontakozott. Hivatalos életrajza szerint itt, a Fekete-tenger partján fekvő Batumban (másképp: Batumiban) szervezte meg azt a halálos áldozatokat követelő munkástüntetést, amiért három évre száműzték Szibériába, de ahonnan három hónap múlva sikerült visszaszöknie a városba. Bulgakov színdarabja a szemináriumi kicsapástól a csodás visszatérésig kíséri figyelemmel a pártban „Lelkipásztorként” is emlegetett forradalmár alakját. (Ez a *Lelkipásztor* – *Pasztir* – a későbbi *Batum* egyik címváltozata lett.)

A görög mitológia Kolkhisza a Napisten fiának, Aitésznek országa és a sárkány őrizte aranygyapjúnak a földje volt.

Ezért az aranygyapjúért indultak útnak az Argó legendás hősei, az argonauták, akiknek emlékét ma is őrzik ezen a tájon. (Legutóbb 2009 júliusában adott hírt az orosz és a grúz sajtó az újra megépített Argó megérkezéséről a batumi kikötőbe.)³⁷⁵

Az argonauták és a kolkhiszi aranygyapjú mítosza azonban már a 20. századi orosz szimbolizmus műveiben és az 1917 utáni politikai mitológiában is helyet kapott. Az előbbiben az argonauták lettek a várva várt, eszkatologikus viláगतalakulás előhírnökei, az utóbbiban maga a hajót vezető kormányos testesítette meg e csodás viláगतalakulást.

³⁷⁴ A. Szmeljanszkij: *Mihail Bulgakov v Hudozsjesztvennom tyeatre*, Moszkva, 1989, 375. Lenin állítólag egy 1903-as levelében nevezte el „lánglelkű kolchiszinak” Sztálint. A levél nem maradt fenn. Leninről mint „köszölni szeretnék” 1. *Sztálin Művei*, 6. köt., Szikra, 1951, 59.

³⁷⁵ www.ntv.ru/novosti/163193/

Íme, néhány példa a sok közül.

1. A szimbolista Andrej Belij *Argonauták* című novellájában (1904) egy Argó nevű *űrhajó* repül az arany gyapjúhoz hasonló Nap felé, amelyet sárkány alakú felhő takar el az újabb argonauták elől.³⁷⁶

2. Valerij Brjusov *Orfeusz és az argonauták* című versében a csodás dalnokkal azonosuló költő is az Argó harcosai közé áll, hogy varázsos dalaival segítse a dicső Iaszónt az aranygyapjú elhozatalában. (Egy nem elhanyagolható apróság: 1919-ben Brjusov a bolsevik párt tagja lesz...)³⁷⁷

3. A 30-as évek irodalmi igényű Sztálin-életrajzának szerzője, a francia Henri Barbusse ugyancsak az argonautákhoz csatlakozott Héraklész erkölcsi dilemmáiból igyekszik levezetni az ifjú Sztálin előtt kirajzolódó életcélokat és az ezek közti választást. Egy évtizeddel korábban Barbusse még Jézus életrajzát írta meg. Mint egy korabeli kritikában olvashatjuk, ez a műve „nem történet és nem evangélium, hanem önéletrajz. (...) A könyv végén minden ebbe a felkiáltásba torkoll: ‘De mikor fognak végre felismerni és mikor fogják mondani rólam: íme, az ember!’”³⁷⁸ Az 1935-ös életrajz címében ennek az önéletrajzi és jézusi embernek a helyét már egy olyan Sztálin foglalja el, aki az új világ megtestesítője és kormányosa is egyben. E Bulgakov által gyakran forgatott könyvnek a címe: *Sztálin. Egy emberen át szemlélt új világ...* Az utolsó fejezeté: *Ember a kormánykeréknél.*³⁷⁹

4. Ez az újfajta ember az általa ihletett és kanonizált *Rövid életrajzában* egyebek közt „a kolchiszi mocsarak lecsapolásával” példázza azt a szerető gondoskodást, amellyel ő, „a batumi munkások tanítója” viseltetik minden dolgozó iránt.³⁸⁰

És így tovább...

³⁷⁶ Andrej Belij: *Argonavti* (1904), www.rvb.belyi/Oltext

³⁷⁷ Valerij Brjusov: *Orfej i argonavti* (1904). In: Izbrannoe, www.prosv.ru/ebooks/69_Brusov/13

³⁷⁸ Ben Ami [Gaál Gábor?]: *Barbusse Jézusa*, Korunk [Kolozsvár], 1927. június.

³⁷⁹ Henri Barbusse: *Sztálin. Cselovek, cserez kotorovo raszkriavetszja novij mir*. Moszkva, 1935.

³⁸⁰ *Sztálin*. Rövid életrajz. Szikra, 1949, 226, 21. Egy nemrég megjelent, az 1931-től 1945-ig terjedő időszak képes albumait bemutató kiadvány, külön fejezetet szentel e témának, *A szovjet argonauták mítosza* címmel: *Paradnaja knyiga Sztrani Szovetov*, Moszkva, Kontakt – Kultúra, 2007.

Ilyen előzmények után nem csoda, hogy először Bulgakov is valamilyen, argonautákkal kapcsolatos címet keres a maga Sztálin-opusához. Íme, néhány korai próbálkozása: *Az argonauták, Villám, Héraklész, A kormányos (Kormcsij), A kormányos ifjúsága, Vitte a kormányos az argonautákat, A kormányos a csillagok alapján vezetett, A kormányos a csillagok nyomán haladt* stb.³⁸¹

Azt szokták mondani, a jó cím az egész művet összefoglalja.

Valóban. De mi jó lehet abban, ha egy tisztességes író a hivatalos politikai mitológia elemeit – így a „kormányost” és a „csillagot” is – igyekszik beépíteni műve „összefoglalásába”? Nem helyesli ezzel a hivatalos mitológémák tartalmát is? És nincs igazuk azoknak, akik már e túlságosan „szépen” hangzó címek alapján is Sztálin előtti hajbókolásnak minősítik az utolsó Bulgakov-szindarabot?...

Próbáljunk együtt gondolkodni. Az átvétel még nem helyeslés. Legfeljebb egy „társadalmi megrendelés” láttamozása. Lám, Bulgakov is tudja, hogy Barbusse Sztálin-életrajzának utolsó fejezete az *Ember a kormánykeréknél* címet viseli. Sőt, azt is tudja, hogy az egyik legismertebb szovjet plakát is az állam hajójának kormányosaként és kapitányaként ábrázolja a lángelektű kolchiszit...

„Nagyon helyes? Csak így tovább, Bulgakov elvtárs?”

No, azt már nem mindenkinek kell tudnia, hogy miként hasznosítja Bulgakov a korabeli plakátokat. 1924-ben például egész kisregényt ír egy Majakovszkij-plakát alapján, ahol szintén vörös színben pompázó, „Szovjet-Oroszország” feliratú tojáson ámuldoznak a világ kapitalistái. E félrekezelte tojásból és társaiból a *Végzetes tojások* című kisregényben iszonyatos óriáshüllők bújnak elő, s ezeket csupán egy természeti – vagy inkább természet *feletti* – csoda, az augusztusi orosz fagyhalál képes megállítani.

A felelősen gondolkodó, szatirikus író tehát nem egyszerűen átveszi, hanem kiélezi és visszájára fordítja a házi feladatul kapott „társadalmi megrendelést”.

Bulgakov is ezt teszi a *Batum* tervezése során, amikor az antik mítoszokból felújított „csillag” és „kormányos” mitológé-

³⁸¹ Batum In: Borisz Szokolov: *Bulgakovszkaja enciklopedyija*; <http://www.bulgakov.ru/b/batum>

ma jelentéselemeinek ütköztetésével fokról fokra diszkreditálja ezek újdonságait. Képletesen szólva először „vörös óriássá” növeszt egy-egy szupernóvát, de csak azért, hogy végül „fekete lyukká” omlassa. A „vörös óriássá” növesztést nem túl nehéz az elkészült darabban észrevenni, de a növekedés utáni folyamat észleléséhez már bizonyos szellemi látás szükséges. Olyasféle, amilyennel a *Batum* betiltásába belerokkant, ideiglenesen megvakult Bulgakov is rendelkezett. Az egyik utolsó, fekete szeműveges fényképén ez az ajánlás olvasható:

„*Feleségemnek, Jelena Szergejevna Bulgakovának. Neked ajánlom, drága társam, ezt a képet. Ne bánd, hogy feketék a szemek rajta – így is mindig elválasztották az igazságot a hazugságtól. Moszkva.*

Mihail Bulgakov. 1940. február 11.”³⁸²

Vajon mit tudott ez a fekete szeműveges – már csupán egy hónapig élő – igazlító a darabja címeiben emlegetett csillagokról? Például hogy az Argót vezető Tiphüszenk is köze volt hozzájuk. Ő ugyanis nemcsak kormányos volt, hanem *csillagjós* is. A derék argonauta életének ezen asztrális vonatkozása azonban örvendetes egyezést mutat a másik – a lánglelkű – kolkhiszi kormányos polgári fedőfoglalkozásával, amely a tifliszi *obszervatóriumhoz* kapcsolódik!³⁸³

Nocsak! Sztálin mint csillagász?!... Lehet, hogy csak időjárás-megfigyelő vagy éjjeliőr volt,³⁸⁴ de erre a *Batum*-ban is említett obszervatóriumi elfoglaltságára nemcsak Bulgakov figyelt fel, hanem Mihail Zosczenko is. Ő szintén e „csillagászi” ténykedést használta egy szélhámós váratlan felemelkedéséről írt humoros novellájában, ahol a pártfőtitkárt parodizálta (*Milyen foglalkozásaim voltak nekem, 1933*).³⁸⁵

E „kormányos – csillagász” kapcsolat szó szerint *kozmosz* összefüggés-rendszerbe helyezte a Tiphüs–Sztálin párhuzamot és Sztálin személyét, ami újabb párhuzamkereséseket és más elemekre is kiterjedő mitologizálást indíthatott el. Ennek

³⁸² *Dnyevnyik Jeleni Bulgakovoja*, Moszkva, 1990, 286.

³⁸³ *Sztálin. Rövid életrajz*, 13. A magyar fordítás „fizikai megfigyelőállomás”-nak fordítja az orosz „fiziceszkaja obszervatorija” szókapcsolatot.

³⁸⁴ Edvard Radzinszkij: *Sztálin*, Bp., Európa, 1988, 50–51.

³⁸⁵ A sérelmeit nem felejtő Sztálin tizenhárom év múlva áll példás bosszút ezért az „irodalmi huligánkodásért”. M. Vajszkopf: *Sztálin glazami Zosczenko*. Izvesztyija AN, Szerija lityeraturi i jazika, 1998/5, 51–54.

későbbi, 1949-es példáján Sztálin már egyenesen újfajta betlehemi csillagként jelent meg a Vörös téren összegyűlt embertömeg felett (amelyet az 1931-es ünnepi felvonulás kezdetekor – a túl korán bekapcsolt mikrofon és az azt kezelő hangtechnikus tanúsága szerint – egyszerűen „birkák”-nak titulált: „Na, most jönnek a birkák...”³⁸⁶

A többféle eredetre visszavezethető Nagy Kormányos alakja e szerteágazó mitizálódási folyamat során szintén egy modernizált „ikon” – értsd: plakát – hőségé válhatott, de a régi mitológia és az új mítosz közötti „interferenciák” folyvást megzavarták e hamis „szentesedési” folyamatot:

1. Az antik *Argonautikában* szereplő Tiphüsz ugyanis nem volt és nem lehetett az Argó kapitánya, mert ez a tisztség csak Iaszónt, vagy az előtte megválasztott, de a vezérségről lemondott Hérakléstz illette meg.

2. Ez a foglalkozási összeférhetetlenség már önmagában rossz fényt vetett a „vörös óriássá” nőtt Kormányos kapitánycodására, amit még kínosabbá tehetett a tény, hogy Tiphüsz, az ő derék előképe, még az argonauták kalandozásai közben meghalt, és a helyébe lépő Ankaiosz is idő előtt távozott a hádészi árnyékvilágba!...³⁸⁷

3. Az argonauták közt játszott szerepe alapján egy Héraklészre utaló cím sem a fékezhetetlen hérosz dicsőségéről, hanem egy, a vezérségről okkal és joggal lemondó feleség- és gyermekgyilkos (utólagos) bölcsességéről tanúskodott. (Ami a házastársa – Nagyvezda Allilujeva – halálában vétkes Sztálin poszton maradását is eszébe juttathatta a kortársaknak...)

4. Az Andrej Belij-féle feldolgozást akár meg se említsük, hisz annak Argó úrhajója már 1904-ben sem az újabb és újabb győzelmek, hanem a biztos pusztulás felé száguldott utasaival.

5. A legtöbb gondot azonban a keresztény tanítás és annak Kormányosa jelenthette e modern mítosz kiagyalóinak. Mert ott bizony Jézus Krisztust nevezték Kormányosnak. Mint az ókeresztény szerzők – így Szent Kelemen és Hippolitosz – írták, „Az egyház egész ügye hasonló egy nagy hajóhoz [...] Ennek a hajónak ura legyen nektek Isten, legyen *kormányosa* Krisztus” „A tenger a világ. Az egyház hajóként hanyódik a hullámokon,

³⁸⁶ Viktor Gorohov: *Tot szamij Sztalin*. <http://Lib.ru/szovremennaja>

³⁸⁷ Robert Graves: *A görög mítoszok*, 2. köt., Európa, 1981, 375.

de el nem süllyed. Igen, mert tapasztalt kapitánya van, Krisztus.”³⁸⁸

A régi orosz egyházi szövegekben a „Kormcsij” (Kormányos) elnevezés szintén Krisztust illette meg. Az Istenszülő Máriát dicsőítő énekek „Ti rogyila Kormcsevo”-t (Te szülted a Kormányost) emlegettek. A kormányosi és a kapitányi cím effajta egyesítéséhez eredetileg tehát Krisztusnak volt joga. Így e kettős címet magának igénylő, a papi szemináriumból kicsapott Sztálin könnyen egy trónbitorló ellen-Krisztus hírébe keveredhetett, amit nemcsak a darabjának *Kormcsij* címet adó Bulgakovnak – egy teológia professzor fiának! – illett tudnia, hanem a vallás- és egyháztörténetből ötösre vizsgázott egykori papnövendéknek is... A *Batum* további címváltozatai – így *A hóból felkelt* (Vsztavsij iz sznyega), *A Mester* (Masztyer), a *Villám* (Molnyija) vagy *A keselyű* (Kondor) – mind-mind azt mutatják, hogy Bulgakov valóban ilyen antikrisztusi természetnek tekintette tervezett darabjának főhősét.

1. *A hóból felkelt* cím nemcsak a *Végzetes tojások*ban egykor megfagyott szörnyek váratlan életre kelésére utalhatott, hanem a szimbolista Blok *Tizenketten* című poémájára, illetve annak hóból kikelő, „kísértet-Krisztusára” is.

Maga a „hóvihar” motívum az orosz irodalomban közismerten a démonisággal és az ördögiséggel áll kapcsolatban – lásd Puskin *Ördögök* című versét, Gogol *Karácsony éjszakáját*, Bulgakov *Fehér gárdáját*, no meg a mi *Batumunk* utolsó felvonását, ahol Porfirij a bulgakovi *Végzetes tojásokból* már ismert augusztusi hőesésről beszél: „Nem tudod te, mi az a Szibéria. (...) Itt néha júliusban is dér borít be mindent, és augusztusban is esik a hó!” A hóviharban jeges folyólékbe esett Sztálin már szintén ilyen bloki, jeges-havas kísértetként áll majd talpra az elkészült darabban, hogy aztán meg se álljon Batumig.

2. A *Mester* cím az író leghíresebb regényének egyik korai redakciójában a sátáni Woland megszólítása volt.³⁸⁹ Honnan vette Bulgakov ezt az ördögök fejedelmére vonatkozó „Mester” titulust? Marietta Csudakova szerint „valószínűleg olyan

³⁸⁸ Vanyó László: *Az ókeresztény művészet szimbólumai*. Szent István Társulat, Bp. 1988, 136–137.

³⁸⁹ Előfoglalmazványok a regény fejezeteihez 1929–1931-ből. In: M. A. Bulgakov: *Velikij kancler. Knyaz tymi*. Moszkva, 2000, 77.

forrásokból, ahol a sátánt vagy valamilyen ördögi rend főnökét nevezik ‘Nagymesternek’ (Velikim Masztyerom).³⁹⁰ (Nyilván ezzel függ össze a *Batum* újabb címváltozata, a „Junosztj komandora”, azaz *A flottaparancsnok* – vagy *A [lovagrendi] nagymester!* – ifjúsága is...)

Ez a válasz persze újabb kérdést vet fel: „És az ilyen rendek vezetői honnan vették e ‘Mester’ címet?” Minden bizonnyal az evangéliumok Jézusra vonatkozó „Rabbi” megszólításából, amelyet az Újszövetség görög nyelvű szövege egy mifelénk „Mester”-nek vagy „Tanító”-nak fordítható „Didaszkalosz” szóval ad vissza. Mint például a János-evangélium 1. könyvének 38–39. versében: „rabbei ho legetai herméneuomenon *didasz kale*”. Az idézett hely Károli-féle fordítása: „Rabbi (ami megmagyarázva azt teszi: Mester)”; a Vulgátában: „rabbi quod dicitur interpretatum *magister*”; Luther Bibliájában: „Rabbi – das heisst übersetzt: *Meister*”; az angol King Jamesnél: „Rabbi (which is to say, being interpreted, *Master*)”; a francia Louis Segond-nál: „Rabbi (ce que signifie *Maître*)”; a cseh nyelvű: „Rabbi, (jenž se vykládá: *Mistře*)” illetve az orosz szinódusi fordítás: „Ravvi – sto znacsit: *ucsityel*”. A wolandi „Mester” és „Tanítómester” cím tehát Jézus „Mesterségének és „Tanító”-ságának kisajátítása, vagy, hogy az „ördög bibliájából” vett szakkifejezéssel éljünk, Jézus Máté-evangéliumban mondott szavainak „kontrázása”. Hisz Jézus ott arra figyelmezteti híveit: „*Ti pedig ne hívassátok magatokat Mesternek, mert egy a ti Mesteretek, a Krisztus.*” – Oroszul: „A vi nye nazivajtesz ucsityeljami, ibo ogyin u vasz Ucsityel – Hrisztosz.” (Mt 23, 8)

Az ókori bölcsesség szerint: „Ha ketten csinálják ugyanazt, az gyakran nem ugyanaz”. ... Sokszor épp a *fordítottja!* Mondjuk, nem egy Máté, hanem egy Woland-féle „evangélium”: egy *Jevangelie Gyjavola*.³⁹¹ Vagy a sátáni Woland névnek az a monogramja, amely szintén a krisztusi Mester „M”-jének a megfordításából keletkezik: M/W. (Ilyen megfordítással van dolgunk ama fejjel lefelé tartott kereszt esetében is, amelyet az *Álszentek összeesküvésében* használ Bulgakov egy másik kisajátító, az ördögi Charron érsek jellemzésére: vö. „Armande

³⁹⁰ M. O. Csudakova: *Arhiv M. A. Bulgakova. Matyeriali dlja tvorcseszkov biografii pizsatyelja* (1976)

³⁹¹ Ez *A Mester és Margarita* egyik korai változatának a címe is. Sz. G. A.

belép a gyóntatószékbe. A félelmetessé vált érsek süvegén szarvak nőnek, és *lefelé fordított, ördögi kereszttel* áldja meg sietősen és többször is Armande-ot.)³⁹² De mi köze van az efféle kisajátításoknak a mi Sztálin-szindarabunk *Mester* címéhez?

Több mint gondolnánk!... Már a kortársak – így a fent említett novellát író Zoscsenko is – felfigyeltek arra az 1926-os Sztálin-beszédre, ahol a szerénykedő szónok a maga *mesterré* válását ecsetelte: vö. „Ott, Oroszországban, Lenin vezetésével váltam a forradalom egyik *mesterévé*. (...) Inasból, a mesterlegény rangján át, forradalmunk egyik *mesterének* rangjáig – ez, elvtársak, az én forradalmi tanulóéveim iskolája.”³⁹³

A kuncévói Sztálin-dácsa könyvtárát átvizsgáló Borisz Ilizarov nemrég elképedve tapasztalta, hogy a vezér könyveiben és jegyzetfüzeteiben számos olyan, tollpróba-szerű bejegyzés található, amelyekben következetesen ismétlődik a nagybetűs „Ucsityel” (Tanító) szó. Az orosz történész szerint e firkaszerű bejegyzések „szinte az egész Sztálin-korszakban megtalálhatók. Az esetek túlnyomó többségében semmi közük sincs az olvasottak tartalmához. A sztálini kéz motorikus tevékenysége révén e kéz gazdájának lelki beállítottságát közvetítik”³⁹⁴ Olyan beállítottságot, amely az evangéliumok *Mester* és *Tanító* címének sztálini kisajátítására – mondhatnánk: „expropriálására” – irányul.

Ennek egyik újabb illusztrációjaként foghatjuk fel azt a Sztálin archívumából nemrég előkerült és minden bizonnyal tőle származó költeményt, amelynek Istennel beszélgető hőse egy felsőbb, kozmikus akarat és sugallat rabjának, bírójának és végrehajtójának nyilvánítja önmagát, aki „minden volt e koldus ország felett”, és vasakarattal irányította azt.

3. A *Villám* címváltozat szintén nem sok jót ígér az ilyen hősi és messiási babérokra áhítozó Sztálinnak. A Bulgakov által

³⁹² A korábbi, cenzúrázott kiadást követő magyar fordításból ezek a mondatok hiányoznak, ezért csak az eredeti szöveg leelőhelyére utalhatunk: M. A. Bulgakov: *Szobranije szocsinyenyij v pjatyj tomah, t. 3., Pjeszi*, Moszkva, 1990, 309.

³⁹³ *Sztálin Művei*, 8. köt. Szikra, 1952, 186.

³⁹⁴ B. Sz. Ilizarov: *Sztalin. Strihi k portretu na fonye jevo biblioteki i arhiva*. Novaja i novejsaja isztorija, 2000/3 – 4.; Uő. *Tajnaja zszny Sztalina. Po matyerialam jevo biblioteki i arhiva. K isztoriofiloszfii Sztalina*. Moszkva, Vecse, 2003.

gyakran lapozgatott *Brockhaus-Efron Enciklopédiában* az *Ördög* címszó tudniillik a *villám* formájú sárkányt említi a gonosz lélek egyik megjelenési formájaként: „A legkülönbözőbb népeknél vannak olyan állatok, amelyek a gonosz lényeket képviselik. Elegendő a sárkánykígyó univerzális képét említenünk, amely a villám és a kígyó hasonlatosságán alapul. (...) Az egyiptomi Szeth például kígyó alakjában készül a Napot lenyelni”.³⁹⁵

Az író bizonyára örömmel nyugtázta ezt a néhány adatot. Egyrészt mert a holdat zsebre vágó ördögről és a Napot elrabló sárkányról szóló tanmeseként mindezt a *Batumba* is beépíthette. S mert a villámra emlékeztető sárkány és ördög az ő szerzői szándékaitól függetlenül is kapcsolatba kerülhetett – már megint! – egy közismert korabeli plakát „hősével”, az áldozataira villámként lesújtó GPU-val, illetve annak *Mesterével* is.

Ráadásul Barbusse Sztálin-könyve is olyan mitikus lényként mutatja be Sztálint, akit szállásadója, egy idős, kaukázusi paraszt, „mennydörgésben és *villámlásban* született hősök hőségének” nevez.³⁹⁶

A *Batum*-beli Sztálin-szónoklat ördögiségére egyébként a beszéd számszimbolikai összefüggései is utalnak. A darabban szerénykedő szónok a hold és a nap elrablásáról szóló meséjét ugyanis az *ötödik* felszólalásában mondja el: vö. „Miért éppen én? Elvtársak, én ma négy helyen beszéltem már. Itt huszonöt ember ül az asztalnál, és mindannyiukról tudom, hogy kiváló szónokok. (...) No, jól van... Az új év alkalmából lehet ötödször is beszélni.”³⁹⁷

V. Ljovsin visszaemlékezése és Borisz Gaszparov cikke óta tudjuk, hogy Bulgakov műveiben kiemelkedően fontos szerepe van az 5-ös számnak és szorzatainak (valamint a számok számjegyeiből összeadott, 5-tel osztható számértékeknek).³⁹⁸ Íme, néhány példa. A *Színházi regény* Makszudovának ki kell húznia a regénye 302. oldalán található „ördög” szót. (Mert:

³⁹⁵ <http://www.vehi.net/brokgauz/index.html>

³⁹⁶ H. Barbusse: *Sztálin*, 12.

³⁹⁷ Bulgakov: *Menekülés*, 796.

³⁹⁸ V. Ljovsin: *Szadovaja 302-bisz.* In: *Voszpominanyija o Mihaile Bulgakove*, 164–191; B. Gaszparov: *Nabljugyenyija nad motyivnoj sztrukturoj romana M. A. Bulgakova „Masztyer i Margarita”*, Slavica Hierosolymitana, 3. (1978).

3+0+2=5.)³⁹⁹ *A Mester és Margarita* „gyanús hírű lakása”, a Sztán báljának színhelye, a Szadovaja utca 302. alatt található, egy 50-es számú, 5 szobás lakásban, amelyben eredetileg egy 50 év körüli lakó éledegél. E Szadovaja utcai házszám az eredeti szövegben „302/bisz” alakban szerepel. A „bisz” elem itt nemcsak „B. lépcsőháznak” értelmezhető, hanem az ukrán „bisz” (‘ördög’) szónak is, amelyet, ugyebár, egy Kijevben felnőtt író használ ebben a regényben... Woland természetesen ötédmagával érkezik Moszkvába, véletlenül májusban (tehát az ötödik hóban), és az általa rendezett sátáni bálra is az ötödik dimenzióban kerül sor...

A fentiek után joggal állíthatjuk, hogy ez az ötös sorszám Sztálin beszédének is olyan „diabolikus aurát” kölcsönöz, amelyet nem elegendő egy „háromdimenziós világ” eszközeivel megközelítenünk. (Különb en annyit észlelünk majd belőle, mint abban a gyanús, 50-es lakásban kutakodó rendőrök a Szadovaja utcában.)

4. Az utoljára említendő *Batum*-i címváltozattal, *A keselyű*-vel ezek után gyorsan végezhetünk. Elegendő a *Szimbólum-szótár* egy-két mondatát idéznünk: „A Bibliában nehezen különíthető el jelentése a sasétól, mivel görögül a sas és a keselyű is *aetosz*. A keselyű inkább tisztátalan állatként szerepel (Lev 11,13; MTörv 14,12; Mt 24,28); az ördögöt, az Antikrisztust is jelölheti”.⁴⁰⁰ (A fordító jegyzete: „Pláne ha *Dögkeselyű*-vel fordítjuk...”)

A kérdés már csak az, hogy ilyen vészterhes előzmények után mi a bánat lesz a sztálini Nagy Kormányost dicsőítő, modern hőskölteményből?

*

A tízéves betiltási időszak után Bulgakov végre olyan darabot szeretne írni, amelyet bemutatnak és játszanak. Az üres dicsőítést sejtető címváltozatokról bebizonyosodott, hogy ez a javíthatatlan szerző most is a „készen kapott anyag” visszáját szeretné megmutatni. Van fogalma, mire vállalkozik? Az utóbbi

³⁹⁹ A magyar fordítás a „*triszta vtoroj*” számnevet – nem tudni, miért – „háromszáznegyedik”-re változtatja. In: M. Bulgakov: *Színházi regény*, Európa, 1986, 34.

⁴⁰⁰ http://www.balassikiado.hu/BB/netre/Net_szimbolum/szimbolumszotar.htm

három évben több mint másfél millió embert tartóztattak le a Szovjetunióban, és ebből nyolcszázezret – 800 000-et! – ki is végeztek, köztük Bulgakov számos író- és művésztársát... A színházi bemutathatóság ilyen feltételek között csakis a sztálini történet hősi látszatának megőrzése lehetne. Az alkotói tisztesség és önbecsülés viszont e látszat meghaladását követeli. A feladat nemcsak művészileg nehéz – erkölcsileg is kockázatos. Ha a becsületes olvasó érti félre – a jó hírével fizet, ha a tisztességtelen érti meg – az életével.

Kezdetben minden jól megy. A Művészetügyi Kormánybizottságban, az elnök Mihail Hrapcsenko jelenlétében tartott felolvasáson nagy sikere van a darabnak. Két hét múlva, a Művész Színház-beli felolvasás hallgatói is „állva tapsolnak.”⁴⁰¹

Az szégyellje magát, aki rosszra gondol?...

Évtizedekkel később, 1973-ban az imént említett bizottsági elnök Budapestre látogat egy irodalomtörténész-delegáció vezetőjeként. Alkalmasint én tolmácsolok neki. Sajnos úgy, hogy fogalmam sincs erről az egykor fontos tisztségéről (no meg az akkor már hétpecsétes titokként kezelt *Batum* létezéséről sem.) Ha sejtem, hogy valamikor lefordítom ezt a darabot, valószínűleg nemcsak az általam magyarított vitacikkéről, meg az általa fogyasztott teknősbékaleves rejtelseiről társalgok vele! Ő, a Sztálinnal egykor napi munkakapcsolatban levő és a pártfőtitkár irodalmi anyagait előkészítő ember, talán tudott volna egy-két dolgot mondani a darab fogadtatásáról és a betiltás okairól. A mostani Elnöki Levéltárban már nincsenek meg az erre vonatkozó dokumentumok.

Sztálin gondos és jó szemű olvasó volt, aki gyakori aláhúzássokkal és széljegyzetekkel rögzítette benyomásait. Egy öt érdeklő művet akár háromszor vagy négyszer is elolvasott.⁴⁰² A *Batum*ról, sajnos nem maradtak fenn jegyzetei, de nyilván nem a számára ismeretlen címvariációk alapján döntött úgy, hogy a darabot „sem színre vinni, sem közölni nem szabad”.⁴⁰³

Hogy mire figyelt fel benne, azt nem tudjuk pontosan, de bizonyos, hogy nem ok nélkül tiltotta be. Valamiért nagyon elégedetlen volt a szerzővel, de nem akart belőle hősi halottat

⁴⁰¹ Jelena Szergejevna Bulgakova *Naplója*, 172–174.

⁴⁰² B. Ilizarov: id. művek; V. Bondarenko: *Sztalin kak csitatyel*. http://gondola.zamok.net/160bon-darenko_6.html

⁴⁰³ Jelena Szergejevna Bulgakova, *Naplója*, 178.

csinálni. Egy „népellenséggé” nyilvánított Bulgakov esetében ugyanis A *Turbin-család napjait* is automatikusan levették volna a Művész Színház műsoráról, amelyet a korábbi indexre tevés után maga a pártvezér újíttatott fel, és nem áttalott tizenhétszer (!) megtekinteni. A dicséret – vö. „a Batum nagyon jó” – a „villámgyors” belügyiseknek is szólhatott („hagyjátok őt békén”), az újabb betiltás – a „se színre vinni, se közölni nem szabad” – azonban a renitens szerzőt figyelmeztette („tanuld meg végre, ki az úr a házban”). Az óvás és a fenytetés kettősségéről az embernek egy másik sztálini vélemény-nyilvánítás juthat eszébe: az, amelyet Platonov *Hazatérésére* firkantott oda: „*Tehetséges – de gazember*”,⁴⁰⁴ (Platonovot szintén nem tartóztatták le, de őt is folyamatos publikálási tilalommal sújtották.) Ugyan milyen „gazemberséget” róhatott fel Sztálin ennek a vérlázítóan korrekt és talpig úriember Bulgakovnak?... Talán épp ezt a korrektséget és ezt az úriemberséget! Az ilyen ellenfeleket ugyan jobban méltányolta, de az ő esetükben is az illetők megtörésére és „bedarálására” törekedett. Hisz ez a szovjet más-világba tévedt „dzsentlemen” még a GPU-ra beidézve is a fehérek iránti rokonszenvét hangoztatta! És szinte *A Mester és Margarita* Jesuáját előlegező „naivitással” és merészséggel válaszolt a nekiszegezett kérdésekre! „Irodalmi munkásságom 1919 őszén kezdődött Vlagyikavkáz városában, a fehérek alatt. Rövid elbeszéléseket és tárcákat írtam a fehér sajtónak. [...] Teljes egészében a fehérekkel rokonszenveztem. [...] Mindig tiszta lelkiismerettel írok, és úgy, ahogyan látok.” „Kérdés: Nevezze meg azokat a személyeket, akik a „Zöld lámpa” körben megfordultak. Válasz: Etikai jellegű megfontolásokból nem teszem. Kérdés: Úgy véli-e, hogy a *Kutyaszívnek* van politikai felhangja? Válasz: Igen, vannak politikai mozzanatai, mégpedig a jelenlegi renddel szemben állóak.”⁴⁰⁵

Ugyanílyen korrekt és bátor őszinteséggel fogalmazta meg a szovjet vezetőkhez intézett, 1930. március 28-i levelét is, amelyben nemcsak az írói alkotószabadságot fojtogató cenzúrárt

⁴⁰⁴ Konsztantyin Kedrov: *Szokrovennij szverhcselovek*. Izvesztyija, 2009. szept. 1.

⁴⁰⁵ Az 1926. szept. 22-i kihallgatás jegyzőkönyve. In: M. A. Bulgakov: *Sárba taposva. Naplók, levelek 1917–1940*. Bp. Magvető, 2004, 150–154.

ítélte el, hanem az orosz történelem legsötétebb erőit aktivizáló politikát is.⁴⁰⁶

Egy 1936. március 14-i besúgó-jelentésben az állt, hogy „nem hajlandó olyan deklaratív levelet írni, amely ‘foltot ejtene’ független írói hírnevén, és azonos szintre helyezné őt a ‘vezeklőkkel’ és a ‘talpnyalókkal’.”⁴⁰⁷ Még a lakására küldött „üzenetvivők” sem tudták észhez téríteni. Hiába követelték tőle: „írjon agitációs darabot! Hiszen maga állam az államban!... Adja meg magát, mindenki ezt tette”.⁴⁰⁸ Ő erre is csak azt válaszolta, amit már évekkel ezelőtt megírt egy Sztálinnak szóló, 1931. május 10-i levelében: „Azt tanácsolták, fesse át a bundám. Ostoba tanács. Akár festett a farkas, akár kopaszra nyírt, sehogy se hasonlít a szobapincsihez”.⁴⁰⁹ (Pontosabban az „uszkárhoz” vagy a „pudlihoz”. Tehát ahhoz a kutyaajtához, amelyik a Sztálin által is jól ismert Faustban egyszer csak Mephistóvá változik!)

Sztálin–Mephisto nem szerette a farkasokat. Meg az ilyen tréfákat sem... Pár héttel a halála előtt, Krishna Menon indiai nagykövettel beszélgetve szintén farkasokat – ellenfeleit képviselő ordasokat – rajzolgatott a jegyzetfüzetébe: „Az orosz pásztor (– meg a *Lelkipásztor*? –) egyszerű, de okos ember – fejtegette a nagykövetnek. – Nem tart erkölcsi prédikációt nekik, hanem közibük lő.”⁴¹⁰

Hát Bulgakovot eltalálta. *Turbinék* ide, *Turbinék* oda, az ő esetében is szüksége volt arra a szadisztikus mindenhatóság érzésre, amely az ellenfél megfélemlítésével és megalázásával tetézi be győzelmeit.⁴¹¹ E fenyegető fölényérzetre törekedve Sztálin nem közölte, mit értett meg a róla szóló, újabb színdarabból. Előnyösebbnek látta, ha jó képet vág a dologhoz, és a látszatnál maradva áll bosszút a függetlenkedő literátoron. Valahogy úgy, ahogy a nemrég játszott *A Mester és Margarita*-film egyik főszereplője, a Wolandot alakító Oleg Baszilasvili

⁴⁰⁶ Uo., 201–210.

⁴⁰⁷ Borisz Szokolov: *Bulgakovszkaja enciklopedija*, In: <http://www.bulgakov.ru/k/Kabala>

⁴⁰⁸ Jelena Szergejevna Bulgakova *Naplója* (1933–1940), 102.

⁴⁰⁹ M. A. Bulgakov: *Sárba taposva. Naplók, levelek 1917–1940*, 222.

⁴¹⁰ K. Menon: *The Flying Troika*. London, 1963, 29.

⁴¹¹ Anton Neumayr: *Diktátorok orvosi szemmel. Napóleon. Hitler, Sztálin*. Bp, 1999, Perfekt Kiadó, 372–376.

mondotta: „Azt hiszem, porig akarta alázni Bulgakovot: ‘Sokáig ellenálltál nekem, de aztán megadtad magad, és írtál rólam egy színdarabot. Én meg szépen betiltom azt.’ Álnok, rafinált bosszú volt ez.”⁴¹²

A *Batum* helyszínére igyekvő Művész színházi alkotócsoport először a vonaton értesült az utazásukat letiltó döntésről. Vagyim Rogovin *A sztálini Neonep* című könyvében (Moszkva, 1994) úgy véli, a pártvezért egy nemrég kirobbant botrány készítette a tanulmányút megszakítására. A történelemhamisításait rendszeresen leleplező Trockij épp egy hónappal azelőtt, 1939 júliusában adott hírt egy állami megrendelésre készült szovjet festményről, amely az 1902-es tifliszi munkástüntetés vezéréként ábrázolta Sztálint – de kissé rossz helyen és rossz időben, mivel akkortájt épp a batumi börtönben raboskodott. Rogovin szerint Sztálin tartott tőle, hogy ezek a helyszínen kutakodó művészemberek esetleg egyéb turpisságokra is fény deríthetnek. Például arra, hogy a 16 perbe fogott között Sztálin csupán a 11. rendű vádlott volt, ami az itteni vezető szerepét is erősen megkérdőjelezhetette volna.⁴¹³ Az ifjú Sztálin életrajzán dolgozó Olga Edelman nemrég azt is közölte, hogy Joszif Dzsugasvilit Batumban nem a rendőrök találták meg, hanem a vele szembeszálló munkások adták a csendőrök kezére: „Elmentek a csendőrségre és kijelentették: ‘Elegünk van a sztrájkból, dolgozni akarunk, etetnünk kell a családunkat. De hát ezek az aktivisták – ezek nem engedik’”⁴¹⁴

A darab letiltásának indoklásában Sztálin eljátszotta a saját személyi kultusza ellen fellépő, szerény államférfit,⁴¹⁵ aki most egy őt „magasztaló” mű leállítással hárítja el a meg nem

⁴¹² I. Potapov: *Aktor Oleg Baszilasvili v roli Wolanda*. Izvesztyija, 2006. 05. 15.

⁴¹³ <http://web.mit.edu/fjk/Public/Rogovin/volume3/xli.html>

⁴¹⁴ <http://www.echo.msk.ru/programs/staliname/609248-echo>

⁴¹⁵ Ezt a szerepét már a sztálini vezérimádat ízléstelenségét szóvá tevő Feuchtwangernek is előadta. L.: *Zapisz beszedi tovariscsa Sztalina sz germanszkiim piszatyelem Lionom Fejhtvengerom*. Nyezaviszimaja gazeta, 2008. 01. 22. Máskor egy gyermekkoráról szóló elbeszéléskötetet akart „elégettetni” a Komszomol gyermekkiadójánál, mert a könyv „a vezérek, a tévedhetetlen hősök kultuszát próbálja beleplántálni a szovjet gyermekek (és felnőttek) tudatába, ami veszélyes és káros dolog.” Sztálin: *Piszmó v Gyetizdat pri CK VLKSZM*. 1938. febr. 16. Voproszi isztoriji, 1953/11.

érdemelt dicséretetek túlzásait, s közben egy eltévedt bárány – vagy egy báránybőrbe bújt farkas? – későn jött „felajánlkozását” is visszautasítja. A Sztálin-titkárság határozatát közvetítő telefonüzenet olyan diplomatikus álnoksággal megfogalmazott mondattal zárult, amely kimondatlanul is a Bulgakov által rühellt „vezekléssel”, „talpnyalással”, s szinte ügynöki felajánlkozással gyanúsította meg a *Batum* szerzőjét: „'Fent' hídépítési próbálkozásként értékelik az általa benyújtott darabot, amellyel saját megítélését akarja javítani.”⁴¹⁶ 1946-ban – hat esztendővel az író halála után – Sztálin még nyersebben foglalta össze üzenetének lényegét: „Mi valóban erősek vagyunk, mert Bulgakovot is megtanítottuk rá, hogy nekünk dolgozzon.”⁴¹⁷

Mit mondhatott Bulgakov egy ilyen arculcsapással felérő üzenet hallatán? Magyarázta volna el, miként kell egy „többdimenziós” darab „dicséreteit” olvasni? Vagy kérte volna meg egyenesen az NKVD-t, hogy Babel, Meyerhold meg a többiek után vigyék el végre őt is? (Lásd a humorista Arkagyij Rajkin barátjának, Akimovnak egy későbbi kifakadását: „Te, Arkagyij, hát mi olyan rongyemberek vagyunk, hogy minket már le se tartóztatnak?!...”)

„Először kedvem támadt valakit nyakon ragadni, és birokra kelní vele – írta Bulgakov egy hasonló megaláztatása alkalmával. – De aztán jött a kijózanodás. [...] A szélmalomharc spanyol szokás volt, jóval jelenkorunk előtt. És ráadásul ostobaság. Én meg vén vagyok. Abból pedig végképp nem kérek, hogy valaki hideg és kemény tekintetét rám vetve, elnevesse magát és azt mondja: 'Na, kapálódz csak, kínlódj még egy kicsit!’”⁴¹⁸

A *Batum* betiltását Bulgakov a maga halálos ítéleteként fogta fel. Bénító tehetetlenség és elkeseredés lett úrrá rajta. Csak néha tört ki belőle az önemésztő indulat, mint a Leonyid Lencsnel folytatott beszélgetés során: „Gondolom, ismeri már helyel-közzel a mi irodalmi erkölcsünket, íróársaink bizonyá-

⁴¹⁶ *Dnyevnyik Jeleni Bulgakovej*, 279.

⁴¹⁷ Sztálinnak ezt az értékelését Vs. Visnyevszkij, a szolgalelkű drámaíró adta át a Művész Színház társulati ülésén. In: A. Szmeljanszkij: *Uhod (Bulgakov, Sztálin, Batum)*, Moszkva, 1988, 15.

⁴¹⁸ Levél V. V. Vereszajevhez. In: M. A. Bulgakov: *Sárba taposva. Naplók, levelek 1917–1940*, Bp. Magvető, 249–250.

ra azt mondják majd, Bulgakov megpróbálta behízelegni magát Sztálinnál, de nem ment semmire. – Nehezére esett, de megemelte a hangját: – Szavamra mondom, egy percig se gondoltam erre...⁴¹⁹

A sztálini vádaknak hitelt adó, felületes író- és olvasótársak azonban igen. Sajnos, még a *Batumot* publikáló, neves antisztálinista kutatónő is, aki azt fejtegette, hogy „átjárhatatlan határvonal” választja el Bulgakov *Batum* előtti és a Sztálin-darabját megírt szerző munkásságát, mert ez utóbbi állítólag „fittyet hány az erkölcsi megfontolásoknak”.⁴²⁰ Az ember ilyenkor érti meg igazán, miért hallgattak évtizedeken át erről a sztálini nemléte utasított színdarabról, s miért hosszabbították meg – szinte önként – a régi kiadási moratóriumot. Természetesen *meg akarták menteni és óvni Bulgakovot*. „Mert minek hánytorgatni egy sajnálatos félrelépést? Éppen mi keltsük rossz hírét annak, aki *A Mester és Margaritát* megalkotta?!” Bulgakovnak nem volt szüksége ilyen védelemre. A *Batumot* és *A Mester és Margaritát* ugyanaz a szerző írta. Ráadásul az utóbbit fejezte be később... Vagy talán ezt is soroljuk a szerző *Batum* utáni, „az alkotói erkölcs normáiról megfelelő” munkásságához? Vagy állítsuk, hogy egy végső kiteljesedés korába ért író egyazon lendülettel tudott erkölcstelen fércművet és halhatatlan remekművet alkotni?

Bulgakov a *Batumban* is arról írt, amiről egész addigi munkásságában: *egy apokaliptikus korszakába érkezett világról és az emberi választás lehetőségeiről egy ilyen világban*. Arról tehát, amit már első, 1919-ben megjelent munkájában, *A jövő perspektívái* című újságcikkében is felvázolt: „Az utóbbi két év örülete szörnyű útra terelt bennünket, amelyen nincs megállás. Elkezdünk inni a bűnhődés kelyhét, és ki fogjuk inni az utolsó cseppig.”⁴²¹

Az orosz *sztrasnij puty* (szörnyű út) itt óhatatlanul felidézi a *sztrasznij puty* (‘szenvedésút’, ‘keresztút’, ‘golgotajárás’) fogalmát, amit a „stáció” jelentésű *osztanovka* (‘megálló’, ‘megállás’), valamint „a bűnhődés kelyhe” szókapcsolat biblikus

⁴¹⁹ Leonyid Lencs: *Moj ljubimij piszatyel*. In: *Voszpominanyija o Mihaile Bulgakove*, Moszkva, 1988, 379–380.

⁴²⁰ L. Marietta Csudakova bevezetőjét a mű első hiteles publikálásához: *Szovremennaja dramaturgija*, 1988/5. 216.

⁴²¹ Groznij, 1919. nov. 13.

jellege még inkább megerősít (vö. *Jelenések könyve* 14, 10; 15,7-16,19).

A goltotajárásként értelmezett orosz sors és művészsors gondolata Bulgakov egész munkásságát áthatotta, és életrajzi megerősítést is nyert az 1930-as év Nagyhetében, a *helyette* öngyilkossá lett Majakovszkij halálával. (Majakovszkij 1930. április 14-én, a húsvét előtti nagyhét hétfői napján lőtte agyon magát, többek közt az ellene indított sajtóhadjárat miatt.) Április 17-én, nagycsütörtökön temették el, s a rá következő napon, nagypénteken hívta fel Sztálin azt a Bulgakovot, akit a halálba kergetett Majakovszkijnál is kegyetlenebből üldöztek, s aki Nyikolaj testvérének írt levele szerint szintén öngyilkosságra készülődött. (E Franciaországba feladott levelét a levélcenzúrán természetesen hamarabb elolvasták, mint Párizsban.) Sztálin nem emberbaráti szeretetből, hanem politikai számításból telefonált neki, azért, 1. hogy egy látványos „értemiségbarát” gesztussal csöndesítse le a Majakovszkij halálát követő hazai és nemzetközi felháborodást, 2. és hogy elejét vegye egy újabb botránynak.⁴²²

A pokoli kálváriákkal terhes szovjet élet így épp a nagyheti szenvedéstörténet idején kapcsolta egybe e két, sok szempontból különböző író megpróbáltatásait, akik ezáltal az ún. „valóságos életben” is a goltotajárásként értelmezett orosz sors és orosz művészsors szimbólumává egyesültek. Azzá, amelyet például az erősen önéletrajzi fogantatású, 1930 elejére elkészült Molière-darab, az *Álszentek összesküvése* is megfogalmazott. A darab a színészi öltözőben függő feszület képével nyit („A másik öltözőben, nagyméretű feszület előtt, mécses ég”), és a darab végén, a *színpadon* összeesett Molière halála után sem ok nélkül jelent meg e keresztfának a képe. („Az utolsó gyertya is kialszik, és a színpad sötétségbe merül. Minden eltűnik. Csak a feszület előtti mécses fénye erősebb kissé.”)⁴²³

Goltotajárást jósolnak a „Dosztojevszkij-mániás” regényt író Makszudovnak is a *Színházi regényben*, és természetesen ez a sors vár *A Mester és Margarita* Jesuájára, aki a moszkvai Mester Goltotájának előképeként járja be az utat. E biblikus

⁴²² L. Szántó Gábor András: *A költő halála, avagy Majakovszkij, Gorkij és a többiek*. In: *Mítosz és utópia*, Argumentum Kiadó, Bp., 1995, 268–303.

⁴²³ Mihail Bulgakov: *Menekülés. Színművek*, 407, 476.

elemeken nyugvó képvilág másik pólusán olyan ördögi lények jelennek meg, akiket már a gogoli *Holt lelkek* nyomán írt Csicsikov *kalandjaiban* (1922) is maga a tréfás kedvű Sátán szabadít rá az 1917 utáni Oroszországra.⁴²⁴ E sátánfajzatokról és vezérükről Bulgakovnál egy „síri hangú” „józan ember” mond értékítéletet („Szélhámos!”), s ennek végrehajtásaként a mű elbeszélő-hőse a kárhozott lelkek és az ördögök vízi otthonába irányítja a gazembert: „Követ a nyakába és a lékbe vele!”

Az orosz népi mitológia és az orosz közmondások szerint „Csendes vízörvény az ördögök tanyája”. Már a Puskin-mese ördöge és a Csukovszkij-mese napot-holdat elnyelő krokodilja is innen jön elő,⁴²⁵ nem beszélve a Patriarsije prudin, azaz a Pátriárka *tavainál* felbukkanó Wolandról és társairól. Az ilyen vízi mélységben lakozó, onnan kiemelkedő vagy oda távozó gonosz lélekre a Bibliából is számos példát idézhetünk. Gondoljunk az Ézsaiás 27. könyvében említett tengeri kígyóra és sárkányra, vagyis Leviatánra, vagy a tenger vizéből kiemelkedő fenevadra a *Jelenések* 13. könyvében (akinek természetesen „a sárkány adá az ő erejét”), illetve magára a sárkányra, a napba öltözött és holdsarlón álló asszonyt üldöző sárkányra, „aki neveztetik ördögnek és a Sátánnak”. E tágabb összefüggések ismeretében joggal kérdezhetjük: vajon célhoz ér-e ez a holdat és napot elrabló ördög és sárkány Bulgakov darabjában, azaz van-e olyan jelenet a *Batumban*, ahol igazi, hold- és nap nélküli sötétség borítja el a világot?

Sajnos, van. Épp a darab utolsó jelenetében, ahol a gyanakvó Porfirij is egybekapcsolja e nyomasztó és óvatosságra intő világtalanságot a holdat elrabló ördög sztálini meséjével: ...*Sötét van, csak a kályha világít. [...] Téli este.*

⁴²⁴ A szerző itt nemcsak Gogol, hanem Az orosz forradalom szellemeit (1918) író A. Bergyajev, illetve a *Gogol és az ördögöt* (1906) közreadó D. Merezkovszkij ismeretében tekint a forradalom eseményeire. Bergyajev szerint „Csicsikov ma is beutazza az orosz földet, és ma is holt lelkekkel üzletel... A forradalmi Csicsikovok nem létező gazdaságokat vásárolnak fel és adnak tovább, az egész gazdasági életet fikcióvá változtatják. A forradalmi öserőben az orosz lélek régi betegségét, a kolosszális szélhámost és becstelenséget érhetjük tetten.”

⁴²⁵ Puskin: *Mese a pópáról meg Baldáról, a szolgájáról*. In: Puskin: *Elbeszélő költemények. Mesék*, Európa, 1977, 327.; Kornyej Csukovszkij: *Kragyonoje szolnce* (Az elrabolt nap), In: Uő: *Szkazki*, izd. Gyetszkaja lityeratura, Moszkva, 1972, 43–5 4.

*A tenger felől viharos szél fúj. [...] PORFIRIJ (keserűen elmosolyodva) (...) Mit lehet itt tenni... tunguzok... (Odamegy az ablakhoz) Micsoda éjszaka... Az ördög ellopta a holdat és eldugta a zsebébe... Igen...*⁴²⁶

E Puskin- és Gogol-reminiszcenciákkal tűzdelt néhány sor egyszerre idézi az isten háta mögötti tunguzok földjén is a szabadságról és az elbukottak védelméről éneklő *Emlékmű* költőjét, valamint Gogol *Karácsony éjszakáját*, amelynek ördöge immár Porfirij tanúbizonysága szerint is elrabolta a fényt az emberektől. De hol késlekednek annak az igaz történetnek a hősei, akik a politikus mesemondó szerint újra visszaszerzik majd az égbolt világító testeit az emberek számára?... Lehet, hogy tényleg igaza volt neki, mikor azzal vádolta Bulgakovot, hogy „kitalált mondatokat ad a szájába”?

„SZTÁLIN No, jól van... Az új év alkalmából lehet ötöd-ször is beszélni. (...) Van egy mese, amely arról szól, hogy az ördög egyszer ellopta a holdat, és eldugta a zsebébe. Nekem az jutott eszembe, hogy eljön az idő, amikor nem mesét, de igaz történetet ír valaki erről. Megírja, hogy volt egyszer egy fekete sárkány, aki az egész emberiségtől ellopta a napot. De akadtak emberek, akik elindultak, hogy visszaszerezzék, és vissza is szerezték tőle. És azt mondták a napnak: ‘Most már maradjál itt, fenn a magasban, és világíts örökké! Többé nem adunk oda senkinek!’ Mit mondjak még? Igyunk az ilyen emberek egészségére!...”⁴²⁷

Ebben a darab végi, csillagtalan éjben nem az ígért szabadtók jelennek meg, hanem maga az ördög – úgy, ahogy az egy vízből éledt, szívós, orosz irodalmi kísértetnek illik:

Hajnal óta csak borulat,
Majd vihar tombol vakon,
S éjszaka a vízbefulladt
Zörget ajtón-ablakon.
(Puskin: *A vízbefűlt*)⁴²⁸

⁴²⁶ Mihail Bulgakov: *Batum*, id. mű, 857.

⁴²⁷ Uo., 796.

⁴²⁸ Puskin: *Költemények*, Szikra, 1949, 134. (Gáspár Endre ford.)

Bulgakovnál:

„Az ablak felől csendes kopogtatás hallatszik.

PORFIRIJ Ki az ördög jár ilyenkor? Apánk nem szokott az ablakon kopogtatni. (...)

SZTÁLIN (*fojtott hangon, alig érthetően, a viharos szél zúgásán át*) Itt lakik még Szilveszter?”

Sztálin *Batum*-beli lékbe zuhanása, illetve kiemelkedése olyan fontos írói üzenet, amelyet a többi Bulgakov-mű és a klasszikus irodalom kontextusában érthetünk meg igazán. Gogol elbeszélésében, a holdrablásról szóló *Karácsony éjszaka*jában a boszorkányért epekedő ördögöt és a szentképfestő kovácsot is fenyegeti a veszély, hogy a folyólékben kötnek ki szerelmi bánatukban („Vesszél el hát, lelkem! Megyek, a lékbe ölöm magam!”).⁴²⁹ Vakulának, a kovácsnak azonban jobbra fordul a sorsa. Az ördög segítségével meghódítja szerelmesét, aztán ő „ejti verembe az emberi nem ellenségét”, akit úgy elpáhol, hogy az hanyatt-homlok menekül előre. A karácsonyi misén persze nem vehet részt („Isten szándékosan küldte rá az álmot, hogy ilyen nagy ünnepen ne lehessen ott a templomban, mert bűnös módon el akarta veszíteni a lelkét”),⁴³⁰ mire vezeklésképpen olyan közutálatot keltő ördögöt pingál a templomuk falára, hogy a gonosz majd megpukkad mérgében, ő pedig elnyeri a bűnbocsánatot.

Bűnös önpusztítás és vízbe halás helyett Gogol embert feltámasztó, „másfajta fürdővel” fejezi be elbeszélését. Szent Pál szerint a megkeresztelt ember alámerülése és kiemelkedése a meghalt Krisztus pokolra szállását és feltámadását is jelképezi. Az ember ilyenkor az ártó hatalmak lakhelyének tartott, halálos vizekbe süllyed, de ki is emelkedik onnan. Épp a kiemelkedése révén hasonul a bűnön és halálon diadalmaskodó Jézushoz, és támad új életre. (Róm 6, 3-11)⁴³¹

Persze nem minden vízbe merülés után jön feltámadás. A 69. zsoltár szerzője nem ok nélkül kéri:

⁴²⁹ *Gogol Művei*, Magyar Helikon, 1962, 118.

⁴³⁰ Uo., 138.

⁴³¹ *Biblikus teológiai szótár*, Szent István Társulat. 1972, 1448.

Ments ki a vizek mélyéről engemet,
nehogy átcsapjon fejem fölött az ár,
s a mélység magába temessen...

1937. június 22-én az író felesége ezt jegyzi fel naplójában az elkeseredett Bulgakovról: „Azt mondta, úgy érzi magát, mint a vízbefúlt: fekszik a parton, a hullámok átcsapnak felette.”⁴³² Vajon ilyen nehéz pillanataiban is eszébe jutott nagy elődje, akihez pár évvel korábban, a *Holt lelkek* színpadi átdolgozása idején fohászkodott: „ó, tanítóm, mesterem [...] takarj be engem vasköponyegeddel”?...⁴³³ Annyi mindenestre bizonyos, hogy a másnapi naplóbejegyzés szerint fürödni ment a Moszkva folyóra.

A sátáni Wolandot üldözőbe vevő Hontalan Ivánnál szintén egyfajta groteszk megvilágosodással kapcsolódik egybe a megmártózás és „megkeresztelkedés” a Moszkva folyóban, ami után az alsóneműbe öltözött költő gyertyával és nyakába akasztott ikonnal indul az írók klubjába. (A jelenet szívszorító Majakovszkij-paródia is. Az élettől búcsúzóz, „helyette meghalt” költő utolsó fellépését idézi, aki e szavakkal fordult ellene felheccelt közönségéhez: „Amikor meghalok, a meghatottságtól könnyezve fogják olvasni a verseimet. (*Néhányan nevetnek.*) De most, amikor élek még, mindenféle ostobaságot terjesztenek rólam... Itt azzal vádolnak, hogy én – Majakovszkij – meztele-nül végigkocsikáztam Moszkván és egy ‘Vesszen a szemérem!’ táblát vittem magammal”).⁴³⁴

Az ember gyengesége vagy ördögi megkísértése esetén erkölcsi fiaszkóhoz vagy fizikai megsemmisüléshez is vezethet egy-egy Bulgakov-hős „lebukása”, ahonnan fölfelé és lefelé is vihet az út. *A Mester és Margarita* egy korai változata még nyíltan beszél az ördögi kísértésről. A Jesuát menteni akaró, de a felségsértés vádjától megrettent Pilátus „ördögi erőfeszítéssel győzi le önmagát”, amikor kimondja az ártatlan vándorfilozófus halálos ítéletét. Utána ő is úgy érzi, mintha a víz mélyére süllyedt volna: „Eltűnt a nap, a rózsaszín rózsák, a pálmafák. Sűrű, bíborszínű homály úszott körülötte, s benne ringatózva,

⁴³² *Dnyevnyik* Jeleni Bulgakovoj, 155.

⁴³³ M. A. Bulgakov: *Sárba taposva. Naplók, levelek*, 245.

⁴³⁴ Majakovszkij v vozspominanyijah szovremennyikov, Moszkva, 1963, 602.

ott lebegett ő maga is. Zöld hínárok kígyóztak a szeme előtt. Arra gondolt: ‘Hová sodor ez engem?’”⁴³⁵ Pilátus innen jut el a regény végi vezeklésig és megújulásig. A vízbe mártózás szent és üdvözítő voltát bizonygató, gyenge II. Miklós cár viszont belefullad a tengerbe (*Batum*, hetedik jelenet).⁴³⁶

Az ördögfajzat Csicsikov szintén a vízben végzi (lásd fentebb), akárcsak a Lukács-evangéliumban említett, ördögöktől megszállt disznócsorda (Luk 8, 34). Ez utóbbit nemcsak Dosztojevszkij *Ördögökje* idézi fel, hanem egy másik Bulgakov-mű, az *Iván, a rettentő* egy korai szövegváltozata. Az első felvonás elején és végén itt egy neves „sertésenyésztő” tart népnevelő előadást a rádióban, amire a Rettegett Ivánt a jelenkorral „összehozó” feltaláló – és író – így válaszol a darab befejezésében: „Igen, próbálkoztam, tettem egy kísérletet. De mit kezdhet az ember ilyen disznókkal?” (Az éber cenzor természetesen mindhárom részt azonnal törölte.)⁴³⁷

A történelmi „fürdőélet” panorámája azt mutatja Bulgakovnál, hogy bár egy-két Pilátushoz vagy Ivánhoz hasonló embernek jót tehet az érintkezés e kettős természetű elemmel, az erőtlen vagy sertéssé silányított emberek tömegestül süllyednek el e kétféle véget kínáló hullámokban. Még az is lehetséges, hogy valaki jéggégé fagyva kászálódik ki belőlük. ... Az ő esete azonban már nem a Szent Pál-i és gogoli „rendes feltámadás” kategóriájába tartozik.

Az író által most is forrásként használt, barbusse-i életrajz valójában semmit sem tud Sztálin lékbe eséséről és csodás megmeneküléséről, amelyet így Bulgakov személyes üzeneteként kell felfognunk. Íme, a Barbusse-féle alaptextus: „Koba [= Sztálin] tüdőbajos lesz Szibériában. Az Ohranka, a cári titkosrendőrség gyógyítja ki belőle, de úgy, hogy nincs benne köszönet. Egyszer rettenetes hóviharba kerül, amit ‘purgának’ neveznek ezen a vidéken. Az ember csak egyféleképpen menekülhet meg ilyenkor – ha lefekszik, és a hóba ássa magát. Koba azonban folytatta az útját: a folyó jegén haladt tovább. Több órába telt, míg elért a három kilométerre fekvő kunyhóig. Mikor végre átlépte annak küszöbét, úgy meredtek rá, mint valami kísértetre.

⁴³⁵ M. A. Bulgakov: *Velikij kancler, Knyaz tymi*, Moszkva, 2000. 42-43.

⁴³⁶ Mihail Bulgakov: *Batum*, i. m. 828, 852–853.

⁴³⁷ M. A. Bulgakov: *Szobranijje szocsinyenyij v 5-i tomah*. Tom 3., Moszkva, 1990, 674.

Tetőtől talpig jég borította. Alig tudták felmelegíteni valahogy. Mikor végre sikerült, elterült, és tizennyolc órát aludt egyhuzamban. Azóta semmi baj sincs a tüdejével.

Ilyen ez a szibériai éghajlat: ha ott nem halsz bele a tüdőbajodba, akkor végképp kigyógyulsz belőle. Vagy az embert viszi el az ottani fagy, vagy a betegségét.”⁴³⁸

A Batum-beli Sztálin beszámolója azt sugallja, hogy az ő Ohrankának köszönhető „gyógyulása” nemcsak a betegségét vitte el, hanem az emberségét is. A Szibériából való csodás szókések magyarázatait ugyanis nemcsak a korabeli elvtársai fogadták gyanakvással, sőt, kirekesztéssel, hanem a róla színdarabot író Bulgakov is. Az 1902-es *batumi tüntetés* című, Berija által szerkesztett „dokumentum-gyűjteményben” például erőteljes ceruzavonásokkal emelte ki a történetet, miszerint Sztálinnak egy *saját maga által gyártott titkos ügynöki igazolvánnyal* (!) sikerült megszöknie a száműzetésből, s ezzel még egy ráakaszkodott rendőrkapót is lefogatott útközben az egyik állomáson... Vajh, ki tudja? Egy nem hamisított eredetivel bizonyára ugyanilyen könnyen megtehetette mindezt!⁴³⁹ A lékbe esésről és a „lebukásról” szóló sztálini beszámoló szavai, illetve a barbusse-i számadatok „ördögivé” formálása erős, szimbolikus bizonyossággá teszik a gyanút: „Tudjátok, ott... lékbe estem... lebuktam... [az orosz „provalilszja” nemcsak térbeli, hanem átvitt értelmű „bukást” is jelölhet!] ...de összeszedtem magam, kimásztam... hideg van ott... nagyon hideg... minden jéggá fagyott rajtam... ott minden messze van, de szerencsém volt: *ötversztányit* gyalogoltam... [Barbusse könyvében: 3 kilométert...] és egyszer csak fényt láttam... bementem és lerogytam a padlóra... [...] Tizenöt órát aludtam egyfolytában [Barbusse-nál: 18-at], és amikor fölébredtem, láttam: kutya-bajom. Attól fogva egyszer sem köhögtem. Valóságos csoda, ami történt...”⁴⁴⁰

⁴³⁸ Barbusse: *Sztalin*, Moszkva, 1935.

⁴³⁹ Vö. M. A. Bulgakov: *Szobranije szocsinyenyij v pjatyj tomah*, t. 3., Moszkva, 1990, 697–700; A Sztálin kettős ügynökségéről és ohrankai beszervezéséről máig terjedő híresztelésekről 1.: A. Osztrovszkij: *Kto sztojal za szpinoj Sztalina?*, OLMA PRESS, Szankt-Petyerburg, 2002. Az ügynökségét bizonyító és cáfoló érvek összefoglalását: 1. Uő: *Sztálin – agent Ohranki: Za i Protiv*, <http://nouniverrs.narod.ru/bibl/ostr.html>

⁴⁴⁰ Mihail Bulgakov: *Batum*, id. mű, 795–79.

Ezt az evangéliumi keresztelő-fürdőt megfordító, sötét csodát az *ötödik* vándorlási napjához érkezett Sztálin „szent-áldozása” – és sajnos nem „utolsó! – vacsorája” is megerősíti: „*Sztálin lenyel egy falatot a kenyérből és kortyint a borból...*” A kétkedésre hajlamos Porfirij mindenesetre egy darab sajtot is talál e kenyér és bor mellé, de sem ő, sem a nővére nem kér az ilyen „nassival” ellátott vacsorából. Talán ő és Bulgakov is ismerte már az orosz népi bölcsességet, miszerint „Ingyen sajt az egérfogóhoz jár”.